GRONDBEGRIP DER PSYCHOANALYSE

Dr. A. J. WESTERMAN HOLSTIJN

I

[illegible] aan zijn dochter Veronica Nov. '36

GRONDBEGRIP DER PSYCHOANALYSE

GRONDBEGRIP DER PSYCHOANALYSE

DOOR

DR. A. J. WESTERMAN HOLSTIJN
PRIVAAT DOCENT AAN DE GEMEENTELIJKE UNIVERSITEIT
TE AMSTERDAM

ERVEN J. BIJLEVELD — UTRECHT — 1936

INHOUD

VOORWOORD 7

I HISTORISCHE INLEIDING 13
Magische beïnvloedingen. — Hypnose. — Suggestie. — Katharsis.

II DE BEGINSELEN DER PRACTISCHE PSYCHOANALYSE 27
Verdringen en Inzicht. — Het vrije associeeren. — Analyse als therapie.

III DE OVERDRACHT 48
Verliefdheid en haat bij de prae-analytische therapie. — Overdracht van libido der innerlijke conflicten op den arts. — Overdracht als reproductie van vroegere affectieve verhoudingen. — Laagsgewijze oplossing van de overdracht. — De houding van den analyticus t.o.v. de overdracht. — Overdracht in het dagelijksch leven. — Verliefdheid, sexueele attractie en liefde. — De biologische basis der overdracht.

IV DE SYMBOLIEK 86
Biologische basis der symboliek. — Driftsymboliek. — Instinctief weten. — Verschillende vormen van symboliek. — Experimenteele symboliseering. — De uitbeelding. — De sublimeering.

V DE VERGELIJKENDE METHODE 123
De psychiatrische psychoanalyse. — Het naar boven komen van het onbewuste. — Verwantschap tusschen waan en primitieve religie. — Waan en mythologie. — Archaïsme en infantilisme. — Het onbewuste is het infantiele.

VI DE PLAATS DER PSYCHOANALYSE TEN OPZICHTE VAN DE OVERIGE PSYCHOLOGIE 156
Associatiepsychologie. — Behaviorisme. — Voorwaardelijke reflexen. — Algemeene biologie, psychisme en mechanisme. — Driftpsychologie. — Totaliteitspsychologie. — Geest, psyche en ziel.

VII HET OEDIPUSCOMPLEX 200
Oedipuscomplex bij het kind. — Reëele incest — Oedipuscomplex bij primitieven. — Paradijsverlangen. — Oedipuscomplex in de kunst en in den godsdienst. — De ondergang van het Oedipuscomplex.

VIII SLOTBESCHOUWINGEN 224

VOORWOORD

Toen de Uitgevers tot mij kwamen met het verzoek, een boek over de psychoanalyse te schrijven, dat vnl. als inleiding bedoeld was, heb ik lang geaarzeld, hieraan te voldoen. Er bestaan reeds allerlei inleidingen tot de psychoanalyse, ook een enkele in het Nederlandsch, en al zijn er tegen vele daarvan bezwaren aan te voeren (b.v. dat het zoo vaak heele of halve buitenstaanders zijn, die nu eens willen uitleggen, wat psychoanalyse eigenlijk is), er moet toch wel een goede grond voor zijn als men het nu nog eens of op andere wijze wil gaan doen. Daarbij zijn *Freud's* „Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse" binnen ieders bereik en ook in het Nederlandsch vertaald, en om naast dit naar inhoud en vorm magistrale werk van den schepper dezer nieuwe wetenschap, het nu eens op eigen wijze te willen doen, lijkt al gauw eigenwijs. Toch rechtvaardigt juist dat werk, dat er op eenige speciale principieele punten een aparte uiteenzetting gegeven wordt. Want voor een groot deel, b.v. over de Neurosenleer, gaat het wel heel diep, en meer dan een inleiding is het daar een handleiding, waarin de meer gevorderde analyticus een systematische neerslag van het analytisch weten vindt. Verder blijkt het telkens, dat medici, psychologen, anders-wetenschappelijk geschoolden en ontwikkelde leeken tegenover allerlei grondbegrippen der psychoanalyse geheel vreemd staan, er een zeer onvolledigen of onjuisten indruk van hebben. De psychoanalytische beschouwing van het leven is zoo geheel anders dan de alledaagsche, verschilt zoodanig van den kijk en de werkwijze, die de psychologie tot hiertoe volgde, dat het steeds weer noodig blijkt misverstanden op te helderen, de feiten en het nieuw-gevonden verband der gegevens, waarop dit weten is gegroeid, juist aan de reeds eenigermate ingelichten aan te wijzen. De begrippen, waarmee wij werken, waarin wij denken, hebben zich geleidelijk aan allerlei observaties ontwikkeld en het blijkt steeds weer noodig ze weer eens van een andere zijde toe te lichten.

In de eerste plaats is het dus als inleiding, haast zou ik zeggen: als voorbereiding tot de studie der Psychoanalyse bedoeld, en veel van wat ik op mijn colleges gewoon ben uiteen te zetten, wordt hiermede dan gedrukt, doch vervolgens wil het aan hen, die van *Freud* of van anderen reeds een en ander over de psychoanalyse in zich opnamen, een aanvulling en nadere oriënteering geven. Het is dus eigenlijk meer geschreven voor hen, die zich *niet* tot de lezing van dit boek beperken en daarom worden ook overigens belangrijke onderwerpen als de „Fehlleistungen" en de droom, die de twee eerste deelen van *Freud's* Vorlesungen vormen, hier niet uitvoerig behandeld — deze dingen zijn daar zoo onovertrefbaar helder en met de meest sprekende voorbeelden uiteengezet, dat het niet den minsten zin kan hebben hetzelfde nu nog eens slechter en met andere voorbeelden te gaan zeggen.

Het gaat hier om het grondbegrip en dus om een onderdeel der *algemeene* psychoanalyse, en allerminst om de speciale psychoanalyse, waarover men in één boekje niets zeggen kan. Ook van de techniek worden slechts de algemeene beginselen besproken, en „gevallen" zullen niet uitvoerig worden behandeld. Juist de psychoanalyse heeft ons geleerd, dat de menschelijke persoonlijkheid zoo gecompliceerd is, dat zoowel het verklaren van enkele symptomen als nog veel meer het kort beschrijven van een neurose en haar eventueele genezing altijd een aanvalbare eenzijdigheid is. De lezer, die niet weet, dat de analyticus steeds voor oogen heeft, hoe alles „mehrfach determiniert" is, zal al gauw — en niet geheel ten onrechte — het idee hebben, dat het ook wel eens anders zou kunnen zijn; en indien de schrijver de gronden van het normaal of abnormaal psychisch gebeuren heel erg overtuigend weet neer te schrijven, dan vervalt de lezer gauw in de fout, die sommige populair-psychologische „richtingen" begaan, die meenen, dat uit een enkel bepaald „complex" met eenzelfde steeds weerkeerend „doel" alle mogelijke dingen nu volkomen verklaard zouden zijn. Dus zal ik mij met het geven van eenvoudige voorbeelden beperken tot dat, wat mij ter verduidelijking onmisbaar schijnt. Daarbij komt dan nog dat het hier veelal intimiteiten betreft, waarover men slechts iets mag publiceeren, als de persoon, waarover het gaat, geheel onkenbaar blijft. En juist als men zoo'n eigenaardigheid of karaktertrek in haar ver-

band met de overige psyche, d.i. vaak in verband met allerlei verhoudingen tot personen in de buitenwereld, zou willen weergeven, als men werkelijk nu juist eens het individueele, waar het hier om gaat in al zijn finesses wil beschrijven — dan wordt in ons land, waar binnen bepaalde groepen iedereen elkaar in ieder geval ten deele kent, het beroepsgeheim al gauw in gevaar gebracht. Zelfs het uitvoerig bespreken van bepaalde gevallen binnen een kring van collega's, zooals dat hier en daar gebeurt, mag zijn groote nut hebben, het doet aan de verhouding tusschen arts en patiënt geen goed, als de laatste er niet zeker van kan zijn, dat zijn geval niet bij andere zenuwartsen ter tafel zal worden gebracht. In het buitenland schijnt men in dezen minder scrupuleus te zijn, behoeft men ook minder scrupules te hebben. Als ik dus maar zeer weinig vertel uit mijn eigen practijk, dan verzoek ik toch wel te bedenken, dat haast iedere zin een weergave van jarenlange dagelijksche ervaring is. Hier en daar laat ik natuurlijk een accent vallen op dingen, die een ander anders zou accentueeren, doch verder hebben honderden collega's, die de onderzoekingsmethoden beheerschen, steeds hetzelfde gevonden.

Doch naast een voorbereiding tot en aanvulling bij de eerste studie der psychoanalyse wil dit boek een grond-stuk uit de analytische psychologie geven. Ook hier is niet naar volledigheid gestreefd, deze zal men b.v. in de veel uitvoeriger werken van *Hartmann* en *Nunberg* moeten zoeken [1]). Doch al behooren die werken m.i. tot de beste, die er over de psychoanalyse verschenen zijn, zij zijn meer voor gevorderde psychoanalytici geschreven, de beginner en de buitenstaander worden al gauw verward door de veelheid en gecompliceerdheid der goeddeels in theoretischen trant behandelde vraagstukken. Daarom zal hier alle nadruk op de hoofdzaken gelegd worden — al ben ik mij bewust, dat hierdoor de zaken wel eens wat simpeler zullen schijnen, dat zij inderdaad zijn.

Als hier een en ander over de analytische behandeling gezegd wordt, dan is dat niet, opdat men hieruit iets zou kunnen leeren

[1]) H. Hartmann, Die Grundlagen der Psychoanalyse, Leipzig 1927, en H. Nunberg, Allgemeine Neurosenlehre auf psychoanalytischer Grundlage, Bern-Berlin 1932.

over de techniek van die behandeling en die dan zou kunnen gaan toepassen, doch omdat uit die behandeling de nieuwere inzichten over de menschelijke persoonlijkheid zijn gegroeid, omdat zij daarin nog dagelijks het duidelijkst tot uiting komen en getoetst worden. De „analytische situatie", de verhouding tusschen analysand en analyticus is het dagelijks weerkeerend experiment, waarin de psychoanalytische inzichten zich telkens weer waar maken.

Waar het hier om een *grond*begrip gaat, zal wellicht menig lezer verbaasd zijn, hier allerlei begrippen, waarover in de „critische beschouwingen" die buitenstaanders nog al eens aan de psychoanalyse wijden, meestal wijd wordt uitgemeten, niet of nauwelijks besproken te zien. Een voorname reden van dit verschil ligt in het feit, dat zoovele critici het praktische experiment nooit of hoogst onvoldoende hebben toegepast. Het is ten onzent nu eenmaal geoorloofd dat een willekeurige „zenuwarts" of zelfs iedere leek, die zich voor „opvoedkundige", „psychisch raadsman" of wat dan ook uitgeeft, liefhebberend en op eigen houtje, zonder leiding van bevoegde analytici, zonder zelf eerst eens als analysand met de analytische situatie te hebben kennis gemaakt, zonder het onbewuste denken daar bestudeerd te hebben, waar het het duidelijkst naar voren komt, d.i. in de psychiatrische kliniek, een „behandeling" gaat uitvoeren, die hij „psychoanalyse" mag noemen. Het spreekt vanzelf, dat er, ook met de zeer ernstigen onder dezen, al gauw een verschil ontstaan moet in waardeering van wat nu het meest belangrijke zou zijn.

Het voornaamste verschil tusschen dit boek, en de vele welwillende critiseerende inleidingen tot de psychoanalyse ligt wel hierin, dat men het daar meestal over allerlei theoretische onderscheidingen en quaesties heeft, dat men er zich daar meestal zeer mee bezig houdt, of deze of gene onderscheiding in de psychoanalyse wel met voldoenden grond gemaakt wordt, of dit of dat mechanisme geen onwaarschijnlijke kanten heeft. En als het een of ander begrip dan — zooals alle begrippen — aanvalbaar blijkt, als men leest van dingen, die met de levensbeschouwing van den criticus niet in overeenstemming zijn, dan: „gaat men niet verder mee", dan meent men, dat „*Freud* hier aangevuld moet worden met X. of Y.", of men gaat zelf een correctie geven. In tegen-

stelling met al deze schrijvers gaat het er mij hier slechts om, eenige van de voornaamste empirisch waargenomen feiten, samenhangen, en typische psychische reactiewijzen weer te geven, die bij het zich in den loop der jaren ontwikkelend psychoanalytisch onderzoek aan den dag kwamen, waaruit en waaraan de verdere, nog slechts zeer voorloopig gesystematiseerde „psychoanalyse", het „dieptepsychologisch" inzicht in de menschelijke persoonlijkheid, zich ontplooid heeft. „Theoretiseeren" zal ik hier slechts voorzoover het niet vermeden mag worden bij het rangschikken en verklaren der feiten, doch de theorie zal hier steeds als van minder belang dan de feiten beschouwd worden. Slechts in het hoofdstuk betreffende de plaats der psychoanalyse t.o.v. de overige psychologie zal het theoretisch element domineeren.

Het „grondbegrip der psychoanalyse" is allereerst het begrip, dat wij hier tegenover een schat van feitenmateriaal staan, van vroeger niet gekende normale reactiewijzen van den mensch. Daarvan eenige groepen te beschrijven acht ik hier mijn taak, de belangrijkste bijzondere begrippen komen dan vanzelf ter sprake.

I HISTORISCHE INLEIDING

De geneeskunde in vroeger eeuwen verschilde in menig principieel opzicht van de moderne. Een physische beïnvloeding van een ziek orgaan, een materieel inwerken berustend op een juist inzicht in de ziekteoorzaak kwam wel bij de behandeling van wonden en van eenige uitwendig waarneembare aandoeningen voor, doch trad verder geheel en al op den achtergrond tegenover totaal andere behandelingswijzen.

Men beschouwde ziekten immers veel meer als booze geesten, kwade machten, die van den mensch bezit genomen hadden. Zelfs aan een „natuurlijken" dood werd door menig primitief volk niet geloofd — wie stierf was door den een of anderen kwaadgezinden persoon of geest op geheimzinnige wijze ten verderve gebracht. De therapie bestond dan ook consequenterwijze in met magische kracht geladen toovermiddelen tegen de kwade machten, en waar men het zelf niet af kon, moest de hulp ingeroepen worden van personen, die over hooger kracht beschikten: shamanen en medicijnmannen; in laatste en hoogste instantie waren het de goden, die via hun middelaars: priesters en met geneeskracht begenadigde heiligen, de ziekmakende geesten konden uitbannen. Ook de koningen, die naar primitieve opvatting een soort godheden waren, beschikten bij uitstek over deze potentie.

Met magisch ritueel werd zeer veelvuldig gewerkt. Handoplegging werd door priesters en koningen systematisch uitgeoefend, zoo werd b.v. de scrophulose door de Fransche koningen bij uitstek behandeld, de Engelsche koningen waren meer specialist op het gebied der krop, daarom „the king's evil" genoemd.

Het overbrengen van de genezende magische kracht gebeurde natuurlijk ook op allerlei andere wijzen, naast de hand der koningen werd ook veelal de voet, in het bijzonder de groote teen als bij uitstek met kracht geladen beschouwd. (Vespasianus, Pyrrhus, e.a.). St. Pieter.

Heilige voorwerpen, reliquien van heiligen, bezaten een dergelijke tooverkracht, in heilige bronnen kon men genezing en wedergeboorte vinden. En wie niet ziek was, werd door het contact

toch terdege gesterkt. Van het bronzen beeld van Petrus, van Arnolfo di Gambio in de Pieterskerk te Rome zijn het ook weer de teenen die met graagte gekust werden en daardoor zelfs afgeslepen zijn.

Ook het Woord kon met magische kracht geladen zijn, zoodat tooverformules groot effect konden sorteeren.

Sterk aangrijpend op de persoonlijkheid werkte dan verder de tempelslaap, in Griekenland, Egypte en elders lang in eere gehouden. Na allerlei voorbereidingen geraakte men in een slaap, waarin de godheid direct geneeskrachtige werking kon uitoefenen, of ook een droom kon geven, die dan door de priesters werd „geduid", en waaruit belangrijke aanwijzingen over de oorzaak van het lijden en den weg ter genezing afgeleid werden.

Ten slotte werden ook kruiden gebruikt, en hierbij waren er zeker, die geneeskrachtig in onzen zin waren en een directen invloed op ziekteoorzaak of op het zieke orgaan hadden. Doch zóó werd dat dan vroeger niet beschouwd — dit waren dan kruiden van aan bepaalde godheden gewijde planten of boomen, en het was dan toch eigenlijk de godheid, die met dat kruid zijn invloed tegen het kwaad of tegen den boozen geest kon uitoefenen. Hoewel dan later sommige middelen wegens onwerkzaamheid in onbruik raakten, en van andere de physische werkwijze beter begrepen werd, bleef dan toch het geloof, dat het toch eigenlijk de godheid was, die 't deed, daarnaast aanwezig — ook heden ten dage meent men veelal nog, dat God de ziekte en de genezing brengt, — de dokter en de aspirine zijn slechts werktuigen in zijn hand.

Deze aan elkaar koppeling van rationeele en mystieke werkingen werd systematisch toegepast bij Hindoes en Egyptenaren, waar een medisch voorschrift regelmatig gecombineerd werd met een magische formule en aan het laatste werd dan meestal de meeste waarde gehecht. Speciaal bij de Egyptenaren, waar de geneeskunst op een veel hooger peil gestaan schijnt te hebben, dan men langen tijd gemeend heeft, vindt men daarnaast een systematische magische beïnvloeding. Hier en daar is deze zeer primitief — als men in den Ebers-papyrus (1552 v. Chr.) een recept aantreft tegen hoesten, bestaande uit een mengsel van honing, room en bier, dat toch zeker een verzachtende werking

moet hebben, dan is men verbaasd, daarna een voorschrift te lezen om voor dezelfde kwaal fijngemalen zwijnennagels te geven, hetgeen moeilijk anders dan als een primitief toovermiddel beschouwd kan worden.[1]) Soms ook vindt men echter voorschriften, zooals in denzelfden papyrus: „Leg de handen op hem, om de pijn in zijn armen te verzachten en zeg hem, dat de pijn verdwijnen zal" — dit zou voor een modern psychotherapeut kunnen gelden, ware het niet, dat de Egyptenaar er w.s. nog wel andere dingen over magische „krachten" etc. bij dacht dan wij doen.

Hoewel wij nu weten, dat vele van deze praktijken absurd te noemen zijn met betrekking tot de oorzaken der ziekten, voorzoover wij die kennen, hoewel we weten, dat het slechts een primitieve geestesgesteldheid was, die deze „behandelingen" en toovenarijen deed floreeren, hoewel wij weten, hoe gevaarlijk zij veelal waren en hoevelen er door deze in werkelijkheid on-geneeskundige methoden zijn te gronde gericht, — toch zouden zij niet zoo lang stand gehouden hebben (en bij simpele geesten nòg stand houden), als zij niet in zeer vele gevallen toch een opvallend goed succes gehad hadden.

Als wij er ons voorloopig mee tevreden stellen te zeggen, dat dit succes t.g.v. de „suggestie" kwam, dan blijven hier toch nog allerlei punten open, die toelichting vereischen. Hier werd met een toovenarij die nader bestudeerd moet worden, ingewerkt op „geesten", „daemonen", „machten", enz. — en het resultaat was, dat niet slechts de geestelijke toestand der lijders beïnvloed werd, dat niet slechts wat wij nu „zenuwziekten" (neurosen) en „psychogene aandoeningen" zouden noemen, genezen werden, doch dat zonder twijfel ook allerlei organische „physiologische" functies gereguleerd konden worden. Wij komen hierop later terug.

Van apart belang was de genezende kracht, die er van het participeeren aan verschillende met religieuze extase gepaard gaande mysterie-diensten uitging; en daar juist hierin een beginsel naar voren kwam, dat, zij het op andere wijze, zooals wij zullen zien ook in onze modernste therapie weer meedoet, is het noodig hierop wat uitvoeriger in te gaan.

---

[1]) Soms hebben dergelijke malle recepten ook een geheime bijbeteekenis, slechts aan de ingewijden bekend.

In het oude Griekenland traden van tijd tot tijd onder de vlag van den dienst van Dionysus of van Rhea Cybele, de Magna Mater, epidemische aanvallen van danswoede en razernij (Corybantisme) op, vnl. onder de vrouwen, waarbij zij met muziek en geschreeuw door de bergen dwaalden, slangen en geiten levend verslonden, enz. Toen de vrouwen van Tiryns eens in dionysische razernij door de bergen van den Peloponnesus bleven zwieren, wist een apollinische priester, *Melampos,* vat op hen te krijgen. Hij begon met de opwinding nog meer op te jagen, doch wist deze tevens in bepaalde felle dansen te kanaliseeren, andere, redelijker doeleinden te geven, en zoo te matigen. Deze combinatie van apollinische matiging en helderheid met dionysische bewogenheid en roes bleef ook daarna een beginsel van zoovele mysteriën. Dat matiging en helderheid genezend kunnen werken op psychische aandoeningen zal den nuchteren Hollander begrijpelijker voorkomen, dan dat roes en bewogenheid hiertoe van nut zouden kunnen zijn. Toch was dit therapeutisch effect der razernij (ἡ μανία) een belangrijke factor in de mysteriediensten. De primitiever driften der menschen werden in deze extase opgewoeld en op ontspanning gevende wijze „afgereageerd". *Plato* noemde dit een „ordelijke waanzin" die genezing brengen kon [1]). Deze „afvloeiïng" (katharsis) van opgestuwde primitiever behoeften en te voren latente affecten had een „reinigende", genezende werking, en terecht zag *Aristoteles* in de uitwerking, die de tragedie op de menschen had, hetzelfde beginsel aanwezig. Ook daar vindt door ontroerd-medeleven en gegrepen-worden (ἐλέος καὶ φόβος) een afvloeiïng (katharsis) van de (gestuwde) hartstochten plaats.

Slechts tastend en langzaam ontwikkelde zich een geneeskunde, die ervaringswetenschap te noemen was. Wat de Egyptenaren geweten hadden, geraakte met hun cultuur onder het zand der vergetelheid, en de psyche der genezers was nog niet vrij genoeg,

---

[1]) Phaedrus, 244 D.E. Ja ook van ziekten en van de zwaarste plagen... vond de waanzin (ἡ μανία) verlossing, die daar over den mensch kwam, en uit hem profeteerde... en maakte den man, die zich aan hem hield... schuldvrij, daar zij voor den ordelijk waanzinnige (τῷ ὀρθῶς μανέντι) verlossing van het kwaad verwierf.

om over de door *Hippocrates* en *Galenus* gedane schreden noemenswaard verder te durven gaan. Wat niet binnen het nog slechts weinig omvangrijke kader der wetenschap viel, bleef binnen den greep der kerkelijke theoriën aan den grilligen wonderkracht van doode of levende heiligen gebonden, of aan de „zwarte" magie van toovenaars, heksen, alchimisten en buiten-kerkelijke mystici overgeleverd.

Wij zullen dit slechts zeer schetsmatige overzicht niet vervolgen door hen te memoreeren, die de organische geneeskunde geleidelijk op den weg der wetenschappelijke ontwikkeling verder stuwden, doch ons richten tot hen, die de hierboven geschetste methoden van niet-organische, psychische beïnvloeding hebben bevrijd uit de sfeer van geloof en traditie, in wetenschappelijke banen hebben geleid, en systematischer bestudeerd hebben.

Theophrastus Bombastus Aureolus Paracelsus (1493—1541) meende, dat een magnetisch fluïdum, het electro-magicon (ook wel Astral-Licht genoemd) door de heele wereld heen aanwezig was. Een concentratie hiervan kon ziektemakende invloeden overwinnen. De wil van een mensch kon het in een ander mensch brengen. „Der Geist (der Astralkörper) hat im Traum seine grösste Freiheit und die stärkste Kraft, auf andere geistige Wesen zu wirken, und umgekehrt, im Schlaf ist er fremder spiritueller Beeinflussung am leichtesten zugänglich. Zu einer solchen Beeinflussung im guten Sinne gehören alle liebenden Gedanken, alle Gefühle der Zuversicht, der Freude, der Kraft, die dem Andern zugesendet werden oder mit denen der Betreffende sich selbst stärkt." [1]) En uit zijn ervaringen als arts kwam hij tot een conclusie, waarvan het belang toen nog niet voldoende ingezien kon worden: „Neem de inbeeldingskracht en het vertrouwen weg," zoo zei hij, „en gij zult niets bereiken. Doch of dat, wat gij gelooft, waar is of verbeelding, gij zult toch hetzelfde resultaat bereiken." Het was het nog meer materialistisch getinte denken dier tijden, dat maakte, dat men moest meenen, dat gedachten en gevoelens slechts in semi-materieelen vorm, gebonden aan een bepaald „vehiculum", aan een speciaal fluidum of licht-soort konden worden overgebracht en verder doorwerken.

---

[1]) F. Spunda: Paracelsus (1925), p. 58.

Op deze ideeën van *Paracelsus* greep de Weensche arts *Franz Xaver Mesmer* in het einde der 18e eeuw terug.[1]) Hij wist door bestrijking met een magneet somnambule toestanden en daarna therapeutisch effect bij zijn patiënten teweeg te brengen. Hij meende eerst, dat een oerfluïdum of oerkracht der wereld zich in het magnetisme uitte. Door bestrijken van het lichaam met den magneet meende hij die kracht daar te concentreeren, en doordat magnetisch geladen personen hand aan hand een kring vormden, zou de kracht nog speciaal versterkt worden; kopjes en borden werden magnetisch gemaakt, evenals spiegels, opdat ze fluïdum zouden afstralen, patiënten werden met touwen aan gemagnetiseerde boomen gebonden, terwijl *Mesmer* op een gemagnetiseerde glasharmonica met fluïdum geladen klanken rondblies. Duizenden menschen kwamen in Parijs in zijn magnetische kabinetten in trance en vonden genezing van allerlei kwalen.

Mesmer deed nu de ervaring op, dat bestrijken zònder magneet even goede resultaten gaf als mèt magneet. Daarom corrigeerde hij zijn opvatting en kwam nu tot de meening, dat een speciale kracht, die van het menschelijk organisme uitging, het hem deed, het „animaal magnetisme", een kracht, waarover de een meer dan de ander beschikte. Deze leer van een genezend fluïdum of van een animaal magnetisme waart heden ten dage nog rond bij magnetiseurs, parapsychologen en de in hen geloovende gemeente.

Mesmer raakte weer in vergetelheid, maar bij sommige geneeskundigen bleef belangstelling bestaan voor toestanden van hypnose en „magnetische" genezing. De Engelschman *Braid* was de eerste, die 50 jaar later, een belangrijken stap verder deed en zich ook van de fluïdumfantasie vrij maakte. Ook hij wist somnambule toestanden en slaap op te wekken, echter zonder bestrijkingen met de magneet, doch ook door aandachtsconcentratie op een magneet of op een ander voorwerp. Door hem is het woord „hypnose" het eerst gebruikt. Hij zocht de oorzaak van dit verschijnsel in 't geheel niet meer in een speciale kracht of inwerking van den hypnotiseur. De aandachtsconcentratie op een enkel punt verwekt den hypno-

---

1) Een levendige, heldere beschrijving van *Mesmer* en zijn werk vindt men in Stefan Zweig's „Heilung durch den Geist" waarin men ook een uitvoerige karakteriseering van *Freud* en zijn werk aantreft.

tischen toestand, waarin men overigens zichzelf ook zonder uitwendige beïnvloeding brengen kan.

Het groote belang van *Braid's* opvatting was, dat hij den oorsprong van den hypnotischen toestand in een psychische houding van den gehypnotiseerde zelf legde en niet in een geheimzinnige kracht, die op hem inwerkte. Inderdaad zagen wij later ook, hoe menschen in hypnose konden komen door een portret van den hypnotiseur aan te kijken, of zag men hen in slaap vallen, vóórdat de hypnotiseur bij hen geweest was. En men kan zeggen, dat de menschen, die de kunst verstaan om te gaan slapen, wanneer zij willen, zichzelf door aandachtsconcentratie in slaap hypnotiseeren. Echter ontbreekt bij dezen gewonen slaap het contact met den hypnotiseur, het „rapport", dat bij de hypnose blijft bestaan, en waardoor men al slapend toch met hem spreken kan. Op de beteekenis van dit rapport komen wij later terug.

En het bleek daarbij, dat juist in dien toestand, door een ander gegeven, gesuggereerde, voorstellingen meer effect hadden — ook op de lichamelijke functies, waardoor de genezingen te verklaren waren.

Het meest consequent werd de hypnose-therapie toegepast door „le bon père" *Liébeault* uit Nancy (± 1870). Deze geloofde aanvankelijk ook, dat een magnetische kracht van hem uitging, deelde door hem bestreken „gemagnetiseerd" water uit, dat genezende en slaapverwekkende invloed had, enz. Toen hij echter bemerkte, dat gewoon water, waar hij niet aan was geweest, hetzelfde effect had, als men maar dacht, dat het gemagnetiseerd was, zag hij zich verplicht de magnetisme-hypothese te laten varen. Door deze eerlijke moed, zijn overtuiging aan de feiten te wijzigen, door zijn wetenschappelijken geest, die zich vrij kon maken van primitief-magische opvattingen, heeft hij zich een eereplaats in de geschiedenis der wetenschap verworven. Hij beschouwde de hypnose nu verder als een psychologisch proces, dat bij iedereen verwekt kon worden, zij het dat het bij sommigen tot een diepe slaap, bij anderen tot een lichte „état de charme" kwam, en waarin een verhoogde suggestibiliteit bestond, waardoor therapeutische effecten konden worden verkregen. Hij achtte voor het welslagen der suggestie een diepere hypnose wel noodig.

Tegen deze opvattingen kwam de „Parijsche school” onder *Charcot* op. Ook daar werd de hypnose nu op groote schaal toegepast. Echter kreeg *Charcot* den indruk, dat de hypnose een pathologische toestand was, die alleen bij hysterische personen op te wekken was; hij achtte de hypnose dan ook allerminst bevorderlijk voor de therapie. De zware hysterische symptomen, die de gehypnotiseerden in de Salpétrière vertoonden (stoornissen in de bewegingen, hysterische toevallen en dgl.), waren wel zeer interessant, doch moedigden niet aan de hypnose verder voor de therapie te gebruiken.[1])

De methode van *Liébeault,* die een medicus in een buitenwijk van Nancy was, werd nu ook door den internist der hoogeschool aldaar, *Bernheim* bestudeerd. Deze kwam op grond van zijn ervaringen tot de conclusie, dat de therapeutische *suggestie* vaak even goed werkte zonder een eigenlijke hypnose, hij achtte de (diepe) hypnose dus overbodig. Intusschen scheen het toch, dat in een hypnotischen toestand de personen voor een directen, zij het slechts tijdelijk werkenden, suggestieven invloed, sneller toegankelijk waren, terwijl bovendien de vraag zich voordeed, of alle personen, die buiten eigenlijke hypnose met een systematische suggestie behandeld werden, niet tòch in een lichten hypnotischen toestand of „état de charme” verkeerden. Want het toepassen der systematische suggestie beperkt zich allerminst tot het geven van een

---

[1]) Vele niet-medische lezers zullen van *Charcot's* experimenten w.s. slechts vernomen hebben door een zeer weinig objectief auteur, door *Axel Munthe* in „De geschiedenis van San Michele”. De groote bekendheid van dit boek rechtvaardigt dat ik er met een enkel woord tegen op kom. Aan de geniale wetenschappelijkheid van den grootmeester der Fransche medici wordt daarin zeer onvoldoende recht gedaan. En wat *Munthe* daar over hypnose en hysterie zegt, is foutief en spruit voort uit zijn wanbegrip der hysterie. Zijn „hysterische personen zijn gewoonlijk minder gemakkelijk onder hypnose te brengen, dan evenwichtige menschen met normale zenuwen” is in strijd met alle ervaringen. Tegenover zijn: „Als de bewering van de school der Salpétrière, dat slechts menschen met hysterie te hypnotiseeren zijn, juist was, zou dat beteekenen, dat minstens tachtig procent van de menschheid aan hysterie lijdt,” zullen wij, als wij straks op het hysterie-begrip wat dieper ingaan, ten antwoord vinden, dat *ieder* mensch zijn hysterie in zich draagt. Wie relatief meer hysterisch is, is als regel ook meer hypnotisabel, de hypnose haalt, om zoo te zeggen, wat er aan hysterie in zit, naar boven.

eenvoudige verzekering, tot het „inbrengen" van een voorstelling van gezondheid, etc. De suggestie moet met autoriteit gegeven worden en er moet ook een bepaalde sfeer geschapen worden, waardoor de „suggestibiliteit" verhoogd wordt. Dit laatste gebeurde ook veelvuldig door het liggen in een donker vertrekje en bij het uitspreken der suggestieve woorden werd veelal door den arts de hand op het voorhoofd van den patiënt gelegd — precies, zooals dat bij de hypnose veelal gebeurde en precies, zooals wij het uit den toen nog niet bekenden Ebers-papyrus citeerden. Een toestand van rust wordt gesuggereerd en verkregen — niet af te scheiden van de lichtere toestanden van hypnose, al noemt men het nu ook vaak „waaksuggestie".

Het is voor ons van belang te weten, dat zoowel de opvattingen van *Charcot* als die van *Liébeault* en *Bernheim* tegenwoordig als juist gezien worden. Het is waar, dat de hypnose een abnormale pathologische toestand is, alleen bij hysterische personen te bereiken. Dit geldt niet slechts voor de éclatante gevallen, die *Charcot* in zijn kliniek had, doch ook voor de lichte gevallen. Want sindsdien heeft ons hysterie-begrip zich dusdanig verdiept, dat wij nu met *Moebius* weten, dat ieder mensch in zekere mate hysterisch te noemen is. Men moet zich echter weten los te maken van het idee, dat dit woord iets moreel minderwaardigs zou beteekenen. Hysterisch reageeren is slechts een wat primitievere wijze van reageeren, bij hysterische personen is het „Ik", de bewuste Geest, wat minder geconsolideerd, en drukken de affecten zich wat sterker lichamelijk uit. Zooals wij verderop zullen zien, leerde de psychoanalyse later, dat een tendentie om op primitiever wijze te reageeren, nooit geheel verloren gaat, al is zij bij den een wat sterker aanwezig, dan bij den ander. Chronische emotioneele „complexen", zoowel als acuut emotioneerende toestanden, kunnen deze reactiewijzen sterker naar voren brengen. Welnu, de hypnotische toestand kan in al zijn vormen terecht als een hysterische toestand betiteld worden, aangezien zij 1e: door een emotioneerende situatie (het optreden van den hypnotiseur) ontstaat, en 2e: in al zijn vormen een wijze van reageeren is, waarbij de bewustzijnstoestand minder cohaerent is, en waarbij de affecten zich op primitiever wijze, sterker in lichamelijke reacties uitdrukken. Inderdaad treden ook bij primitiever volken

en menschen de hypnotische phaenomenen veel bloeiender en veelvuldiger op, dan bij intellectueel ontplooider cultuurmenschen. Ook de „suggestibiliteit" (die dan toch ook door *Bernheim's* wijze van behandelen vergroot wordt), is iets kenmerkends voor de hysterie.

De meening van *Bernheim* nl., die de suggestibiliteit als een fundamenteele psychische eigenschap zag, en de hypnotische slaap als een gesuggereerde slaap, is evenzeer juist als die van *Charcot,* dat de hypnotische slaap een vorm van hysterie zou zijn.

Om dit te begrijpen moeten wij het mechanisme der Suggestie wat nader onder oogen zien. Wij onderscheiden hieraan twee kanten:

a. het overnemen van bepaalde ideeën en voorstellingen van anderen, en *b.* de invloed der voorstellingen op de lichaamsfuncties.

a. Bij elk logisch „kennen", („Erkennen") en zakelijk inzien speelt een tendentie tot aanvaarden (Anerkennen, Bejahen) of tot afweren (Verneinen, repudieeren) een rol. Of men iets als waar erkent, wordt heusch niet alleen veroorzaakt door een affectvrij oordeel des onderscheids! Het doet er ontzaglijk veel toe, hoe men staat tegenover den persoon (of de sfeer), uit wiens koker het medegedeelde, het te verwerven inzicht komt; het doet er ook zeer veel toe, of de nieuwe waarheid eenigermate in onze kraam te pas komt. Bij sterke „repudiatie" („weerstand") worden de meest logische gedachten en feiten verworpen, bij sterken trek tot „Bejahen" wordt de meest onlogische onzin vaak door overigens wel verstandige menschen geaccepteerd. En al mag het nu mogelijk zijn, voor een groot deel los te komen van deze tendenties tot aanvaarden of afweren, wij blijven allen de suggestieve kracht, die sommige personen en sommige ideeën op ons kunnen hebben, voelen. En al weten wij, dat bij kinderen en primitieven het accent haast heelemaal valt op dit gevoelsmatig en onwillekeurig „gesuggereerd" worden, dat ook dit dus een primitieve functie van onze psyche is — men moet al heel weinig zelfkennis hebben om te meenen, hier geheel vrij van te zijn. Ja, de warmte, waarmee men iets verdedigt of aanvalt, stamt voor een groot deel uit deze buiten-logische functie.

Welnu, de suggestie-therapie maakt gebruik van de in ieder mensch aanwezige tendentie tot „Bejahen". Wie suggereeren wil, moet die tendentie trachten te versterken, moet zich met autoriteit en met welwillendheid omkleeden, opdat zijn persoonlijkheid en dat, wat hij wil suggereeren, des te meer „Anerkennung" zal vinden. In diepere hypnose-toestanden kan het voorkomen, dat den gehypnotiseerde de geheele buitenwereld wegvalt, dat hij onvatbaar, doof, blind en gevoelloos wordt voor alle prikkels, die er van uitgaan — slechts met den hypnotiseur blijft een contact, een „rapport" bestaan, aan den hypnotiseur heeft hij zich om zoo te zeggen met uitsluiting van al het andere, overgegeven. Bij de waak-suggestie moge dit „rapport" niet zoo alles-domineerend zijn, het bestaat er even goed in de tendentie tot „Bejahen".

Op *b.*, de invloed, die de gesuggereerde voorstellingen van gezond-functioneeren en gezond-voelen dan ook op de physiologische functies kunnen hebben, komen wij later terug, het vermelde succes der primitieve geneeskunst ook op organische ziekten berust goeddeels hierop.

In 1885 en '86 bezocht *Sigmund Freud* de kliniek van *Charcot,* in '89 die van *Bernheim. Bernheim's* boek „La Suggestion" werd door *Freud* in het Duitsch vertaald.

Er was bij de studie van de hypnose nog iets anders belangrijks aan het licht gekomen: dat er allerlei in iemand kon leven, zonder dat hij zich daarvan bewust was. Het feit, dat de gehypnotiseerden zoo geheel anders functioneerden, dat zij zoo „raar" deden, zij het dan goeddeels op suggestief bevel, wilde reeds zeggen, dat er een mogelijkheid, misschien wel een tendentie om zoo te doen, in overigens practisch gezonde personen, latent en meer of minder sterk, aanwezig kon zijn, zonder dat zij dat tevoren wisten. Op toegespitste wijze bleek dit feit van een onbewust psychisch leven in de verschijnselen der „posthypnotische suggestie". Men gaf tijdens de hypnose aan den gehypnotiseerde den opdracht, om op een bepaalden tijd nà de hypnose iets te doen: een raam te gaan openzetten, een paraplu in de kamer te gaan opzetten, enz. Daarbij gaf men dan nog eens extra de suggestie: „en gij zult na de hypnose totaal vergeten

zijn, dat deze opdracht u gegeven werd." In veel gevallen werd de opdracht dan prompt volvoerd: b.v. tijdens een gewoon gesprek eenigen tijd later, stond de proefpersoon op, zette het raam open, of haalde zijn paraplu en zette die op. Het belangrijkste hierbij voor ons in dezen is wel, dat deze schijnbaar absurde handelingen dan niet zonder motiveering werden uitgevoerd: men zette het raam open, omdat het wat warm in de kamer was; men zette de paraplu op: om even te kijken, of er geen gaatjes in gekomen waren, of iets dergelijks. De zoo handelende persoon wist absoluut niet, dat hij slechts het bevel van den opdrachtgever volgde, de drang tot handelen kwam uit zijn onbewuste op, doch zijn bewuste persoonlijkheid kon zich bij iets zoo ongemotiveerds en onredelijks klaarblijkelijk niet neer leggen en fantaseerde er nu zoo goed en kwaad 't ging een logische verklaring bij. Dit verband ontging echter aan den persoon zelf totaal. De „rationaliseering" voltrok zich geheel spontaan en ongemerkt. Hij meende eerlijk, dat hij het om de opgegeven reden deed, hij voelde „echt", dat het te warm was en dat hij slechts daarom het raam opende, enz.

Wat wij hier voor ons hebben, omvat wel de voornaamste beginselen, waarvan later de psychoanalyse zou aantoonen, dat zij iets zeer algemeens en kenmerkends voor de menschelijke psyche zijn: Al meenen wij ook nog zoo eerlijk, al voelen wij ook nog zoo echt, dat wij iets om een bepaalde reden doen, denken of laten — het is mogelijk, dat er een heel andere drijfkracht in ons is, die ons dwingt. Er kan een onbewust geweten reden zijn, die wij bewust niet kennen — of, ietwat geforceerd uitgedrukt: het bewustzijn doet er niet toe, het onbewuste is alleen van belang. Het bewuste denken was er in de besproken gevallen slechts om een fatsoenlijk excuus te vinden en om de onbewuste redenen beter te kunnen verbergen. En zoo gaat het veelal!

Freud vernam nu in Weenen van een huisarts aldaar, *Breuer*, over een hysterische patiënte, die in spontane somnambule verwardheidstoestanden kwam, en daarin allerlei dingen, die met het ontstaan van haar ziekte te maken hadden, verteld had. Ze herinnerde zich die dingen den overigen tijd van den dag niet. Het zoo systematisch in woorden uitspreken bleek een duidelijk genezende werking te hebben. Dus besloot *Freud* om ook bij

andere patiënten te beproeven, of zij in hypnotischen toestand wellicht meer over den oorsprong der ziekte zouden weten mee te deelen. Ook bij hen immers zou er — als bij de zooeven besproken post-hypnotische toestanden — een onbewust gekende reden van hun neurotisch reageeren kunnen zijn, die zij bewust niet kenden! Inderdaad wisten de hysterische patiënten, die hij nu in hypnose over hun symptomen en de aanleidingen er toe liet spreken, allerlei herinneringen op te diepen, onaangename situaties, die tot de veroorzaking klaarblijkelijk hadden bijgedragen, en die als regel tot in de jeugd terugreikten. Het was, alsof die herinneringen in de symptomen nog na-klonken — de hystericus lijdt aan „reminiscenties", werd de formule. In de hypnose werden nu die voorvallen weer opgehaald, werden zij ook weer zeer levendig en intensief, als waren zij weer reëel, doorleefd. En zeer duidelijk bleek, dat dit affectvol her-beleven in tegenwoordigheid van den arts van gunstigen invloed was op den patiënt; wanneer alle herinneringen, die tot het ontstaan van een symptoom hadden bijgedragen, gereproduceerd waren, verdween ook het symptoom — de energie, waardoor het te voorschijn geroepen was, scheen „afgereageerd" te zijn.

Intusschen, niet iedereen is, zooals wij zagen, in diepe hypnose te brengen, hysterische personen toch altijd nog het beste. Dus veranderde *Freud* zijn techniek, bracht de patiënten wel in rusttoestand op den divan, doch liet hen dan gewoon alles vertellen, wat hen bij een bepaald symptoom inviel, spec. ook alle gelegenheden waarbij het opgetreden was, enz. Wist de patiënt er niets meer bij te vertellen, dan drukte *Freud* hem met de hand op het voorhoofd, suggereerde daarbij, dat hem op dat moment iets bepaalds zou invallen, hetgeen dan ook meestal gebeurde. Zoo bereikte hij buiten hypnose hetzelfde resultaat — al mogen wij aannemen, dat, zooals wij later duidelijker zullen maken, er toch aan den bewustzijnstoestand van den aldus behandelde wel iets veranderd was.

Het is duidelijk, dat deze therapie eenige principieele kanten gemeen had, met wat wij zooeven als de *kathartische* werking der mysteriën beschreven. In beide gevallen een zekere „roes", die van licht tot diep kon afwisselen, in beide gevallen een geëmotioneerd doorleven van dingen, die men gewoonlijk naast zich neer-

legt, in beide gevallen een zeker tot bevredigens toe afreageeren van ongewone emoties, en daardoor er van „gezuiverd" worden, een er van af, er mee klaar komen. Bij *Freud* en *Breuer's* kathartische methode kwam er nog iets bij: totaal vergeten herinneringen werden weer opgehaald, en zoodoende werden de daaraan gekoppelde „ingeklemde" affecten, die tot dien aanleiding hadden gegeven tot bepaalde „symptomen", losgemaakt, afgereageerd, en de speciale symptomen verdwenen dan ook.

De ziekten, die men vroeger als booze geesten beschouwd had, bleken voor zoover het een bepaalde groep, die, der „psychische" aandoeningen betrof, inderdaad een soort booze geesten te zijn, die in den mensch woonden: slechts was het een stuk van de psyche van den patiënt zelf, een stuk eigen denken en reageeren, dat buiten het verband met de rest eigen wegen was gegaan, en nu in de therapie weer met de rest van de persoonlijkheid vereenigd werd. Van den tempelslaap vonden wij het beginsel ook terug in de licht of diep hypnotische toestanden, die toch van een zeker nut bleken te zijn, en ook de handoplegging bleek bij de suggestie een goeden fascineerenden invloed te kunnen uitoefenen.

Terwijl vele artsen zich met deze methode gingen bezighouden, ontwikkelde zij zich vnl. onder *Freud's* eigen handen in verschillende opzichten verder.

II DE BEGINSELEN DER PRACTISCHE PSYCHOANALYSE

In de kathartische periode ging het wel voornamelijk om het afreageeren, doch, zooals wij zagen, kreeg dit zijn voornaamste effect, doordat allerlei ongeweten of vergeten dingen nu bewust doorleefd werden. Op deze vermeerderde zelfkennis kwam nu steeds meer gewicht te liggen; *Freud* voegde, (als een moderne *Melampos!*) aan de dionysische bewogenheid een apollinische verheldering toe. De oorzaken van deze verandering waren verscheidene, en stonden in verband met verschillende ervaringen aan patiënten opgedaan. Het suggestieve drukken met de hand om een herinnering op te wekken, dat nog wat veel aan de „handoplegging" der toovermethodes deed denken, was al spoedig verlaten. Het werd toegepast, als de patiënt, die rustig voortvertelde, wat hem bij zijn symptomen inviel, en de verschillende malen, dat zij waren opgetreden memoreerde, en alles, waaraan het hem verder deed denken, opsomde, in zijn spreken pauseerde. De herinneringen, die dan op handdruk kwamen, waren meestal van om de een of andere reden onaangenamen aard. Wanneer men echter bemerkt, dat het spreken stokt en men maakt den patiënt er op opmerkzaam, dat er nu wel een onaangename herinnering aan het opkomen is, wordt ook zonder toovergebaar veelal de weerstand tegen het uiten overwonnen.

In vele gevallen was gebleken, dat de ziektesymptomen weliswaar samenhingen met pijnlijke herinneringen, doch die herinneringen waren niet altijd ten volle vergeten, slechts was het aan den patiënt totaal ontgaan, dat dat verleden, waarvan hij meende, dat het „afgedaan" was, nog in zijn tegenwoordigen toestand, spec. in zijn nerveuse bezwaren, mededeed. Dit deed zich vooral bij niet speciaal hysterische personen voor.

Het tot-klaarheid-komen over zichzelf, over de onbewuste bedoeling van zijn symptomen, bracht dan ook veelal een genezing met zich — slechts zelden zoo fraai explosief, als dat wel eens het geval was geweest na het afreageeren van het affekt van een

tot-dien vergeten herinnering, en toch vaak grondiger. Uit een paar gevallen, waar het bewust worden van den zin der symptomen genezend werkte op het symptoom, wil ik duidelijkheidshalve kort een hoofdlijn citeeren. Ik verwijs daarbij echter naar het in het voorwoord gezegde omtrent de onmogelijkheid een geval voldoende uitvoerig weer te geven.

Bij een patiënte van *Freud,* die een hinderlijke subjectieve reukgewaarwording had, die er last van had, dat ze steeds sigarenrook meende waar te nemen, bleek dit hiermee verband te houden, dat de heer, waarop zij verliefd was en van wien zij gedacht had, dat hij van haar hield, haar eens onder het rooken van een sigaar op grove wijze had laten merken, dat hij dat *niet* deed. Zij had de herinnering aan die scène van zich afgezet, zelfs zóó, dat zij het heelemaal vergeten was. Met de handdrukmethode was — na allerlei er mee verband houdende herinneringen — ook dit weer naar boven gekomen; wenschen zoowel als désillusie had zij nu in de behandeling bewuster verwerkt, en het symptoom verdween.

Een patiënt van *van der Chijs,* een bankier, was door het overlijden van zijn compagnon in groote zakelijke moeilijkheden gekomen. Hij trachtte dit voor iedereen te verbergen, leefde hierdoor in een steeds toenemend innerlijk conflict. Na een emotievollen dag werd hij op een ochtend met een verlamde rechterhand wakker. In een kort stukje analyse kwam hij tot het uitspreken van zijn zorgen, bleek uit zijn wijze van uitdrukken, dat hij in zijn compagnon zijn „rechterhand" verloren had en verdween meteen het symptoom, waarin dit verlies zich had uitgedrukt. Men stelle zich dit echter niet zoo voor, alsof het sociale onmachtsgevoel eenvoudig in een lichamelijke onmacht omgezet of voortgezet was — veeleer heeft men hierbij te denken aan de behoefte om zich tegen anderen te uiten, die hier door de sociale omstandigheden geremd was. In het symptoom „zei" hij het met zijn lichaam. En toen die drang in het contact met den analyticus met woorden bevredigd kon worden, toen was deze *on*-redelijke doch niet on*re*delijke uiting overbodiger. De vele andere determinanten, die dergelijke gevallen hebben, bleven hierbij onbewust. Het is

ook maar hoogst zelden, dat wij zulke eenvoudige gevallen door een oppervlakkige analyse symptoomvrij zien worden; bij eenvoudiger menschen en simplistischer naturen wordt dan door hypnose of „magnetisme" vaak een even goede symptoomgenezing verkregen.

Klassiek is ook het geval van de patiënte, die een hysterische contractuur van den rechterarm had en daardoor dezen op een krampachtige wijze gebogen, stijf tegen de borst gedrukt moest houden. Het bleek, dat zij omhelzingen van een persoon, die voor haar verboden was, wilde afweren — door die houding sloot zij zich af, beschermde zij haar lichaam, stelde zij een barrière tusschen haar borst en den ander. Doch tevens bleek, dat zij met het drukken op haar borst de, toch ook begeerde, druk van het lichaam van den ander daar ter plaatse herhaalde en vasthield, de arm was tevens een symbool voor den geliefden man zelf. Willen en niet-willen wordt door zulk een symptoom meestal gelijktijdig uitgedrukt.

Een patiënte van *Freud* had nerveuze, rheumatische pijnen en moeheid in de beenen, die men aan oververmoeidheid en kou had toegeschreven, daar ze na lange wandelingen opgetreden waren. Tevens had zij een overgevoelige plek aan de voorzijde van de rechterdij. Het bleek, dat dit precies de plek was, waarop de voet van haar vader jaren te voren dagelijks gerust had, toen zij in de ziekte, die aan zijn dood voorafging, zijn oedemateus-gezwollen beenen zwachtelde. In dien tijd, dat zij zich aan haar vader moest wijden, had ze een mislukte verliefdheid op een jongen man gehad; er was een conflict in haar geweest tusschen haar gevoelens en plichten tegenover haar vader, en haar neiging het pad der liefde te betreden — het laatste had zij echter van zich afgezet. Toch begon haar neurose, waarvan de besproken pijn slechts één symptoom was, pas eenige jaren later — toen zij wéér in een conflict was. Zij was de eenige ongehuwde van drie zusters. Er was toen tijdens eenige wandelpartijen een verliefdheid op een van haar zwagers bij haar ontstaan. Van die wandelingen hield zij toen de pijn en de symptomen over, die men aan oververmoeidheid en kou had toegeschreven, doch die een uitdrukking waren van gedachten over: alleen staan, niet verder kunnen komen, op

eigen beenen staan, en dgl. Het nieuwe conflict reactiveerde het oudere van eenige jaren terug, en beide tesamen deden de neurose tot stand komen.

Een patiënte komt bij mij wegens buien van redelooze wanhoop, waarvan ze geen dag geheel vrij was. Deze waren na een auto-ongeval, waarbij zij een hoofdverwonding met dagenlange bewusteloosheid had opgeloopen, begonnen. Zij was sindsdien nooit meer de oude geweest (te voren was zij geheel gezond). Uit het ziekenhuis ontslagen en in haar dorp teruggekeerd, had zij gemeend, dat eenige dames, waarmee zij vroeger in een pension had samengewoond, haar kwalijk gezind waren, omdat zij in een ander pension was gaan wonen, haar op straat nakeken, nariepen en aanmerkingen zouden maken, dat zij naar mannen keek. En iederen keer, als zij dat gemerkt had, had zij onstelpbare huilbuien, terwijl ook de voortdurende gedachte aan die bejegeningen haar wanhoop onderhield. In haar nieuwe pension sloot zij vriendschap met een onderwijzeres, die haar vertrouwde werd. Toen na eenigen tijd die onderwijzeres zich verloofde met een man van ietwat minderen afkomst, dien zij zelve echter ook goed kende, wond zij zich daar zeer over op, daar zij meende, dat dit huwelijk slechts ongelukkig kon worden en het meisje haar ongeluk tegemoet ging. De vermeende beschimpingen uit het vroegere pension raakten nu in het vergeetboek, inplaats daarvan traden de huil- en wanhoopsbuien nu op, als zij dien man of iemand van diens familie gezien had, of als zij merkte, dat het meisje met haar vriend uit geweest was. Zij vond het zelf kinderachtig, dat zij zich de h.i. slechte toekomst van dat meisje dusdanig aantrok, en trachtte zich door afleiding en hard werken er over heen te zetten — tevergeefs, de wanhoop en de dwanggedachten leefden als een daemon in haar. Uren, nachtenlang kon zij jammeren en huilen. Een verblijf in een sanatorium gaf, door de andere sfeer, tijdelijk eenige, zij het onvoldoende opluchting, doch thuis teruggekeerd bleek zij niets beter. Bij haar zoeken naar afleiding kreeg zij contact met een naast haar wonende jongeman, die haar ten huwelijk vroeg. Zij wist zich tegenover hem wat op te houden en trouwde met hem. Hoewel het huwelijk vrij goed ging, gaf het geen verbetering in haar toestand

en daar zij haar dagelijksche jammerbuien nu niet meer voor haar man, die haar aanvankelijk nogal eens getroost had, terughouden kon, verkoelde de animo van haar man geleidelijk ook. Aan een universiteitskliniek was als diagnose: psychopathische reactie op schedelverwonding, gesteld.

Daar zij in een ander deel van het land woonde en geen gelegenheid had, weer voor langeren tijd uit huis te gaan en in Amsterdam te komen, kon zij slechts eenmaal per week naar mij heen en weer reizen, zoodat voor een psychoanalytische behandeling geen tijd beschikbaar was. Ik trachtte haar dus suggestief-kathartisch te helpen, hetgeen niet het minste resultaat had. Zij bracht het uur door met haar leed te klagen, waarbij zij op een luidruchtige manier snikte en steende. Het feit, dat men haar als een hysterica beschouwde, die eigenlijk verliefd zou zijn op den verloofde van haar vriendin, was haar een groote vernedering, doch zij kon niet anders en zocht de oorzaak in de hersenschudding, waarna toch alles begonnen was. Gevraagd een en ander uit haar leven mede te deelen, vertelde zij o.a., dat ze op een meisjeskostschool geweest was, en liet zich zeer afkeurend uit over den geest, die daar heerschte, en die veel ongeluk over haar gebracht zou hebben. Het bleek nl., dat zij hier tot homo-sexueele handelingen was overgehaald, waaraan zij ook later, nà den kostschooltijd, zich wel had overgegeven. Na veel strijd was zij er van vrij gekomen. Aangezien patiënte mij nog allerlei verteld had, waaruit bleek dat speciaal vriendinnen haar konden troosten, en dat speciaal als een vrouw een onhartelijkheid tegen haar begaan had, haar ellende toenam, aangezien zij bovendien een moeilijk te definieeren homo-sexueelen indruk maakte, besloot ik haar mijn opinie mee te deelen. Ik zei haar, dat een ongelukkige verliefdheid op de vriendin en niet op den jongen, haar dwars zat. Dat de vriendin haar verlaten wou, was haar leed, niet dat het aanstaand huwelijk wellicht minder geschikt was, hetgeen patiënte zelf als de oorzaak zag. Ook haar gedachten over de dames van het vorige pension waren een verdrongen uiting van haar homo-sexueele neigingen. Welke rol de verwonding in haar neurose gespeeld had, waarom die daarna begonnen was, viel zonder verdere analyse niet uit te maken, doch wel was

duidelijk, dat haar conflict met de homosexualiteit reeds van veel vroeger dateerde. Ik trachtte haar tevens duidelijk te maken, dat de homosexualiteit een normale component van de gezonde menschelijke psyche was, dat het bewust doorleven er van gezond was en slechts het er-niet-aan-denken en haar niet-begrijpen van den aard van haar interesse in haar vriendin haar geschaad had. Heftig geëmotioneerd vroeg zij, wat er dan van haar huwelijk terecht moest komen. Ik zei haar, dat dit afhing van de mate der hetero-sexualiteit, der liefde voor het andere geslacht, die zij tegenover haar man kon voelen, en niet van nevengevoelens, die zij had te accepteeren. Heftiger jammerend dan ooit vertrok zij. De volgende week zag ik een ander mensch vóór mij. Rustig, prettig en gewoon vertelde zij, dat zij de heele week goed was geweest. Het zien van haar vriendin had haar nog wel even geëmotioneerd, doch niet noemenswaard. Indien de heftige aandoening terug zou komen, wilde zij buiten het dorp gaan wonen, doch zij hoopte, dat het niet noodig zou zijn. Nog vele maanden kwam zij bij tusschenpoozen bij mij, doch de genezing hield aan.

Als ik een dergelijk eenvoudig geval mededeel, moet ik hier nogmaals de waarschuwing aan toevoegen, toch vooral niet te meenen, dat dergelijke gevallen veelvuldig voorkomen, noch dat men een dergelijk acuut duiden op slechts weinig gegevens altijd gevaarloos en met goed succes doen kan, (men zou dit een voorbeeld van een toevallig goed geslaagde „wilde analyse" kunnen noemen), noch dat dit een „psychoanalyse" genoemd mag worden, en hiermee iets anders dan een oppervlakkige laag, die reeds vlak voor het bewustworden stond, is bereikt.

Het wordt slechts medegedeeld: 1e omdat een enkel voorbeeld van explosieve symptoomgenezing door bewustworden gewenscht is; 2e omdat ook hier weer de oorzaak van het conflict reeds dateerde uit veel vroeger tijd dan de laatste neurotische jaren.

Hoe nauwkeuriger en hoe verder men nl. onderzoekt, des te vroeger in de jeugd worden de determineerende oorzaken teruggevonden. Steeds bleek, dat in de jeugd gewekte en gefixeerde, driftmatige wenschen en conflicten door latere, verwante conflicten weer opgeroepen waren.

Terwijl men dus oorspronkelijk was uitgegaan van één bepaald symptoom, waarvoor genezing gezocht werd, en waarvan de oorzaak dan in bepaalde omschreven herinneringen lag, bleek nu steeds meer, dat alles altijd veel gecompliceerder was. Want vaak, als een symptoom geanalyseerd en genezen was — trad een ander symptoom op — (ditzelfde had men ook bij de suggestie-therapie zoo vaak gezien). Het waren heele constellaties van herinneringen en onbewuste, verdrongen neigingen, die men „complexen" noemde, die hun invloed bleven doen gelden, en die niet slechts het symptoom, doch ook het verdere heele karakter en het heele handelen determineerden. De vraag kwam op, waarom situaties van vroeger nog zoo vastgehouden werden, hoe het anderzijds kwam, dat iemand, die ernstig naar zelfkennis streefde, zoo in het duister kon blijven over den aard van zijn handelen, dat hij zich belangrijke dingen, die in hem actief bleken te zijn, niet kon herinneren of kon te weten komen, al probeerde hij dat, en ze bij de behandeling vaak niet kon uitspreken, al wilde hij dat. Want het is duidelijk, dat dit „vergeten" of „niet weten" heel iets anders is, dan het „uitslijten" van herinneringen. De duizenden onbelangrijke impressies, die dagelijks tot ons komen, kunnen wij niet allemaal onthouden, zij raken voor 't meerendeel in het vergeetboek. En nu kan men er over discussieeren of dit een uitslijten wegens onvoldoende diepe „inprenting" is, of dat er toch ook hierbij ongeweten vasthouden van deze en terugdringen van gene impressies plaats vindt, zeker is, dat dit te onderscheiden valt van wat we bij de besproken patiënten (evenals bij de door ons als voorbeeld genomen posthypnotische suggestie) aantroffen. Want daar werden juist dingen vergeten, die wèl van veel belang waren, en die duidelijk een intensen invloed bleven uitoefenen.

En daar niet slechts het „symptoom", dat als „ziekte" gevoeld wordt, doch ook de heele overige psyche, zooals wij nog verder zien zullen, onder invloed van die onbewuste kanten bleek te staan, moesten al deze waarnemingen ook onzen heelen kijk op de z.g. normale psychologie ten sterkste beïnvloeden. Zoo viel het accent der analyse steeds minder op de „symptomen" van „zenuwpatiënten"; doch zag men steeds meer in, te maken te hebben met algemeen menschelijke conflicten, met een spel van tegenstrijdige krachten en neigingen, die bij ons alle aanwezig zijn en slechts in

sterkte en constellatie verschillen. En een bewust verwerken van die conflicten tijdens de analyse kon niet slechts de symptomen genezen, doch, wat veel belangrijker is, kon meewerken om de conflicten te temperen en een betere psychische synthese tot stand brengen. *Het feit, dat ook een z.g. gezond mensch door een analyse nog een stuk verder kan komen, een grooter innerlijke harmonie en beter levenshouding kan vinden, is naar mijn meening van meer en wijder belang dan de vergroote genezingsmogelijkheid van allerlei „symptomen".*

Wij zullen ons nu eerst wenden tot de grond-methode, waardoor dan het vermeerderde inzicht in de onbewuste kanten der psyche verkregen wordt: het vrije associeeren.

De analysand [1]) neemt plaats op een ligstoel of rustbank in een zooveel mogelijk rustige en ontspannen houding. De analyticus zit achter hem, zoo, dat hij zooveel mogelijk van zijn mimiek en onwillekeurig gebaren kan waarnemen. De analysand heeft slechts te letten op de gedachten, die in hem rondgaan, op de herinneringen of beelden, die in hem opkomen, en deze zoo terstond mogelijk in den vorm, die hem het eerst voor den mond komt, uit te spreken. Daarbij zegt men alles, wat maar in gedachten schiet, elke z.g. „associatie", absurd of redelijk, zonder eenige terughouding of kritiek, zonder noodzakelijk een bewuste lijn te volgen, eventueel springend van den hak op den tak, over heden, verleden, en toekomstfantasiën. Dit is principieel verschillend van de wijze, waarop men in het dagelijksch leven een gesprek voert, waarin men redelijk iets uiteenzet. Immers bij een verstandig gesprek schuift men allerlei dingen ter zijde, men tempert in 't algemeen de uitdrukkingswijze van zijn gevoelens wat, men spreekt niet over dingen, waarover te spreken niet fatsoenlijk of gepast is, men vermijdt om „persoonlijk" te worden, zegt over zichzelf slechts dat, wat men kwijt wil zijn, over anderen alleen dat, wat men verantwoorden kan, en als men over den persoon, waartegen men spreekt een gunstig of ongunstig oordeel,

[1]) Ik vermijd van nu af het woord „patiënt", aangezien een zeer groot deel der geanalyseerden eigenlijk niet zijn, wat men „zenuwpatiënten" pleegt te noemen, doch personen, die terwille van moeilijk oplosbare levensmoeilijkheden tot ons komen.

een gevoel van afkeer of van charme, een vluchtige absurde gedachte heeft, dan zegt men dat eerst recht niet. En ook dingen, die niet ter zake doen, schuift men ter zijde. Als regel is men er zich geheel niet van bewust, dat men, als men gewoon spreekt (of denkt), deze selectie uitoefent, dat men daarbij allerlei dingen actief ter zijde dringt. Deze omlijning en beperking van ons spreken strekt zich ook over ons bewuste denken, ons „stille spreken" uit, dat weliswaar heel wat omvat, dat wij niet uitspreken, doch waaruit wij toch ook elk oogenblik dingen weghouden, om bepaalde lijnen te volgen. Dit alles gaat zoo onwillekeurig en mechanisch, dat men zich vaak verbeeldt, dat in ieder geval het denken geheel „vrij" zou zijn!

Welnu, in het „vrij associeeren" trachten wij uit den greep van deze beperkingen zooveel mogelijk te ontkomen. Al de genoemde redenen, waarom wij bij een „gesprek" iets *niet* zeggen, gelden hier niet. Dat zooveel dingen, waarover men in het dagelijksch leven niet spreekt, wijl te persoonlijk, waarover men liever niet denkt, wijl te pijnlijk, juist van belang zijn, behoeft geen betoog. Van speciaal belang zullen echter nog twee groepen van „invallen" blijken te zijn, die het zeer ongewoon is om uit te spreken en die men ook in het bewuste denken veelal al vóór ze tot helderheid gekomen zijn, weer terugschuift. De eerste groep betreft alle invallende gedachten en gevoelens, die den analyticus betreffen. Wij zullen het daarover hebben, wanneer wij de „overdracht" bespreken. De tweede groep wordt gevormd door de invallen, die met het onderwerp, waarmee men bezig is, niets of schijnbaar niets te maken hebben en die de analysand als geheel onbelangrijk beschouwt. Dit geeft in den aanvang veelal groote moeilijkheden. De analysand is er vaak niet op verdacht, dat hij dergelijke ter zijde voerende gedachten in zich heeft en begrijpt niet, wat voor nut het kan hebben, van zijn a-propos af te gaan. Nu kan soms de analyticus aantoonen, dat zoo'n inval wel degelijk in verband staat met de dingen, waar het over gaat of dat er meer waarde aan te hechten is, dan de analysand deed; in andere gevallen blijft het geval verborgen of zal de analyticus slechts een vaag vermoeden daarover hebben, welk vermoeden hij beter doet vóór zich te houden. Terwijl nu sommige personen slechts van tijd tot tijd een ter zijde voerenden inval hebben, zijn

er anderen, die wanneer zij zich eenmaal aangewend hebben eens op te letten, wat er zoo in hun geest naar boven kan komen, al ras dusdanig van den hak op den tak gaan springen, dat het hun als geforceerd gaat voorkomen, een geordend verhaal te doen. Men kan dan zoo vrij van de banden der logica zijn, dat er dat, wat we in de psychiatrie „gedachtenvlucht" noemen, tot stand komt. Ja, zelfs slaan sommigen reeds andere gedachtenwegen in, vóórdat zij het vorige nog goed uitgesproken hebben, zoodat er een echte „verwardheid" ontstaat. En hoewel bij nauwkeurige bestudeering van het aldus gereproduceerde materiaal meestal blijkt, dat wat zoo verward schijnt, niet echt verward is, dat er eenige hoofdlijnen en grondgedachten in te vinden zijn, zonder dat de spreker zelf daar eenig idee van had, het spreekt vanzelf, dat een dusdanig maximaal „vrij" zijn van de associaties aan het beoogde doel voorbijstreeft. Hier zal de analyticus door vragen over dingen, waarvan hij zonder opheldering niets kan begrijpen, van tijd tot tijd den gedachtenstroom weer in banen der logica terugvoeren. Bovendien zal hij al gauw bemerken, dat het maximaal vrij-associeeren in dergelijke gevallen eigenlijk wordt gebruikt, om bepaalde onaangename dingen niet te zeggen: men „praat er maar gauw overheen".

De houding van den analyticus, de techniek, die hij heeft te volgen, zal dus in elk apart geval weer anders zijn — het is hier niet de plaats, om op technische vragen in te gaan.

Terwijl er dus in den aanvang van een analyse veel samenhangende verhalen over belangrijke levensomstandigheden en emotioneerende situaties uitgesproken worden, er veel „afgereageerd" wordt, gaat op den duur het gesprokene steeds minder op een gesprek lijken. Aan dezen schijnbaren „warboel" van invallen, herinneringen, gedachten, kan nu de analyticus allerlei observeeren. Om te beginnen gaan van tijd tot tijd de associaties langzamer, stokken zij eventueel zelfs. Soms zegt de analysand, dat hem niets invalt, dat hij „nergens" aan denkt, soms is het hem bewust, dat hij iets om de een of andere reden ter zijde schuift. In ieder geval is er iets, dat het vrije doorspreken belemmert, dat ook het vrije doordenken en het innerlijk waarnemen van wat er in hem omgaat, belet: er is een „weerstand", die niet terstond te overwinnen is. De analysand doet zijn best om waar te nemen,

wat er in hem leeft en rondgaat en het lukt hem niet, het lukt hem vaak niet eens met geweld een gedachte te „maken". Aanvankelijk drukte *Freud* hem in een dergelijk geval met de hand op het voorhoofd, gaf de suggestieve verzekering, dat hem op dat moment iets door den geest zou gaan, en dan kwam er ook wel wat. Intusschen komt er ook zonder handdruk altijd wel wat, als men maar aanhoudt, de vraag is slechts, of wij iets over de reden van dezen weerstand te weten kunnen komen. Dikwijls was reeds gebleken, dat er dan pijnlijke gedachten of herinneringen in den analysand naar boven gekomen waren en als hij er toe komen kan, deze toch te uiten, loopt de bewuste gedachtenstroom veelal weer spontaan verder. De moeilijkheid is echter deze, dat het terugdringen van ongewenschte gedachten en gevoelens uitermate snel en volkomen ongemerkt, geheel „mechanisch" kan gaan, een opkomende gedachte kan in den kiem gesmoord worden. En dan denken wij „eerlijk", dat wij niets of in ieder geval dàt niet gedacht hebben. Het hangt er maar van af, wat men „denken" belieft te noemen. Er is toch immers iets gebeurd, al heeft men het niet bemerkt! Wij staan hier voor een mechanisme, dat in het dagelijksch leven regelmatig voorkomt en in beginsel reeds buiten de psycho-analyse door goede menschenkenners geconstateerd is: Men kent zichzelf zoo slecht en verbeeldt zich volkomen eerlijk, dat men deze of gene neiging totaal niet heeft: doch daarom is dat nog niet zoo! Maar al te vaak komt zoo'n neiging later explosief en onverwachts naar voren, maar al te vaak herkent de buitenwereld in de gedragingen der menschen zeer duidelijk de gronden en de neigingen, die de persoon zelf niet kent. Het is werkelijk zeer moeilijk, deze balken in het geestesoog bij zichzelf waar te nemen. Men is er trouwens niet op verdacht.

En nu heeft de analyticus in de eerste plaats den analysand er op verdacht te maken, dat er telkens zulke „verdringingen" plaats vinden. Hij moet de momenten weten, waarop de analysand er het naast aan toe is, om het afweer-opwekkende te uiten — die momenten van stokken der associaties behooren daartoe. En als de analysand werkelijk en eerlijk niets weet te vinden, dat er in hem opgekomen zou kunnen zijn, dan kan de analyticus hem meestal wel een stuk op weg helpen. Want uit de kennis, die hij

geleidelijk meer van hem krijgt, uit den heelen samenhang, uit het onderwerp, waarbij de associaties stokken, enz. kan hij heel wat afleiden betreffende den aard van het verzwegene of van het „niet-gedachte". (Zeer veelvuldig zijn er opkomende gedachten over den analyticus — waarover later meer.) Hoewel nu, na het eerlijk onder oogen zien en uitspreken, de bewuste gedachtenstroom meestal weer vlotter verder gaat, moet men toch niet denken, dat dit altijd terstond het geval is; dat men, na zoo'n weerstand doorbroken te hebben, nu ineens een capitale stap verder zou zijn. Men krijgt uit populaire, uiteraard wat te schematische uiteenzettingen over de psychoanalytische behandeling wel eens den indruk, dat het weten en uitspreken van enkele speciale dingen als bij tooverslag de situatie veranderen zou: „nu ik dit weet, moet ik toch eigenlijk beter zijn," zegt iemand, die er een en ander over las, dan wel eens. De zaak is, dat het psychische zooveel gecompliceerder is, dan men meestal bedenkt. Zoo ook hier. Zoo'n pijnlijke „opwelling", die dan tot uitspraak komt, is niet een wel-omschreven *ding*, dat ineens „afgedaan" kan worden.

Een analysand geeft teekenen van weerstand. Hoewel hij kort te voren gezegd had, mij zoo bijzonder te waardeeren, heb ik reden aan te nemen, dat hij een geïrriteerdheid tegen mij onderdrukt. Terwijl hij zweeg, had ik bovendien een wat ongeduldige armbeweging gepaard aan een plotseling samenknijpen van de hand waargenomen. Hij geeft toe, dat er iets in de situatie was, dat hem „wild" dreigde te maken, dat werd hij meer, dan kon hij iemand wel.... Juist menschen, waar hij van hield, konden hem opwinden. Later kwam ook zijn handgebaar terug en ter sprake, het werd in droomen ook verwerkt en onder teekenen van weerstand kwamen de associaties er op. Eerst over behoeften om iemand hard te knijpen, om dingen in de handen fijn te knijpen, later in aansluiting aan droomen kwamen sadistische fantasieën naar boven over wroeten in bloedend vleesch, herinneringen aan in de jeugd bijgewoonde varkensslachterijen. Doch ook veel minder wreede en toch afgeweerde gedachten sloten er bij aan. Hij kneep wel als liefkoozing, een knijpen en kneden van een vrouwenborst gaf hem een groote bevrediging, slechts zelden was hij er toe in de ge-

legenheid geweest, en hij had het wel gedaan bij iemand, bij wie het geheel niet te pas kwam. En later kwamen weer herinneringen over knijp- en kneedpartijen als kind, uitgaande van vroeg-infantiele neigingen, waarop ik hier nu niet verder inga. Welnu, toen hij zijn aggressie-lust op mij terugdrong, was dat niet alleen, omdat het met zijn overige welwillendheid jegens mij niet strookte en omdat men in 't gewone leven het niet uitspreekt, als men iemand plotseling om een geringe aanleiding ik-weet-niet-wat zou willen doen. Hij wist toch wel, dat de neiging om iemand iets kwaads te willen aandoen, i.c. zoo hard mogelijk te knijpen, iets gewoon menschelijks was, waarover toch geen redelijke schaamte mogelijk is. Hij zei wel eens „stik", of „val dood" tegen iemand; waarom had hij het nu tegenover mij teruggedrongen, terwijl hij toch voldoende wist, dat ik aan dergelijke uitingen tegen mij allerminst aanstoot nam? De betrekkelijk geringe weerstand, die tegen het op dat moment in mijn bijzijn uitdenken en uitspreken van deze aggressiviteit alsnog aanwezig was, werd in de analytische situatie grootelijks versterkt, doordat al die *andere* dingen a.h.w. begonnen „mee te klinken"'. Het was niet slechts de aggressiviteit op mij, die eer zij tot bewuste inwendige waarneming werd, in den kiem gesmoord werd, ook al die andere herinneringen en neigingen klopten aan de poort van het bewustworden — en onwillekeurig bleef die poort dus gesloten.

Maar, zal men vragen: deden die andere dingen dan niet mee in het dagelijksch leven, als hij toch wèl „stik" en „val dood" durfde te zeggen en neigingen, iemand te knijpen, wèl durfde doordenken; en waarom werden ze dan ineens zoo geactiveerd tijdens de analyse? Welnu, al mogen en moeten wij aannemen, dat allerlei neigingen altijd wel aanwezig zijn, al zijn ze niet in het bewustzijn, toch „bezinken" er in het dagelijksch leven vele, zoodat men er dan niet veel van merkt. Maar tijdens de analyse, in de „analytische situatie", is men niet in een volledig „bezonken", dagelijksch-leven toestand. Wij hebben gezien, hoe deze situatie historisch uit de hypnotische situatie is ontwikkeld. En het is niet slechts de historie en de rustbank, die de analytische situatie nog met de hypnotische gemeen heeft.

Tijdens een goed geleide analytische situatie is de analysand

volstrekt niet in een normalen psychischen toestand, al bemerkt hij dat zelf vaak niet. Wij zagen reeds, hoe het vrije associeeren een geheel anderen bewustzijnstoestand doet ontstaan. De analysand, die zich concentreert op de in hem opkomende beelden en gedachten, die op impressie van de buitenwereld minder „ingesteld" is, die de banden der logica minder volgt, is tijdens het associeeren vaak dus danig „weg", dat hij aan 't einde van het uur vaak het gevoel heeft, alsof hij ontwaakt. En gezien het telkens waargenomen feit, dat in de analytische situatie allerlei psychische elementen, herinneringen, neigingen etc. gemakkelijker dan anders tot de inwendige waarneming komen, kunnen wij dus zeggen, dat in dezen toestand *de gewone afstand tusschen de bewuste en de onbewuste lagen van het psychische minder groot is.* Dat dit niet uitsluitend komt, doordat het bewuste, georganiseerde deel der persoonlijkheid (het „Ik") op een lossere, minder „opgeschroefde" wijze functioneert, doch dat ook inderdaad de diepere, als regel schijnbaar latente, kanten „opgewoeld" zijn, zullen wij straks, in verband met de „overdracht", nader zien. En dat nu in de analytische situatie allerlei dingen, neigingen, herinneringen, enz. *dichter* bij het Ik zijn, ook al zijn zij nog onbewust, verklaart nu hetgeen wij zooeven zagen: dat een betrekkelijk onschuldige uiting juist in de analyse soms een veel grootere weerstand en remming geeft, dan met redelijkheid te verwachten valt. De diepere lagen, het meer instinctieve driftmatige, dingen van vroeger, dingen, die men voor zichzelf niet weten wil, dingen, die bij tijden en die blijvend onbewust zijn, kunnen opklinken en meeklinken, zonder dat ze nog bewust worden, en zoo'n remming of een ander symptoom verraadt ons, dat ze toch een zekere druk uitoefenen. Wie dit nu begrijpt, begrijpt meteen het principe van de neurose: ook daar zien we allerlei „symptomen", psychische uitingen, remmingen, spanningen, „dwang"-verschijnselen enz., die alle weliswaar iets redelijks aan zich hebben, doch waarvan het overdrevene of het absurde, waarvan het „ziekelijke" en onvoldoende gemotiveerde veroorzaakt wordt door diepere, onbewuste psychische tendenties, die voldoende geactiveerd zijn, om eenige uitwerking te hebben, zonder dat toch de patient er eenig idee van heeft, dat ze bestaan of dat hij weet, dat ze de redenen van zijn „symptomen" zijn.

Ik gaf in het „stokken" uit weerstand slechts een enkel voorbeeld, van wat de analyticus tijdens de psychoanalyse te observeeren heeft en hoe de „analytische situatie" de psychische reacties beïnvloedt; het volgende voorbeeld is van geheel anderen aard en geeft nog beter weer, hoe we elke uiting in de psa. niet zien als een op zichzelf staand iets, dat wellicht eenige onbewuste determineering mag hebben, doch hoe wij er op verdacht moeten zijn, dat elke uiting in een verband met een domineerend, onbewust, grooter totaal-complex kan staan, zoodat schijnbaar onsamenhangende uitingen toch in een indirect verband met elkaar staan. Ik geef hier verkort iets weer van wat iemand tijdens een analyse praatte:

Hij begon er mee, dat hij menschen had zien wachten op de koningin, die langs zou komen; hij ging daarna door over de koningin, voor wie hij een groote waardeering had. Zoo kwam hij over de politiek te spreken en over het partijwezen, hij was speciaal een tegenstander van het katholicisme, doch sprak met groote bewondering over de Maria-vereering, het was toch z.i. een groot tekort van het Protestantisme, dat het slechts over een mannelijken god beschikte. Daarna sprak hij over een wandeling, die hij gemaakt had ergens buiten, waarbij hij het uitkomen van het graan uit de aarde zoo aardig gevonden had — toch eigenlijk merkwaardig, dat al die dingen daarin groeien konden. Toen viel hem een andere wandeling lang geleden langs het Noordzeekanaal in, toen had hij zoo'n vreemd gevormd schip gezien, men had hem gezegd ... ja, dat wist hij niet precies meer, of 't voor duikbooten of voor vliegtuigen was, maar men noemde het een „moederschip" er voor. Treinen, die zoo'n overkapt station in- en uitkwamen vond hij altijd zoo'n imponeerend iets, als jongen speelde hij graag met een treintje en hij had een tunnel, waar ze onder door konden gaan, of hij bouwde een station over de rails heen. Zijn gedachten gingen verder naar ander speelgoed uit zijn jeugd, een van de eerste dingen, die hij zich herinnerde was zoo'n Russische pop (een stuk of zes houten poppen, de een weer in den ander gesloten). — Deze beknopte weergave van zijn gedachtengang, doet reeds iets duidelijker, dan een stenogram gedaan zou hebben, uitkomen, dat in deze, opper-

vlakkig gezien, los aaneengeknoopte beelden toch iets gemeenschappelijks is. Het lijken slechts een paar herinneringen aan dingen, die hij gezien had, gepaard aan eenige aan de oppervlakte liggende gevoelens voor allerlei, dat hij mooi vond, en een paar onbelangrijke kinder-herinneringen. Men behoeft echter niet veel kennis van de psychoanalyse te hebben, om te zien, dat de „moeder"-idee als een roode draad door al deze associaties heenging: de Koningin, die de moeder van haar volk is, Maria, de Moeder Gods, de Moeder-aarde, waar het graan uitkomt, het moeder-schip (het was alleen hierbij, dat ook het woord *moeder* over zijn lippen kwam, en typisch voorafgegaan door een eigenaardige aarzeling, onzekerheid, die wij als teeken van „weerstand" mogen duiden: hij wist niet meer of het schip voor vliegtuigen of voor duikbooten diende) en vervolgens die andere dingen, waar iets in- en uit- kan gaan — hetgeen immers een der meest typische biologische kenmerken van het begrip „moeder" is [1]). Men kan het begrip „moeder" als den Grootsten Gemeenen Deeler uit zijn associaties kenschetsen. En als men er nu bij verneemt, dat met den analysand, die dus over zijn eigen moeder geheel niet gesproken had, het vorige uur juist zijn verhouding tot zijn moeder ter sprake gekomen was, dan ziet men, dat hij dit uur toch eigenlijk „in bedekte termen", en zonder het zelf te weten, wéér over zijn moeder gesproken had. Waarom hij dit deed en waarom de gedachte aan de persoon, waar 't toch klaarblijkelijk om ging, deze keer geheel niet in zijn bewustzijn kwam, dat was voor de verdere analyse van dit speciale geval natuurlijk van groot belang, doch dat interesseert ons hier niet.

Hier zij slechts geconstateerd, dat men over iets of iemand spreken kan, zònder er over te spreken en zonder het zelf te weten. Nu komt een dergelijke voorstellingsrij, als ik hier terwille van het voorbeeld geef, niet elk oogenblik zoo voor. Het is echter wel degelijk schering en inslag, dat kleinere rijtjes, dat enkele voorstellingen, herinneringen of uiteenzettingen en verhalen vlak na elkaar gedaan worden, terwijl het oppervlakkig schijnt, dat ze

[1]) Ik herinner mij een „groen", die zijn ontgroener de baas bleek, toen hij op diens vraag, of hij wel wist, wat een baarmoeder was, het treffende antwoord gaf: „een orgaan tot in- en uitvoer van kinderen, mijnheer."

òf niet het minste verband met elkaar hebben, òf dat het oppervlakkig verband door den verderen samenhang blijkt niet het belangrijkste te zijn (zooals in het gegeven voorbeeld een oppervlakkig verband gelegd werd door „jeugdspelletjes" en „wandelingen"). Telkens komt het voor, dat de analysand meent, dat twee invallen of gedachten totaal niets met elkaar te maken hebben, of volkomen onbelangrijk zijn, terwijl het voor den analyticus duidelijk is, dat het verband gevormd wordt door niet uitgesproken, onbewuste gedachten of voorstellingen. Soms ziet hij dat speciaal door zijn kennis van de *symboliek,* (waarover in een volgend hoofdstuk), als regel echter, doordat hij de heele situatie meer overziet, het bewuste zoowel als het onbewuste deel van den analysand meer begint te begrijpen, en voor alles: omdat hij weet, wat hij te zien heeft. Wie door een microscoop weefselcoupes beziet, zonder geleerd te hebben, wat hij heeft te zien, ziet slechts een warboel, wie den hieroglyphentekst voor zich ziet, zelfs al kent hij de voornaamste letterteekens en hieroglyphen en al weet hij iets van de Egyptische taal, weet er aanvankelijk nog totaal geen wijs uit te worden; slechts wie weet, *wat* en *hoe* er te zien valt, leert een en ander vlot te lezen. Zoo staat ook de leek als regel tegenover de veelheid van beelden en gedachten, die een werkelijk vrij associeerend persoon tot uiting brengt. Hoogstens zou hij, indien hij beschikt over die kennis, die de ontwikkelde leek tegenwoordig wel van de psychoanalyse bezit of behoort te bezitten, hier en daar kunnen wijzen op beelden, die een onbewuste beteekenis hebben, zou hij zich steeds meer kunnen spitsen op het waarnemen van samenhangen van den aard, als van 't hier gegeven voorbeeld.

Doch nu is er een compliceerende moeilijkheid, die maakt, dat men nog meer in 't bijzonder moet weten, wat er te zien valt. Men herinnere zich het voorbeeld van den persoon, bij wien een speciale „weerstand" bleek samen te hangen met aggressieve gedachten, waaronder weer sadistische en erotische tendenzen verborgen medededen, die in verschillende levensperioden, deels in de prille jeugd, aan bepaalde banen waren gefixeerd. Ik beschreef, hoe die psychische instellingen geleidelijk naar boven en tot bewustzijn gekomen waren. Zooiets gaat intusschen heel wat minder eenvoudig, dan zoo in een enkel zinnetje gezegd kan

worden. Die verschillende tendenties en herinneringen komen niet zoo maar mooi in volgorde, helder en klaar naar boven. Het is integendeel alsof men een worsteling waarneemt tusschen een stuk, dat naar uiting dringt en een stuk, dat zich hiertegen voortdurend verzet. Dan zijn er tijden, wanneer er, zooals bij het voorbeeld van blz. 41, in bedekte termen over een bepaald psychisch „stuk" wordt gesproken, doch dat er tegelijkertijd, tusschen het ons geleverde materiaal in, symbolische uitingen of andere aanduidingen van andere psychische „lagen" in, te lezen vallen. De groote moeilijkheid is nu, uiteen te houden wat niet bij elkaar hoort, te zien, dat men telkens uitingen uit verschillende psychische lagen door elkaar heen krijgt, te herkennen, welke uiting bij welke laag behoort, en in 't bijzonder te kunnen zien, welke laag op een bepaald moment het belangrijkst is en het meest naar uiting dringt. Ik weet van „wilde analytici" (d.z. niet of onvoldoende psychoanalytisch opgeleiden), die, als zij bij het vrije associeeren of in droomen symbolische uitingen van diep verdrongen, vroeg-infantiele, vergeten complexen meenden waar te nemen, dit terstond aan den patiënt gingen uitleggen. Dit is een fout in verschillende opzichten. Ten eerste gaat men dan eenvoudig voorbij aan andere dingen, waarover de patiënt het, zij het onbewust, hebben wil, over dat, waar hij „aan toe" is. Vervolgens kan het ter sprake brengen van dingen, waar hij nog niet aan toe is, de grootste verwarring stichten — het kan den weerstand prikkelen en zoodoende een verder, duidelijker naar voren komen juist moeilijker maken, het kan ook leiden tot een oppervlakkig, „spielerisch" inzien van een samenhang, zonder dat daarom nog het „complex", waar het om gaat, ernstig begrepen en doorvoeld wordt. Daarbij komen dan nog de fouten, die bij de duiding kunnen plaats vinden, de absurde wijze, waarop sommigen, die „ook eens analyseeren" willen, soms hun duiding geven. Ik weet van would-be analytici, die zonder dat het in den verderen samenhang van belang was, hun patiënten mededeelden, dat dit of dat een „sexueel symbool" was; ik weet van een, overigens zeer ter goeder naam bekend staanden zenuwarts, die aan een patiënt na een korten tijd mededeelde, dat zij een „vadercomplex" had, en daarna zei: „nu bent U geanalyseerd, U weet nu, wat het is"; ik weet van een beginner, die in droomen van een patiënt een erotische instelling tot zijn

moeder (die in de prille jeugd bestaan had) las, en hem mededeelde, „dat hij verliefd was op zijn moeder" — een paar dagen later zeide de patiënt tegen hem: „Dokter, ik ben bij mijn moeder (een dame van 70 jaar) geweest en heb geprobeerd in te voelen, wat u gezegd heeft — maar ik kan toch heusch niets van een verliefdheid op haar bespeuren!" Dergelijke botte fouten, die door onvoldoende opgeleiden legio gemaakt worden, zijn de oorzaak, dat de psychoanalyse bij velen in een geheel verkeerd daglicht is komen te staan; dergelijke duiderijen hebben met een systematisch geleide psychoanalyse niets gemeen. De fout, om duidingen te gaan geven, waar zij niet op hun plaats zijn, kan slechts — en niet eens heelemaal! — vermeden worden door hem, die van de gelaagdheid van het onbewuste op de hoogte is, die weet, welke dingen als regel dieper, en welke oppervlakkiger liggen, en in het speciale geval kan waarnemen, hoe de verhoudingen in de psyche van den analysand zijn. En hiertoe is meer noodig, dan eenige kennis van de symboliek.[1])

Zoo is de psychoanalyse, in tegenstelling tot de methoden, waaruit zij historisch ontstaan is, allerminst meer een quaestie van enkele handgrepen, slimmigheidjes, van een bepaalde wijze van optreden, enz. Zij verschilt in gecompliceerdheid van die andere methoden, zooals een maagoperatie verschilt van een kies trekken. En zeker zal de lezer zich vragen, of deze ontzaglijke omhaal, waarvan in dit boek slechts het principe kan worden weergegeven, nu ook grooter voordeelen, beter therapeutisch resultaat met zich brengt, dan de simpeler methoden van vroeger, en of, en in welke gevallen de tijd en de kosten die zoo'n methode uiteraard met zich brengt, nu gerechtvaardigd zouden zijn.

Hoewel er verschillende statistieken gepubliceerd zijn betreffende de resultaten der psychoanalytische behandeling [2]), hebben wij daaraan ter vergelijking toch maar weinig. Want ten eerste is de psychoanalyse zoowat de eenige psychotherapeutische

---

[1]) Wie een gedocumenteerd inzicht wil krijgen in deze problemen, leze het werk van *W. Reich*, Charakteranalyse, Weenen 1933, waarin men, zij het op wat te sterk gesystematiseerde wijze, met de hier aangeduide quaesties bekend gemaakt wordt.

[2]) B.v.: Bericht über die Berliner psychoanalytische Poliklinik. 1922, 1924 en 1930. Int. Pschychoan. Verlag.

methode, waarin men statistieken gemaakt heeft, zoodat alle vergelijkingsmateriaal ontbreekt, doch tevens zou die vergelijking wel erg moeilijk zijn, daar de vormen van psychisch lijden of van geestelijke moeilijkheden, waarvoor behandeling gezocht werd, veel minder scherp in vakjes en naar hun hevigheid in te deelen zijn, dan lichamelijke ziekten. En ten slotte komt er iets bij, dat tevens ten deele de vragen beantwoordt: voor de eenvoudiger methoden, als hypnose en suggestie, is de ontwikkelde mensch in steeds afnemende mate vatbaar, een genezing daardoor verkregen bevredigt hemzelf in 't algemeen minder en is nogal eens tijdelijk. De ontwikkelde mensch wil begrijpen, waarom hij werd, zooals hij werd en waardoor hij anders wordt; wanneer hij door eigen inzicht en eigen kracht genezen kan, geeft hem dat voor den duur een veel grooter innerlijke zekerheid dan wanneer hij door „beinvloeding" of magische practijk anders wordt.

Daar er tot het doormaken van een psychoanalyse een vrij groote intellectueele inspanning noodig is, is voor eenvoudiger geesten de psychoanalyse nog onmogelijk. Gelukkig, dat een mindere intellectueele ontwikkeling echter tevens een grootere vatbaarheid voor magische situaties met zich brengt, zoodat juist zij toch nog door hypnose, allerlei vormen van suggestie, door kwakzalverij, „magnetisme", electriseeren, gezondbidderij en dgl. zoo goed geholpen kunnen worden. En als tusschenvorm blijft dan altijd nog de kathartische methode. De eerste phase van een analyse is practisch veelal niet veel anders dan een katharsis en velen hebben reeds zooveel aan een systematisch afreageeren, dat zij een verdere analyse niet behoeven. Doch wij moeten wel bedenken, dat een effectieve, systematische katharsis toch nog heel wat anders en meer is dan „zijn hart eens uitstorten aan een ander", dan een „biechten", waarmee het eenige gelijkenis vertoont. Het zich niet bepalen tot het bewust gewetene, doch het ophalen en afreageeren van onbewuste, verdrongen conflicten, het begrijpen van het verband tusschen „symptoom" en psychische oorzaak, gaat reeds ver heen over wat men doet, wanneer men eenvoudig als mensch door menschelijk-voelend contact een ander helpt — van grooter belang is echter nog, dat de medicus, die in de psychoanalyse ter zake kundig is, ook daar, waar hij zich tot een katharsis bepaalt, geen woord aanhoort noch spreekt (of

behoort te spreken) zonder er op voorbereid te zijn, dat er diepere lagen in den patiënt zijn, waarmee het gesprokene verband houdt of waarmee het in verband komt; dat hij de invloeden en gevaren behoort te kennen, die, voor den buitenstaander onverwacht, een enkele raad en daad, een enkel woord soms kan uitoefenen. En het allerbelangrijkste is nog, dat hij de gevaren van de „overdracht" kent, die bij alle psychische beïnvloedingen zoo'n groote rol spelen, waarover in een volgend hoofdstuk. Er zijn vele niet-analytisch onderlegde zenuwartsen, voortreffelijke menschen, knappe neurologen enz., die naast hun praktijk over de aandoeningen van het lichamelijke hersen- en zenuwstelsel, over de medicamenteuse en organische behandeling van de aandoeningen, die daarvoor in aanmerking komen, zich bezig houden met het geven van suggestieven raad, menschelijken steun, gelegenheid tot uitspreken of biechten, soms ook met het toepassen van individueel uitgekozen beginselen uit de psychoanalyse of uit eenige andere richtingen, waaraan wij later nog een woord zullen wijden. Het succes, dat hiermee te bereiken valt, is geheel afhankelijk van den tact en de persoonlijkheid van den behandelaar, en is geheel op één lijn te stellen met dat, wat een welwillend en verstandig mensch in het dagelijksch leven kan bereiken, wanneer hij een ander, die in moeilijkheden verkeert, tracht te steunen. Doch de gevaren, die dit contact veelal met zich brengt, kent men veel minder — daarover straks. De psychoanalyticus zal ook daar, waar hij niet ten volle en niet ten einde systematisch de psychoanalyse toepast, op een principieel andere wijze tegenover zijn patiënten staan, dan de leek, deze zij dan arts, niet-arts, „zenuwarts" of wat dan ook.

III DE OVERDRACHT

Het duidelijkst bij de hypnotische en de er aan verwante suggestieve behandeling doet zich vaak een opvallende houding van den patiënt jegens den medicus voor. Er ontstaat bij den patiënt een affectieve instelling tegenover den hypnotiseur, die alle redelijke perken te buiten gaat, en zeer verschillend genuanceerd kan zijn. In de eerste plaats ontstaat er soms, vooral bij vrouwen, doch wel degelijk ook bij mannen, een verliefdheid op den medicus, die tijdens de behandeling eer toe- dan afneemt. Deze kan een enkele maal zoover gaan, dat de medicus zich slechts met eenige moeite de erotische toenaderingspogingen van de patiënte van het lijf kan houden. En het mag wel eens gebeurd zijn, dat de suggestiebeoefenaar zelf onder de suggestie van deze verliefdheidsuitingen is gekomen en ze beantwoord heeft, veelvuldig zijn ook de gevallen, dat de patiënten achteraf tegen anderen heele verhalen doen over sexueele verhoudingen, die ze met den betreffenden medicus gehad zouden hebben en die geheel op fantasie berusten. Echter: op ongeweten fantasie. Want als regel zijn deze personen zelf eerlijk er van overtuigd, dat een en ander werkelijk heeft plaats gevonden en doet men ze grootelijks onrecht, ze als leugenaars te brandmerken. Dat, wat ze zoo vurig begeerden, is voor hen ongemerkt een werkelijkheid geworden, en tegenover de realiteit daarvan staan ze met onwrikbaar geloof. Wij weten ook uit het dagelijksch leven, dat men zoo gauw gelooft, wat men wenscht, hier ziet men dan weer eens exemplarisch voor zich, hoe een bewuste herinnering, waartegenover de mensch staat met het besef, dat het een diepe, „echte", reëele beleving was, die hij doormaakte, — volkomen irreëel kan zijn. Dat men het dan op deze wijze in zijn bewustzijn heeft, heeft dan nog eenige speciale voordeelen. 1e. kan men het zoo telkens nog eens doorleven, het idee, dat men iets reëel heeft doorgemaakt, is immers veel bevredigender, dan de herinnering aan onbevredigde verlangens, en bovendien kan men er nu over praten, wat ook al weer een vorm van herbeleven is.

2e echter kan men nu de schuld aan een ander in de schoenen schuiven. Want het eigenaardige is, dat de dingen, die gebeurd zouden zijn, dan later met het bewustzijn vaak heelemaal niet meer als aangenaam gezien worden, doch als zeer weerzinwekkend en slecht. Men bedenke namelijk, dat maar weinig menschen, en zeker onze patiënten niet, tegenover dergelijke handelingen eenvoudig „bejahend" staan, doch als regel staat tegenover een min of meer sterke driftmatige neiging een ander deel der persoonlijkheid uit verschillenden hoofde afkeurend of met verzet. In de geuite en door de patiënten zelf geloofde aanklacht komen dan deze beide tegengestelde psychismen terzelfdertijd tot uiting. Er is a.h.w. een bovenlaag van afkeur en afkeer, doch daaronder is een laag van sterk begeeren, aan de persoon zelve geheel onbekend. Intusschen zullen wij zien, dat er nog andere psychische lagen tegelijkertijd meeklonken. Want om te beginnen: deze tweeheid van willen en niet-willen, waarvan dan het eene totaal onbewust kan zijn, is iets zeer algemeens en geeft toch maar zelden tot dit als waarheid zien van een fantasie aanleiding. En ook de onmatigheid en dwangmatigheid, de redeloosheid en de zedeloosheid, waarmee een algemeen menschelijke neiging hier naar voren komt, moet nog andere gronden hebben.

Een dergelijke onverwacht affectieve instelling van geheel anderen vorm komt ook vaak tegen den arts naar boven: de persoon, die met suggestie of hypnose slechts ernstig bedoelden en verstandig gedoseerden steun gaf, wordt plotseling door den patiënt beticht en belasterd, verwijten van den meest verschillenden aard worden tegen hem gericht. Een ieder heeft wel eens van die verhalen gehoord over voortreffelijke medici, die als men de zegslieden gelooven mocht, de malste, domste en kwaadaardigste dingen zouden hebben gedaan. En al moet alweer bedacht worden, dat ook de verstandigste, evenwichtigste mensch te zijner tijd wel eens rare sprongen doet — een groot deel van deze verhalen zijn evident of aantoonbaar onjuist. En ook hierbij heeft er iets in de situatie gelegen, dat deze vreemde affectiviteit opriep. Deze negativiteit geeft den medicus ietwat minder vaak last, doordat de betreffende patiënt als regel wel gauw van „zoo'n pruldokter" of „zoo'n onmogelijke man" wegloopt, in gevallen echter, dat hij merkwaardigerwijze toch blijft, blijft quaeruleeren en aan-

merkingen maken en zijn toenemende vijandschap toont, geeft ook dit uitteraard groote bezwaren.

Ik noem voorloopig slechts deze twee uiterste en opvallende vormen van ongemotiveerde affectiviteit jegens den arts, men kan zich vanzelf wel denken, hoeveel variaties van vereering, adoratie, verguizing of veroordeeling hiertusschen kunnen liggen.

Deze eigenaardige betoovering, dit „gecharmeerd"-zijn van den patiënt, die een hypnotische behandeling onderging, was niet zoo erg bevreemdend. Tijdens den hypnotischen slaap immers valt a.h.w. de heele buitenwereld voor den gehypnotiseerde weg, alleen de hypnotiseur bestaat nog voor hem. De patiënt kan slapen, doof, blind, gevoelloos voor alle prikkels van de buitenwereld zijn — met den hypnotiseur blijft een „rapport" bestaan, waarbij de patiënt, zooals wij zagen, verhoogd toegankelijk voor hem is, daar hij zich a.h.w. geheel overgegeven heeft tot een willoos werktuig in zijn handen (wij zullen nader zien, dat dat toch niet geheel onbeperkt het geval is). En waar zoo op exemplarisch-maximale wijze al wat er aan „Sehnen und Verlangen" van den patiënt in actie is, tijdens de hypnose opgaat in den hypnotiseur, waar deze laatste toch als regel met hartelijkheid en genegenheid de patiënten die hij helpen wil, bejegent, daar spreekt het wel van zelf, dat deze eigenaardige verhouding ook na de hypnotische séance niet plotseling vervluchtigd is. De charme zal zich niet meer zoo acuut-overweldigend uiten, allerlei psychische functies, die tijdens de hypnose uitgeschakeld of op den achtergrond gedrongen waren, zooals b.v. het oordeelen en het lichamelijk-genitaal begeeren, herkrijgen hun rechten — doch niet ten volle. Zij blijven onder het protectoraat van de „rapport"-verhouding, en wij kunnen ons vanzelf wel voorstellen, tot welke eigenaardige beoordeelingen een oordeelsfunctie komen kan, die niet geheel vrij is, doch tot bevooroordeeld zijn genoopt is. En welke onbeheerschte, vaak verwrongen en intense vormen een normaal sexueele drift kan aannemen, wanneer de hypnotische affectiviteit er doorheen blaast en de verheffend-stimuleerende kracht van alle liefde-beleving in psychische onvrijheid wordt geborneerd, behoeft niet met voorbeelden geïllustreerd te worden. Ook dat een ander in elk individueel geval anders zal zijn spreekt van zelf, — en dat een mislukte erotiek tot uitingen van haar

tegendeel kan aanleiding geven, doet ons, (al heeft dit feit wel eenige psychologische verklaring noodig) ook niet verbaasd staan over de eigenaardige negativiteit, waarmee de arts dan soms bekogeld wordt. En al vindt het oordeel van den patiënt dan in fouten of deugden van den arts, in allerlei dingen, die hij gedaan of gezegd heeft, wel aanleidingen om de dwangmatig-affectieve instelling te motiveeren, er een redelijke tint aan te geven — ook hier geldt dan weer, dat dat wat men bewust meent van géén waarde is. Men ziet dat zoo, omdat er a priori een geforceerde positieve of negatieve affectiestroom is, en verbeeldt zich dan achteraf, dat het de eigenschappen van den arts zijn, die het bewuste voelen en oordeelen motiveerden.

Wij hebben in het vorige hoofdstuk uiteengezet, hoe de suggestieve beïnvloeding in principe aan de hypnotische na verwant is, hoe ook hier de tendentie tot absoluut „Bejahen" van den persoon van den arts de spil is. En het verwondert ons dus niet, dat wij ook hierbij en hierna diezelfde gebondenheid der affecties zien, die we bij de hypnose zagen. Nu wordt er bij de suggestieve beïnvloeding, zooals die in de practijk veelal wordt toegepast, als regel veel meer met elkaar gepraat, meer van gedachten gewisseld. De suggereerende arts wordt dan een veel minder neutraal-magisch persoon, dan de hypnotiseur, die slechts tot den patiënt komt om schijnbaar uit boven-menschelijke kracht zijn geheimzinnig genezenden invloed uit te storten, de suggereerende persoon is meer een gewoon mensch, die men vaak tot op zekere hoogte kan leeren kennen, al heeft hij nog 't een of andere aureool van kennen of kunnen om zich heen, dat zijn stralende werking niet mist. En wanneer de patiënt van den suggereerenden arts meer afweet, dan heeft hij des te meer materiaal om zijn door de suggestieve charme opgewekte gevoelens en oordeelen te motiveeren, dan zal hij, waar hij over zooveel „objectiefs" beschikt, veel moeilijker tot inzicht komen, dat een in hem zelf liggende, door de suggestie naar boven gehaalde, tendentie hem zonder dat hij het wist, noopte uit dit materiaal op deze subjectieve wijze zich een beeld van den arts te vormen. Juist deze onbewuste subjectiviteit doet het voordeel, dat een meer-en-dus-beter-kennen met zich zou kunnen brengen, vaak weer geheel verloren gaan.

En terwijl men in lichtere gevallen geneigd zou kunnen zijn

om deze „overdrijvingen" af te doen met de opmerking, dat onze affectiviteit, ons gevoel, zoo gauw ons oordeel kleurt en vervormt — het is juist het verband met de hypnose, dat ons op het idee moet brengen, dat er hier nog iets aparts meedoet. Juist het onder den „charme" van den hypnotiseur komen, was immers iets kunstmatigs, het was allerminst een: door iemands mooie eigenschappen gecharmeerd worden, door een geestelijke verwantschap getroffen worden, een normale liefde, of hoe de persoon zelf het ook wenscht te betitelen: het was een onder pressie opgewekte houding. Wij zullen hier niet de vraag bespreken of hetgeen men zoo algemeen zegt: dat ons gevoel ons oordeel vormt en vervormt, nu wel onvermijdelijk waar zou zijn — zeker is, dat bij de gehypnotiseerden en de suggestief-beïnvloeden iets aparts, dat artificieel opgewekte mededoet. En ook de vraag in hoeverre in het dagelijksch leven bij de verhouding tusschen twee menschen, wellicht ongemerkt en in mindere mate, iets van deze onwillekeurig opgedrongen afhankelijkheid zou kunnen mededoen, zullen wij tot straks bewaren.

Welnu, ook bij de katharsis en bij de psychoanalyse werd, zooals te verwachten was, deze houding der patiënten aangetroffen. Die beroemde eerste patiënt van *Breuer,* waaraan de kathartische methode was ontloken, was tenslotte dusdanig verliefd op *Breuer* geworden, dat de oude *Breuer,* die niet begreep, dat dit bij haar toestand en bij de behandeling behoorde, zich onthutst teruggetrokken had. En evenals bij de suggestieve methoden zag men ook hier aanvankelijk een zeker parallelisme tusschen het gecharmeerd zijn door den medicus en de genezing of verbetering der symptomen. Zoodra er misverstanden en onaangenaamheden in de verhouding tot den arts kwamen, ging vaak de verbetering ook weer te loor. Tijdens hypnotische of suggestieve séance, tijdens het contact met den arts vervluchtigen vaak zoovele klachten, die vrij snel weer terugkeeren, als men onder zijn invloed vandaan is. Het is, alsof in de gewekte emotioneele verhouding de energie, waarmee de neurotische bezwaren geformeerd werden, werd opgezogen. En daar wij om allerlei redenen behoefte hadden aan een term, waarmee de energie van het houden-van en voelen-voor, van de erotiek in ruimsten zin, kan worden aangeduid, en daarvoor de term *libido* in zwang gekomen is, kan men een en ander

ook aldus uitdrukken, dat de libido, waarmee de patiënt aan den arts is gaan hangen, in ieder geval ten deele onttrokken moet zijn aan een reservoir, waaruit anders de symptomen geformeerd worden, de libido werd vandaar *overgedragen* op den arts.

Dat ook de symptomen, waaraan de energie onttrokken werd, in ieder geval ten deele als regel met een *erotische* kracht, dus inderdaad met *libido* geformeerd waren, was ondertusschen reeds door iets anders gebleken. Wij hebben gezien, dat *Freud* ontdekt had, dat onbewuste herinneringen, conflicten uit het verleden deze symptomen determineerden; welnu in alle onderzochte gevallen was gebleken, dat deze conflicten van *sexueelen* aard waren. Zeer veelvuldig had de analysand in zijn jeugd sexueele indrukken, soms zelfs een sexueele aggressie, ondergaan, indrukken, die op een zeer emotioneerende wijze waren verloopen en voor de verwerking waarvan het kind nog niet rijp geweest was. Deze indrukken hadden als een verwonding (een *„trauma”)* gewerkt, wenschen en vreezen waren opgewekt, waarmee het kind geen raad geweten had en waartegen een niet-meer-aan-denken en vergeten, de eenige, klaarblijkelijk echter niet afdoende, spontane therapie geweest was. En in de allereerste gevallen, die nog niet tot in de jeugd toe onderzocht waren, waren er toch ook altijd al aanleidende conflicten gevonden, die met de liefde tot deze of gene persoon ten nauwste verband hielden. En het waren voor een groot deel juist de door de situaties opgewekte, of ten ontijde versterkte erotische *wenschen,* diepliggende, driftmatige wenschen, geweest, waartegen de rest van de persoonlijkheid zich had verzet, die „verdrongen” waren geworden en toch tot neurotische symptomen aanleiding hadden gegeven.

Daar de libido van deze conflicten dus in ieder geval tijdelijk weggezogen werd, en daarvoor in de plaats een krachtige gebondenheid aan den arts kwam, kan men dit aldus uitdrukken, dat de libido van de bewuste en onbewuste conflicten en wenschen *overgedragen* wordt op den arts, en de specifieke verhouding wordt een *overdracht* op den arts genoemd.

Het *afreageeren* der libido, waarover wij het reeds hadden, de katharsis van de ingeklemde affecten kwam nu in een ander licht te staan. Wij zeiden reeds, dat wij hier niet slechts met een bewust maken, doch met een: in tegenwoordigheid van den arts affectvol

her-beleven te maken hadden. Het tegen hem uitspreken van het te voren verdrongene heeft een genezende werking, soms inderdaad blijvend, in vele andere gevallen echter slechts tijdelijk, zooals met een bevrediging, waarna de behoefte steeds weer terugkeert; de positieve overdracht op den medicus is dan voor de symptomen in de plaats gekomen, die ook vaak weer terugkeeren, als het contact met den arts verbroken is. Van groot belang blijkt nu telkens weer het in *woorden* uitspreken te zijn. Veelvuldig kan men waarnemen, dat het effect grooter is, wanneer herinneringen en wenschen mondeling uitgesproken worden, dan wanneer zij slechts innerlijk bewust bedacht, of ook schriftelijk gefixeerd worden. Vaak vraagt de analysand ons, bepaalde dingen niet te behoeven uit te spreken, doch ze te mogen opschrijven, dat is vaak veel gemakkelijker. Het uitspreken geeft dan nog een specialen weerstand, doch als men daaraan toegeeft, blijkt meestal, dat het overleggen van een schriftuur lang niet die bevrijdende en ontspannende uitwerking heeft, die men er van verwachtte. Het spreken is een veel affectiever „daad" dan het schrijven, welk laatste meestal iets veel onpersoonlijkers is; wie spreekt doorleeft het gesprokene veel spontaner en veel directer met den toegesprokene samen, dan wie schrijft; deze laatste houdt a.h.w. een zekere distantie tusschen zichzelf, zijn schriftelijk daar neergelegde daad of wensch en den lezer. Het bewust bedenken doet zeker wel wàt, ook het openlijk neerschrijven doet dan nog wel wat meer, doch in het direct uitspreken is meer levend contact en dat moet dan ook wel de reden zijn, dat er meer therapeutisch effect van uitgaat.

In het bewust-worden, en meer nog in het bewust uitspreken wordt dus een zekere innerlijke spanning, een driftmatige wensch afgereageerd, ontspannen, en dat dit mogelijk is, is zeker van groot belang voor de psychologie en wij komen hier dan ook op terug. Hier interesseert ons echter eerst de quaestie van het eigenaardig effect van het tegen een ander uitspreken, en dan bij uitstek het tegen een zeer bijzonderen anderen uitspreken, tegen dien persoon, waaraan men die speciale, door de situatie te voorschijn geroepen *binding* heeft, waarmee wij nu telkens in aanraking gekomen zijn.

Het is ook hier weer het „rapport", de „overdracht", die als

een levende kracht een zeer bijzondere werking heeft en die men speciaal gelegenheid had te bestudeeren in de psychoanalyse, waar immer àlles ter sprake kwam en op zijn verband in de psyche onderzocht werd.

En nu kwam men bij de bestudeering van de overdracht tot een ontdekking, die, hoewel zij minder opzienbarend was, dan die van de doorwerking van onbewuste psychismen en van de mogelijkheid het affekt ervan bewust af te reageeren, toch zoo mogelijk nog belangrijker is gebleken. Deze ontdekking betreft den *vorm* van de overdracht.

Wij zeiden zooeven reeds, hoe de verhouding tot den arts in elk geval haar zeer individueele trekken draagt, en wezen er ook op hoe bij elk apart geval, deze instelling van kleur en karakter kan veranderen. Nu bespraken wij in het voorgaande vnl. het gecharmeerd zijn door den arts of den analyticus, en brachten dat in verband met de libido van onbewuste wenschen. Doch daarmee lieten wij het in den aanvang terloops vermelde feit even terzijde, dat de instelling tot den arts ook van zeer vijandigen aard kan zijn; daarmee stapten wij heen over het feit, dat er in de belangstelling voor en de gedachten over den analyticus toch allerlei trekken en eigenaardigheden voorkomen, die om een aparte verklaring vragen.

En nu kwam iets zeer merkwaardigs aan het licht. Zoowel in hoofdtrekken als in finesses, zoowel bij positieve als bij negatieve gevoelens en gedragingen *bleek in de overdrachtsverhouding een reproductie te liggen van verhoudingen, die vroeger, in de prille of in de rijpere jeugd, tegenover personen uit de naaste omgeving, spec. ouders of opvoeders, doch ook wel anderen, bestaan hadden.* Het is natuurlijk nooit precies hetzelfde, er is in later jaren zoo veel anders en meer boven en bij gekomen, dat ook blijft meeklinken, doch de opvallende overeenkomst blijft het voornaamste.

Oppervlakkig gezien was het wel min of meer te verwachten geweest, dat wie nog onder den indruk van een als feilloos leidsman vertrouwden vader doorleefde, of wiens gevoelens nog in de adoratie van een als onbereikbaar en rein aangebeden moeder vast zaten, àls zij er toe gebracht konden worden ook een ander hun volle vertrouwen of hun adoratie te geven, dat zij dien dan

ook licht als een dergelijke feilloos persoon, of als een even rein en adorabel wezen zouden idealiseeren. En dat hij of zij, die op emotioneele wijze een sexueele aggressie heeft ondervonden van een persoon waaraan hij zijn vertrouwen gaf, dat nu van een ander vertrouwd persoon ook eerder verwachten zal, is evenmin nieuw, als dat hij, die jaren lang gedrukt is geworden door een als ruw straffer optredend opvoeder, nu ook van een anderen leidsman gauw zal meenen, dat hij iets bestraffends of ruws in den zin heeft. En het spreekt haast vanzelf, dat hij, die in zijn jeugd tot telkens herhaald verzet geprikkeld is tegen allerlei waarmee zijn vrijheid beknot werd, die in een sterke protest-instelling tegen de ouders gefixeerd is geworden en wiens wensch om „boven" te zijn, om uit zijn onmacht tot macht te komen, meer naar voren moest komen dan zijn liefde, dat die ook tegen anderen, en zeker niet het minst tegen den geneesheer, slecht zal kunnen nalaten om maar steeds te protesteeren.

Bij nader overwegen ziet men echter, dat het ook wel anders had kunnen zijn, de verdrukte en bevitte zou de houding van den analyticus eigenlijk altijd als een bevrijding moeten ondervinden, degeen die een ouder idealiseert zou eigenlijk altijd moeten denken, dat die analyticus toch zeer inférieur was vergeleken bij zulke halfgoden. Er moet dus wel een speciale tendentie tot het herhalen van of tot het blijven kleven aan de infantiele instellingen zijn, die zich zoo vaak tegen alle verwachting in weet door te zetten.

Er komt zoowel in deze als in andere gevallen iets bij: het is *niet slechts een schema,* dat mechanisch gereproduceerd wordt, er blijkt *een drang, een behoefte, een driftmatige wensch* te zijn om die dingen te herhalen. Dit komt b.v. wel duidelijk uit in die gevallen van negatieve overdracht, waar men zich voortdurend door den analyticus beleedigd, gehoond, berispt, zelfs vervolgd waant, waar men met vaak bijtende kritiek en afwijzing zijn woorden en daden opneemt of liever gezegd verwerpt — en toch maandenlang tijd en geld aan deze behandeling blijft wijden. De wensch was zonder meer ook al duidelijk in die gevallen waar men de houding niet anders dan met het woord verliefdheid kon kenschetsen: hier kwam bij een nauwkeuriger analyse echter regelmatig aan het licht, dat zoo iemand ook als klein kind reeds

vrij sterk aan een ouder of persoon der naaste omgeving gehangen had op een wijze die niet anders dan „verliefd" te betitelen is. *De wensch om die persoon te bezitten bleek nog steeds levendig* — zij het dan volkomen onbewust — en werd nu overgedragen op, vastgehecht aan den analyticus. En wat die gevallen van sexueel „trauma" aangaat, wij zeiden reeds, dat het ten ontijde geprikkelde *wenschen,* wij kunnen w.s. beter zeggen: *driften,* waren, die tot een innerlijk conflict hadden aanleiding gegeven, die verdrongen waren — zonder daarmee uitgebluscht te zijn. Want niet elk „trauma", niet elke heftige emotie, schrik, pijn of wat dan ook, werkt even praedisponeerend voor nerveuze symptomen, geeft evenzeer onoplosbare conflicten, die later nog doorwerken. Op allerlei prikkels en aangrijpende situaties van buiten zijn wij min of meer voorbereid, wij „kunnen er wel tegen" (en met het kind staat dat net zoo), sommige echter kunnen zoo heftig en plotseling zijn, dat wij er door „van ons stuk gebracht", „in de war gebracht" worden — echter komen wij dan als regel binnen korter of langeren tijd wel weer tot ons zelf, de gestoorde innerlijke harmonie herstelt zich van zelf wel weer. Doch die sexueele emoties nemen een wat andere, aparte plaats in, daar gaat in het driftleven van mensch of kind iets meeklinken dat op zichzelf weer tot nieuwe innerlijke conflicten aanleiding geeft. Hoe sterker dus een emotie op het driftleven zal inwerken, hoe meer de diepere biologische natuur er door opgewoeld wordt — des te blijvender zal haar invloed zijn. En dan kan men er wel vaak overheen leven en het lijkt oppervlakkig vaak of men er over heen is — doch het is heusch niet slechts in de als „zenuwziekte" gequalificeerde symptomen, dat zij nog haar uitwerking heeft: wij zullen nog verder zien, hoe in karakter en levenshouding, in droom, in kleinere eigenaardigheidjes van het dagelijksch leven, deze onbewuste driften een onbegrepen rol kunnen spelen.

In de analytische situatie is, zooals wij zagen, het onbewuste wat meer aan de oppervlakte gekomen, de onbewuste driften kloppen a.h.w. aan de poort van den geest, en dringen tot het bewuste voelen door — en de analyticus wordt het object waaraan deze driften zich hechten. Soms mag dat direct uit bewuste wenschen en fantasiën duidelijk zijn — als regel wordt ook deze verhouding door den analysand niet direct begrepen, die drift-

matige wenschen blijven nog steeds afgeweerd, al zijn zij wat meer naar boven gekomen, en het gevolg is dan slechts een dwangmatig zich bezighouden met den persoon van den analyticus op een wijze, die door de innerlijke moraal als toelaatbaar gezien wordt, of die door de omstandigheden gerechtvaardigd schijnt (een plotselinge „Schwärm" voor de psychologie b.v. of voor andere dingen, waarvan men vermoeden kan, dat de analyticus zich interesseert). De analyticus bemerkt dan aanvankelijk slechts: dàt er een overdracht bestaat — wàt dat voor een overdracht is, wèlke driften nu precies op hem worden overgedragen, dat moet de verdere analyse dan leeren. En daar tevens gevonden werd, dat de persoon, tegenover wien deze neigingen het éérst tot uiting gekomen waren, ook later altijd van belang blijft, aangezien deze neigingen met haar individueele constellaties, aantrekkelijkheden, moeilijkheden en kleur, ten nauwste samenhangen met de individueele persoon, op wien zij gericht waren, aangezien *neiging* en *object* veelal slechts in gedachten kunstmatig te scheiden zijn, heeft de analyticus tevens uit te maken, voor welke persoon hij in de plaats gekomen is.

Doch de overeenkomst van de overdrachtssituatie met een verhouding uit vroeger jaren gaat oneindig veel verder en gaat veel meer in kleinigheden door, dan de herhaling van een algemeene houding of instelling, zooals hierboven beschreven.

Ter aanvankelijke illustratie weet ik nauwelijks een beter voorbeeld dan het volgende uit den roman van den scherpzinnigen psycholoog *Thomas Mann:* „Der Zauberberg". Hij beschrijft daar o.a. hoe een jonge man, die als kind op een anderen jongen verliefd geweest was, later op een vrouw verliefd wordt, die allerlei uiterlijke trekken met dien jongen gemeen heeft. Nu had hij echter met dien jongen nooit gesproken, behalve éénmaal, toen hij hem had aangesproken, om hem een potlood te leen te vragen; de dame, op wie hij nu een „overdracht" kreeg, sprak hij ook nooit aan, (hoewel hij dat gemakkelijk had kunnen doen, daar zij in hetzelfde sanatorium waren) slechts eenmaal echter.... vroeg hij haar een potlood te leen.

Welnu, dergelijke reproducties van situaties juist in de kleinigheden, merken we tijdens de analyse telkens op.

Tijdens een periode van een sterke vader-overdracht maakt een analysand plotseling een opmerking over mijn das, die (overigens in 't geheel niet in het oog vallende) wit-blauwe strepen hadden hem getroffen. (Daar ik achter hem zit kan hij dien das slechts bij de begroeting even gezien hebben). Het zijn een stuk of wat smalle witte en blauwe strepen, meent hij — (in werkelijkheid zijn het breede witte en blauwe dasdeelen). Precies zoo'n gestreepte das droeg zijn vader ook. — In een droom van een ander speelt een rooktafeltje een rol; het leek daar op het tafeltje, dat daar in de hoek voor hem staat; hij licht een kleedje op, dat daarover ligt, om te laten zien, dat er onder het tafeltje iets verborgen kan worden, net als dat in zijn droom het geval was. Doch in zijn droom was het een rooktafeltje — zooiets herinnert hij zich alleen maar van zijn vader, daar kon men zoo ongedwongen en amicaal omheen zitten (zooals hij dat met mij ook zou willen doen). Het oplichten van het kleedje, om het verborgene te willen zien, beeldt de analyse uit, die naar het verborgene spiedt, doch hier was het tevens de wensch om zelf ook door te dringen in de hem verborgen kanten van den analyticus — zooals hij in de jeugd in de „verborgenheden" van zijn vader wenschte door te dringen. Zijn vader, joviaal, doch juist jegens hem van een zekere ongenaakbaarheid, vond hij in den analyticus terug, de vrees, die hij tevens voor zijn vader had, zou hij aan de verhouding tot den analyticus, aan deze herhaling van den zoon-vader-instelling, overwinnen. In het beeld van het tafeltje, dat zoowel tot de sfeer van den vader als tot die van den analyticus hoorde, waren die twee sferen op het droommoment versmolten.

Nunberg vertelt van een patiënte, die hem, nadat een groot stuk van de verhouding tot haar vader mede in de overdracht bewust geworden en besproken was, het volgend uur plotseling vroeg, hoe of zijn tanden precies gebouwd waren. Op de wat verwonderde vraag van den analyticus, hoe ze daarbij komt, deelt ze mee, dat haar den dag te voren bij het heengaan,

plotseling zijn tanden waren opgevallen, zij had altijd gedacht, dat er een ruimte tusschen zijn voortanden was, en had toen ineens gezien, dat dit niet zoo was. Ze begreep die foute waarneming niet, totdat haar inviel, dat haar vader uitelkaarstaande tanden had. Dit kleine voorbeeld is nog in het bijzonder instructief, omdat het laat zien, hoe het overdrachtssymptoom, de foutieve waarneming eigenlijk ongemerkt verloopen was en pas aan het licht kwam toen zij gecorrigeerd werd. Waarom had de patiënte niet eerder over die tanden gesproken, terwijl haar toch zeker gevraagd was haar gedachten en invallen over den analyticus te zeggen, ook die z.g. onbelangrijke? Omdat onder deze tanden-observatie iets diepers lag, dat er in meedeed: de onbewuste gelijkstelling van den analyticus en den vader. En daarbij kwamen dan, veel dieper en sterker verdrongen, bepaalde neigingen tot den vader. Zoo plantte de weerstand tegen de diepere lagen zich voort tegen de oppervlakkiger observaties, die daarom als „onbelangrijk" terzijde werden geschoven. En toen dan langs anderen weg de verhouding tot den vader bewust ingezien en besproken was, kon deze niet meer zoo in de verhouding tot den arts insluipen en werd om te beginnen de waarneming uit de klem van de overdracht bevrijd.

Zoo zouden er honderden voorbeelden te geven zijn. Het uiterlijk, de handelingen, het vermeende karakter, het huisraad, de personen uit de omgeving van den analyticus, alles wordt ter zijner tijd in het interesse betrokken, en alles wordt dan telkens weer gezien in het licht van de infantiele verhouding, die in het onbewuste domineert, die in de analytische situatie „naar boven komt".

De enkele voorbeelden, die ik gaf, betroffen uitingen van een vader-overdracht. De situatie van den arts, waarbij men om de een of andere reden hulp komt zoeken, leent zich wel bij uitstek om er de verhouding tot den vader nog eens aan te doorleven; men behoeft maar een beetje vaderlijk te doen, en men werkt daarmee wel in de eerste plaats de vader-overdracht in de hand. De vader heeft nu eenmaal zoo goed als altijd een min of meer belangrijke rol in de jeugd gespeeld, en de analyse bracht bovendien telkens weer aan het licht, dat er in de kinderlijke verhouding

tot den vader verdrongen „unerledigte" wenschen en conflicten bestonden, die òf de eventueele symptomen mede beïnvloed hadden, òf het karakter, de levenshouding mede-gedetermineerd hadden en die dan tijdens de analyse bij het naar boven komen van het onbewuste in de analytische situatie, weer gereactiveerd waren.

En toch speelt persoon en geslacht van den analyticus in de overdracht niet de alles-determineerende rol. Wij zeiden: de onbewuste driftmatige wenschen uit het verleden dringen naar een uitleving, en in den vorm, waarin zij dat doen, reproduceeren zij de vroegere situaties, waarin zij actueel geweest waren. Ook wanneer de verhouding tot een moeder, zuster of ander vrouwelijk persoon in de jeugd van sterk emotioneerend belang geweest is, wordt die verhouding tegenover den analyticus gereproduceerd. Dan ziet de analysand in den analyticus allerlei trekken, die bij nadere analyse een cliché blijken te zijn, dat vroeger in de verhouding tot een vrouwelijk persoon gevormd is, dan meent hij typisch vrouwelijke of typisch moederlijke trekken in hem aan te voelen, dan herhalen zich vreezen, angsten, fantasiën, verzet-neigingen en erotische neigingen ook tegenover hem en dan is het ook hier maar weer de vraag, of de analyticus het weet te zien, of hij de verschillende kleinigheden, waaraan het typisch „overdrachtmatige" zich kenbaar maakt, weet waar te nemen en in hun verband te waardeeren.

Want men moet niet denken, dat deze reproductie van het verledene altijd zoo duidelijk is, als uit een enkel ter illustratie gegeven voorbeeld zou kunnen schijnen. De analysand vertelt het er niet bij, integendeel, hij meent juist, dat de actueele situatie tot deze gevoelens, oordeelen, gedragingen noopt. En ook lang niet altijd zegt hij zoo maar, dat dit of dat hem aan iets bepaalds en gelijks uit zijn jeugd, b.v. zijn moeder betreffende, doet denken en vrijwel altijd zal degene, die hem naievelijk terstond zou gaan vragen, of hij datzelfde misschien t.o.v. vader of moeder beleefd had, nul op het request krijgen. Want de gereproduceerde verhoudingen staan in de eerste plaats in verband met onbewuste, verdrongen belevingen; het merkwaardige is juist, dat het dingen betreft, die men niet meer weet of niet meer wil weten, en dat die dingen in de analytische situatie tòch tot uiting dringen. Wat er dan tot uiting komt is dus een resultante tusschen twee

tendenties: de tendentie tot uiten en de tendentie tot wegdringen — en men ziet slechts „als door een spiegel in een duistere rede".

De belangrijkste ontdekking uit de hypnotisch-kathartische periode was geweest, dat traumatische situaties symptomen kunnen geven, en in de hypnose herinnerd kunnen worden (en hun affect afgereageerd). *De hier besproken en niet minder belangrijke waarneming uit de s.s. psychoanalytische periode was dus, dat affectieve verhoudingen uit het verleden in de analytische situatie weer actief worden, en aan de verhouding tot den analyticus herleefd worden.*

Bij nadere bestudeering blijken deze twee ontdekkingen varianten van elkaar te zijn. In de eerste kregen wij met acute traumatische situaties te doen, die in den ingrijpend veranderden toestand der hypnose, acuut ontremd naar boven kwamen, in den vorm van een bewuste herinnering gereproduceerd werden. In de tweede waren het emotioneele verhoudingen, die chronisch gedurende langeren tijd hun invloed hadden uitgeoefend en die nu in den lichter veranderden psychischen toestand der „analytische situatie" (die echter naar wij gezien hebben met den hypnotischen toestand principieel overeenkomt) minder geremd bleken te zijn, en daar gereproduceerd werden in de verhouding tot den analyticus, die daardoor een specifieke kleur krijgt.

Ten overvloede zij er hier nog eens op gewezen, dat wij hier niet te maken hebben met iets dat speciaal bij neurotici zoo zou voorkomen, ook bij z.g. gezonden of z.g. normalen zien wij deze reactiveering van emotioneele verhoudingen uit de jeugd evengoed gebeuren. Dit is dus eenigszins verschillend van wat bij de hypnose gezien werd. Lang niet iedereen was immers in diepe hypnose te brengen, hysterische naturen, primitieve menschen dan nog het best. Doch elk gezond, ontwikkeld mensch van ons tegenwoordig cultuurniveau is capabel een „overdracht" te krijgen.

In aansluiting aan de besproken observatiereeksen werd nu bij de analysen nog iets anders waargenomen. De parallel, die wij tusschen hypnose-katharsis en analyse zooeven trokken, gaat nog in een ander opzicht door. Als men door de kathartische hypnose inzicht kreeg in het verband tusschen traumatische situatie en symptoom, als in het bewuste doorleven het ingeklemde affect werd afgereageerd, dan verdwenen de symptomen, dan werd men

niet meer door die complexen op den kop gezeten. En als men door een analyse het inzicht krijgt, dat men eigenlijk nog steeds aan voorbije situaties vastzit, dat men zich eigenlijk nog steeds over personen uit het verleden bekommert, dat men die personen nog onbewust begeert, vreest of zich tegen hen verzet en dat de arts slecht de kapstok was, waaraan de gevoelens en wenschen opgehangen werden, dan gaat parallel aan dat bewustworden ook een juister inzicht in de verhouding, waarin men tot den arts staat, dan komt men tevens vrijer, nuchterder tegenover hem te staan: dan wordt de overdracht dus opgeheven.

Nu moet men echter niet denken, dat de zaak zoo eenvoudig gaat, dat men als analyticus, indien men zeer duidelijk den infantielen vorm in de actueele verhouding herkent, en indien men meent voldoende materiaal te hebben om dat ook deugdelijk en logisch te kunnen aantoonen, nu ook terstond het resultaat zal zien optreden, dat de analysand hetzelfde inzicht krijgt en de overdracht daarmee zal vervluchtigen. Wie dat zou probeeren, zou buiten den *weerstand* gerekend hebben. De innerlijke krachten, die zich tegen het bewust doorleven en het als integreerende deelen der persoonlijkheid accepteeren van de verdrongen wenschen, verzetten, worden door een enkelen uitleg over den inhoud van het verdrongene niet uitgeschakeld. En men zou tot zijn verbazing zien, dat de analysand òf tegen onze meest logische argumenten nog wel iets zou weten in te brengen, òf dat hij ze zou accepteeren — zonder dat er verder iets gebeurt. Zij worden voor kennisgeving aangenomen. Aan elke „inhoudsanalyse" moet dan ook als regel een „weerstandsanalyse" vooraf gaan. Op welke wijzen nu echter die weerstanden aangegrepen, bewust gemaakt of opgeheven kunnen worden, is een quaestie van speciale analytische techniek. Er zij hier slechts op het beginsel gewezen, dat pas nà de vermindering van den weerstand *die* duidingen eenig succes hebben, waar de analysand aan toe is, en dat dan nog de heele zaak moet worden „durchgearbeitet", de zeer menigvuldige overdrachtsuitingen moeten ook ieder apart weer geanalyseerd worden — en tegen een overmaat van bewijzen heeft de afgebrokkelde weerstand geen kracht meer.

Bij een dieper en verder gaande analyse blijkt nu tevens weer eens verder en opnieuw, hoe de menschelijke persoonlijkheid een

gecompliceerd samenstel van geheel verschillende lagen is, en hoe verschillende levensperioden — het duidelijkst altijd de jeugdperioden, waarin de eerste ontwikkeling wordt doorgemaakt — een neerslag in de psyche nalaten, niet slechts in den vorm van bepaalde schema's van handelen en voelen, doch juist ook als onbewuste neigingen, als niet herkende of totaal verdrongen primitieve driften, *waarvan dan de eene laag klaarblijkelijk dieper ligt dan de andere. Indien nl. bij een bepaald geval een bepaalde overdrachtsperiode is geanalyseerd en opgelost, dan ziet men veelal hoe daarna de overdracht een anderen vorm gaat aannemen; er wordt dan een andere constellatie uit het verleden, die tot dien tijd overdekt was gebleven geactualiseerd.*

Een patiënte, bv. beleeft de analyse den eersten tijd als een voortdurenden steun, heeft het gevoel alsof ik eigenlijk geheel voor háár ben, voelt groote vriendschap voor mij speciaal om mijn „menschenliefde" (waarover zij niets weet) en ondervindt elke vraag of opmerking, die ik maak als een poging om haar op te voeden. Uit allerlei ander materiaal blijkt, dat zij mij geheel en al gelijkstelt met haar ouderen broer, die haar als kind steeds gesteund had in vele moeilijkheden, die haar alleen erg had willen „opvoeden" en die reeds als jongen een groot medegevoel met anderen had ten toon gespreid. Toen zij ging inzien, dat haar instelling jegens mij in hoofdzaak een herhaling van een infantiele geweest was, dat zij, zooals dat geheeten wordt: de *imago* van haar broer op mij had overgedragen, kwam er geleidelijk een andere houding naar voren — zij vond toen juist, dat ik haar veel te weinig leiding gaf, dat ik haar verwaarloosde, anderen boven haar prefereerde, en naast een jalousie op mijn gezinsleden ontwikkelde zich een driftmatige, lichamelijke verliefdheid. Uit allerlei kleine aanwijzingen werd toen scherper duidelijk (hetgeen een der zake kundige uit de hoofdlijnen reeds kan begrijpen), dat in de patiënte nu de phase van de z.g. Oedipus-complex tegenover den arts geageerd werd, dat ik „vader-symbool" voor haar geworden was. Haar vader, die gedurende eenigen tijd door eenige lichamelijke intimiteiten er toe bijgedragen had, dat zij als klein kind gevoelens en wenschen t.o.v. hem had gehad, die moeilijk anders dan

lichamelijke verliefdheid te noemen zijn, had haar daarna in haar verdere jeugd volkomen verwaarloosd en een begrijpelijke jalousie op haar moeder, waar hij wèl intiem mee was, had in haar geleefd. En terwijl er hierdoorheen reeds nu en dan symptomen van moeder-overdracht opdoken, speelde de slotphase der analyse zich af als een reproductie en opnieuwe bewerking en verwerking van de vroeg-infantiele verhouding tot de moeder.

Treffend is het vaak, hoe de houding van den analysand tegenover schijnbaar neutrale dingen in de omgeving van den analyticus wisselen kan al naar de overdrachtsphase, waarin hij zich bevindt. Met de vooropgezette bedoeling, om in een zoo neutraal mogelijke sfeer te behandelen en de overdrachtsconflicten niet noodeloos te verscherpen, doe ik mijn praktijk steeds buitenshuis in een zoo neutraal mogelijk ingerichte kamer. Als men dan van den eenen patiënt hoort, dat hij de kamer zoo vreeselijk leelijk en burgerlijk en van den ander, dat hij haar zoo prettig en „gedistingeerd" vindt, als het eene uur iemand klaagt over het ondragelijke lawaai (zij is inderdaad aan den straatkant) en het volgend uur iemand roept over de zalige rust die er heerscht, en voor alles, als *dezelfde* patiënt, die eenigen tijd te voren vol lof over allerlei kleinigheden was, eenigen tijd later op alles wat te vitten heeft of omgekeerd, en als de een de kamer dan vergelijkt met de gezellige rookkamer van zijn vader en de andere met de slaapkamer van zijn moeder, als zij nu eens met een schoolvertrek en dan weer met een kerk gelijkgesteld wordt en als *dezelfde* patiënt, al naar de phase der overdracht, ze met zulke totaal andere vertrekken gelijkstelt — dan komt men tot de conclusie, dat men zich van deze wisselvalligheid niet met een: „over smaken valt niet te twisten" af kan maken. En het zou ook te oppervlakkig zijn, slechts te meenen: dat een stemming jegens iemand kan wisselen, en het oordeel over de sfeer van dien persoon kan beïnvloeden. Want zoowel de oorzaak van de stemmingswisseling als de speciale nuanceering van het oordeel over de dingen die tot den radius van analyticus behooren ligt in het feit, dat andere infantiele situaties ter herbeleving naar boven kwamen.

Gezien het feit, dat de verliefdheid op den arts dus eigenlijk

een ander, eigenlijk een persoon uit het verleden geldt, en de analysand dat alleen maar niet weet, heeft een bekend grappenmaker dit eens volkomen terecht gekenschetst met wat Piet Paeltjens van den minnedichter zei: „Niet dat hij heusch een liefje heeft, hij stelt het zich maar voor!"

Veelvuldig komt het voor, dat we in de eene phase bepaalde neigingen b.v. genitale, naar boven zien komen, terwijl die in een andere phase zeer getemperd zijn, en er b.v. dan sadistische, masochistische of andere primitieve driften opleven en aan den arts gehecht worden. Als men zoo tijdens een analyse deze wisselingen waarneemt, als men zoo ziet hoe allerlei driften in den mensch sluimerden en slechts overdekt werden door andere tendenties, als men dan ziet hoe de eene constellatie dieper verdrongen was, moeilijker, later tot uiting te brengen dan de andere, als men dan tevens ziet, hoe die verschillende tendenties en gedrags-schemata neerslagen zijn van bepaalde perioden, die men in zijn eerste psychische ontwikkeling heeft doorgemaakt dan krijgt men eerst recht een indruk van den laagsgewijzen bouw van de menschelijke psyche.

Ook buiten de psychoanalyse weet men wel, dat er allerlei primitieve, men zegt graag: dierlijke kanten in den mensch sluimeren, weet men veelal, dat in ons allen de oermensch en het kind nog aanwezig zijn — al geeft men dat meestal slechts theoretisch toe en al meent men toch wel, dat die kanten practisch „afgestorven" zouden zijn. En men weet wel, dat door heftige emotioneerende situaties: „Weiber zu Hyänen" worden kunnen — doch men denkt er meestal bij, dat dat dan toch al wel te voren een beetje rare Weiber waren. Ik herinner mij in den oorlog eens gelezen te hebben van een zachtaardig, goedig man, die met grooten tegenzin in den oorlog gegaan was, omdat hij in een harmonisch en rustig leven met wreedheden en doodslag nooit in aanraking geweest was, daarvoor slechts afgrijzen voelde en zich eigenlijk nooit had kunnen indenken, hoe menschen ooit tot zoo iets konden komen. Deze man beschreef, hoe hij tot zijn groote verbazing bemerkte, dat de oorlog hem een roes bezorgde en hij er met plezier aan mee deed. En zijn aanvankelijke verklaring, dat dit slechts terwille van het vaderland was, dat hij met vreugde zich offerde voor de gemeenschap en de algemeene extase van het

zich in vaderlandsliefde-één-voelen zijn wellust veroorzaakte, zonk voor hem op den achtergrond toen hij bemerkte, dat een van de gruwelijkste dingen uit den oorlog, het bajonet-gevecht, hem een directe lust gaf, toen hij tot zijn eigen verwondering waarnam, hoe het hem een wellust was, de bajonet in het lichaam van den tegenover hem staanden mensch te dompelen.

Welnu, zonder dergelijke vreeselijke realiteiten te behoeven, kon de psychoanalyse in het wetenschappelijk-controleerbare, deels zelfs doseerbare experiment van de overdracht, aantoonen, dat primitieve tendenties in ieder mensch aanwezig zijn, en kan men tevens waarnemen, dat die niet alle even sterk verdrongen, noch even sterk of zwak in het onbewuste doorleven, doch daar ziet men hoe de eene tendentie dieper ligt dan de andere, hoe verschillende constellaties elkaar overdekken. En tevens kon zij aantoonen, hoe deze onbewuste psychismen niet absoluut dood waren doch hier en daar waarneembare uitingen gaven. Ik wees hierop reeds in het vorige hoofdstuk. Het gaat ook met de overdracht niet zoo prachtig schematisch, dat eerst maar alleen deze en daarop een andere laag wordt overgedragen, doch het typisch gecompliceerde van de menschelijke psyche is juist, dat er altijd „van alles wat" te vinden is, men streeft naar vele dingen en op vele wijzen tegelijk — het is de taak van de wetenschap om hierin de orde die er in mocht zitten aan te toonen; en zoo heeft de practische analyse tot taak aan te toonen welke tendenties in een bepaalde phase praedomineeren, ook waar die verhuld of ontkend worden. Hier zij er echter nogmaals op gewezen, dat ook van de dieper gelegen psychismen altijd iets te vinden is.

Wij hebben in het vorige hoofdstuk gezien, dat in de analytische situatie allerlei onbewuste dingen naar boven komen, we zagen hier nu, hoe zich dat dan in het bijzonder om de overdracht afspeelt. Van den persoon van den analyticus gaat eenerzijds door de artificieele situatie een zekere zuigkracht uit, waardoor de libido der onbewuste tendenties zoowel als sluimerende, aggressieve neigingen op hem geconcentreerd worden, anderzijds liggen de tendenties uit het verleden in het onbewuste te wachten om zich te kunnen uitleven aan iemand die daartoe een geschikte kapstok zou zijn — „halb zog sie ihn, halb sank er hin".

En daar een genezing (bij eventueele neurosen) of een reëeler

ingesteld raken jegens zichzelf en jegens de omgeving (bij gezonden), aangezien een verdere psychische groei en een beschikken over een grooter, harmonischer energie of wat er alles met de analyse te bereiken valt, zich zooals wel duidelijk geworden is, speciaal aan de analyse van de overdracht afspeelt, heeft men wel ietwat toegespitst, doch in beginsel juist, gezegd: *Psychoanalyse is analyse van de Overdracht*. Het is hierom, dat ik bij dit cardinale punt het langst stilsta.

Men heeft de overdrachtsverhouding een kleine neurose op zichzelf genoemd (zooals men ook de hypnose een opzettelijk opgewekte hysterie genoemd heeft), en niet ten onrechte: Wij zagen het gedwongene, overdrevene, niet reëele van de overdrachtsgedragingen, wij zagen hoe zij als elke neurose, door onbewuste conflicten gestuwd werden: veelal ziet men ook event. neurotische symptomen tijdens een sterke overdracht in intensiteit verminderen, de overdrachts-neurose is er voor in de plaats gekomen. Doch deze neurose heeft haar groote voordeelen! De innerlijke conflicten die het wezen der neurose uitmaken, worden uit het verleden opgediept, worden in de overdracht weer geactualiseerd en staan zoodoende directer ter bestudeering en beleving dan wanneer wij slechts op de herinnering hadden af te gaan. In het ontstaan van haast alle innerlijke moeilijkheden speelde de verhouding tot de een of andere persoon een rol, een verhouding, die nooit opgelost is of nooit uitgesproken werd op een opluchtende wijze. In de symptomatische, neurotische verhouding, die dan later tegenover de wereld bestaat, doet dat oorspronkelijke complex dan nog steeds mee. In de overdracht centreeren zich nu alle conflicten om den analyticus, hij wòrdt de persoon tegenover wien de onopgeloste verhouding bestaan had — doch nu is men, wat in de realiteit haast nooit gebeurt, in staat tot een rustige, directe uitspraak te komen, zonder dat de ander daarop in de emotioneele trant antwoordt, waarin dat in het dagelijksch leven zou gebeuren. Nu kan de analyticus, in wien alzoo de „imagines" uit het verleden tot een nieuw leven incarneerden, de fouten corrigeeren, die deze veelal maar al te erotische, te koele, te bestraffende, te angstaanjagende, enz. enz. voorgangers maakten. Het behoeft n.l. geen betoog van wat een enorm belang

de psychische houding is, die de analyticus heeft tegenover alle dingen, die hij te hooren krijgt: opmerkingen, kritiek, lof, liefde, ongewone sexualiteit, haat, verwijten en fantasieën krijgt hij in overmaat toebedeeld, op een wijze zooals dat in het dagelijksch leven nooit en nimmer tot een ander mensch uitgesproken wordt. En al zal hij weten, dat dit voor een groot percentage een ander, een persoon uit het verleden van den analysand geldt, op dit moment is het dan toch maar tot hem gezegd, de zegger méént het bovendien vaak heel echt, en er worden toch vaak opmerkingen gemaakt, die hij als objectief juist moet erkennen!

Nu is het de vraag, hoe de analyticus hiertegenover heeft te staan. Het spreekt wel vanzelf, dat als hij boosheid of gegriefdheid, gevleidheid of erotische geprikkeldheid ging toonen, als hij moreele afkeuring of minachting voor het driftleven of voor het denken van den analysand aan den dag legde, hij de affectiviteit en de weerstanden van dezen wel verre van ze te temperen en tot oplossing te brengen, zou aanwakkeren. Doch het is mijn overtuiging, dat hij deze gevoeligheid en deze afkeer niet alleen niet mag *toonen*, hij mag ze ook practisch niet *hebben*. In het begin van een analyse krijgen wij vaak zoo ongeveer het volgende te hooren: „U doet nu wel net of U die dingen, die ik zeg niets erg vindt, maar dat hoort er natuurlijk bij om mij het spreken makkelijker te maken; doch als ik weg ben zult u bij zichzelf toch wel anders denken en dan vindt u dit toch ook wel erge vieze of minderwaardige dingen, u vindt dit toch bepaald moreel af te keuren en dan haalt u toch uw schouders op over mijn gedaas". Welnu, indien er van deze veronderstellingen iets juist zou zijn — dan zou de analyticus nog niet klaar zijn voor zijn taak. Een analyticus, die natuurlijke neigingen, ethisch be- en dus vaak ver-oordeelt, die er dus weerzin tegen heeft, schiet evenzeer te kort voor zijn vak als degene, die er zich door van zijn stuk laat brengen, dat een overmaat van negativiteit of positiviteit over hem uitgegoten wordt, die niet steeds begrijpt, dat het onvermijdelijk is, dat de analysand zijn neiging of afkeer op hem ontlaadt en die dan niet met precies dezelfde waardeering en sympathie tegenover hem kan staan. Dit wil niet zeggen, dat de analyticus zoo'n Uebermensch zou kunnen zijn, of w.s. zou ik beter zeggen, zoo'n on-mensch zou behoeven te zijn, dat op deze

uitingen van den analysand niets in hem zou resonneeren! Men hoort wel eens verdedigen, en sommige analytici streven er naar, dat de analyticus daar uitsluitend als een koel beoordeelaar van den psychischen samenhang en zonder geëmotioneerd te worden door de affecten en affecties van den analysand, waarvan hij het infantiele en misplaatste begrijpt, er bij zou hebben te zitten. In een overigens voortreffelijk artikel: „Die moralischen Wertschätzungsurteile als Hindernis in der psychischen Behandlung" [1]) verdedigde *Marcinowski* zelfs, dat men den patiënt er op moet wijzen, dat het den arts alleen maar zakelijk en niet persoonlijk interesseeren kan, wat of er uit den patiënt wordt. Wie een dergelijke ongevoeligheid zou voorwenden, zou m.i. als hij het zelf geloofde, een stuk van zichzelf verdringen. Wij zagen in het voorgaande reeds herhaaldelijk, dat er van wat wij met affect hebben doorgemaakt, van wat wij hebben gewenscht en gevreesd, een residu kan achterblijven in den vorm van onbewuste wenschen, weerstanden, enz. Onze verdere ervaring heeft ons geleerd, dat dit *altijd* het geval is, *dat er van het psychische niets verloren gaat.* Zeker behoeft dit onbewuste niet altijd zoo complexmatig en domineerend te werken als wij dat bij neurotici zien, zeker behoeft het onze instelling tegenover de realiteit niet zoo te vervalschen als dat o.a. in de overdrachtssituatie het geval is, zeker is het mogelijk, dat men het zelf leert kennen en in zijn reacties tegenover de buitenwereld er niet meer door overheerscht wordt — doch ook in den analyticus blijven alle primitiever kanten doorleven. En zonder twijfel zal daar iets van opkllinken, wanneer hij zoovele affectieve uitingen tegenover zich krijgt. Men kan zeker niet van den analyticus eischen, dat hij zijn onbewuste, zijn primitiever kanten, zijn gevoeligheden en zijn weerstanden met wortel en tak zou uitgeroeid hebben. Dat kan geen mensch. Doch de analysand heeft wel degelijk het recht van den analyticus te eischen, dat die zijn eigen onbewuste kent, dat die er zelf niet door misleid wordt, dat die in den bovenbouw van zijn psyche een normaal-vrije, wetenschappelijk zuivere instelling heeft, die niet slechts terwille van de situatie wordt voorgewend, doch die tevens vast gefundeerd is in de diepere lagen

[1]) Int. Zeitschr. f. Psychoan. I blz. 344.

van zijn persoonlijkheid. Zóó moet de analyticus met zijn heele „Ik" zich kunnen instellen op het gemeenschappelijke werk, dat men in de analyse bezig is te doen: het bestudeeren van de psyche van den analysand en diens bevrijding uit innerlijke conflicten, dat hij niet door primitiever kanten van zichzelf daarin belemmerd mag worden. Ook de analyticus is geen „ausgeklügelt Buch", doch „ein Mensch mit seinem Widerspruch" en dat is maar goed ook. Want doordat hij door eigen analyse vertrouwd geraakt is met de onbewuste lagen van zijn persoonlijkheid, die in „Widerspruch" zijn met zijn bovenbouw, doordat al die onbewuste, primitieve of infantiele neigingen nu eenmaal absoluut algemeen menschelijk zijn, is hij er op gescherpt om ze bij een ander waar te nemen en in te voelen, waar ze zich nog maar verdekt uiten. De analyticus moet tijdens de analyse tevens voortdurend zichzelf analyseeren. Het komt voor, dat hij tijdens een analyse lichte gevoelens van verzet of van charme bij zichzelf waarneemt en dan zal hij zich zeker eerst hebben af te vragen in hoeverre eigen „complexen" getroffen werden door iets in het gedrag van den analysand. En voorzoover hij die òf meent practisch te kunnen uitschakelen, òf ze voldoende bewust heeft, dat hij hun effect kan overzien, heeft hij zich dan af te vragen in hoeverre het de onbewuste bedoeling van den analysand was, zoo op hem in te werken, welke tendenties er dan in den analysand tot activiteit gekomen waren, die op zijn eigen onbewuste deze reactie opriepen. Wij voelen den ander juist met ons eigen onbewuste vaak het beste aan, ons onbewuste is een ontvangstation voor de gedachten en wenschen, die de ander naar ons uitzendt, het resonneert er op [1]). Het is een dwaasheid het zoo voor te stellen, alsof de analysand daar slechts een gedesinteresseerde denk-automaat, die explicaties produceert, achter zich heeft — het is juist de wetenschap, dat daar een meevoelend en meelevend

[1]) Hiermede is allerminst bedoeld, dat er een geheimzinnig *direct* verband tusschen het onbewuste van twee personen, „tusschen ziel en ziel" zou bestaan. De impressies der uitingen en bewegingen van anderen komen via onze zintuigen tot ons, geven tot veranderingen, prikkelingen in ons zenuwstelsel aanleiding, die in onze hersens worden verwerkt en geschift. Het resultaat daarvan behoeft dan klaarblijkelijk niet den vorm van bewust begrijpen aan te nemen, doch kan als voorloopig onbegrepen „gevoel" in de introspectie komen.

mensch aanwezig is, aan wien niets menschelijks vreemd mag zijn, die maakt, dat de overdracht tot stand komen kan. De analyticus, die zich aan zijn vak wijdt, moet ook zooveel mogelijk *capabel* zijn om zich er aan te wijden, hij moet met al zijn beschikbare „erotiek" zich kunnen richten op dat werk, dat in de eerste plaats bestaat uit invoelen en meevoelen, het materiaal bestudeeren en het scheppen van een sfeer, waarin de analysand zich vrij uiten en ontvouwen kan, en daarin moet hij niet gehinderd worden door andere vormen van erotiek. Hij moet met al zijn beschikbare aggressiviteit er op gericht zijn om dat werk ten spoedigste, doch op de meest harmonische wijze onder de knie te krijgen — en daarin moet hij niet gehinderd worden door in hemzelf liggende „unbewältigte" aggressieneigingen. En al schieten wij allen in al deze dingen tezijnertijd wel te kort, wie er prijs op stelt het zoo goed mogelijk te doen, zal het in deze richting hebben te zoeken.

Lukt dit niet, dan ontwikkelt zich al gauw een *contra-overdracht*. Bij den analyticus, die zijn eigen onbewuste kanten onvoldoende heeft leeren kennen, die „er overheen leeft" en er onvoldoende continu contact mee heeft, gaan de onbewuste tendenties zich soms hechten aan dezen of genen analysand. Hij ziet minder scherp, hij krijgt een overmatig interesse in het vak of in bepaalde liefhebberijen van den analysand, hij krijgt gevoelens van hekel, die wel zeer misplaatst zijn bij den man, die een ander helpen wil, hij krijgt gevoelens van verliefdheid, die hem belemmeren zijn werk goed te doen. Welke resultaten deze en dergelijke instellingen kunnen opleveren, als hij niet bijtijds tot bezinning komt, laat zich gemakkelijk indenken. Er gaat een verhaal van een bekend Duitsch philosoof, die in analyse ging bij een (voor òns: gelukkig) minder bekend analyticus, of iemand, die zich daarvoor uitgaf en het resultaat der analyse was, dat de philosoof en de analyticus elkaar tot een duel uitdaagden! Zulke dingen behoeven intusschen niet voor te komen, als de analyticus 1e zelf voldoende geanalyseerd is, en 2e tijdens zijn werk voortdurend zijn eigen reacties weer analyseert. Want ook bij onszelf hebben wij waargenomen, dat opkomende neigingen en gevoelens door infantiele en primitieve verhoudingen en tendenties gestuwd kunnen zijn, ook bij onszelf leerden wij dan uiteen te houden, wat uit het verleden meeklonk

van hetgeen uit de actueele situatie voortvloeide en het resultaat van dit differentieeren is dan ook, zooals bij elke analyse, dat het Ik van den analyticus niet in afhankelijkheid van zijn primitieve kanten behoeft te komen, doch dat zijn „werkelijkheidszin" zich onbelemmerder kan uiten.

En nu hebben wij een vraag te bespreken, die bij menig lezer gerezen zal zijn. Al die verschijnselen, die wij hier uit de overdracht verklaard hebben en die wij als inhaerent aan de hypnotisch-kathartisch-analytische situaties beschreven, komen toch eigenlijk in het dagelijksch leven zoo veelvuldig voor. Wat zien wij niet om ons heen een ongemotiveerde of onvoldoende gemotiveerde uitingen van een onberedeneerde affectiviteit, wat een „gespannen" verhoudingen, wat vervolgt de eene mensch den ander met liefde of haat, hoe wordt de mensch vaak gefascineerd door groote of zelfs door kleine persoonlijkheden, hoe staart hij zich soms blind op de werkelijke of vermeende eigenschappen van een ander, wat wordt zijn oordeel vaak door „gevoel" of neiging beïnvloed en vervalscht! Is dit nu principieel verschillend van het besprokene, of zouden ook deze instellingen met reproducties van infantiele situaties te maken hebben?

Zonder te beweren, dat dit alles uit het onbegrepen infantiele en het verdrongen primitieve volkomen te verklaren zou zijn en dat bij inzicht in het verband al die strubbelingen zouden plaats maken voor vrijheid en redelijkheid, moet toch op deze vraag geantwoord worden, dat juist de bestudeering der persoonlijkheid in de psychoanalyse telkens weer aan het licht bracht, dat wij hier inderdaad met hetzelfde principe te maken hebben. In de overdracht op den arts zien we a.h.w. in reincultuur, toegespitst en geconcentreerd voor ons, wat daarbuiten, in de verhouding tot anderen ook gebeurt. Als we bij iemand kunnen aantoonen, dat zijn gedrag t.o.v. den arts een „Abklatsch" is van een infantiele situatie, dan hebben we meestal al heel wat voorbeelden er bij gekregen van verhoudingen tot anderen, die volgens hetzelfde reactie-schema waren verloopen.

Als ik hier voorbeelden zou willen geven, zou ik haast elk geval, dat geanalyseerd is kunnen gaan aanvoeren, met de bezwaren van dien, die ik in de inleiding aanstipte. En dan verlaten wij

tevens vanzelf het terrein van de overdracht, waarover wij het in dit hoofdstuk hebben, dan komt de heele analytische psychologie al gauw ter sprake.

Wat wij steeds weer waarnamen is: de houding van iemand tegenover een ander, ja, tegenover de heele buitenwereld wordt voor een goed deel gedetermineerd door de verhoudingen uit zijn jeugd-milieu. Wie in dien tijd een sterke fixatie aan een ouder, gepaard met een groote veneratie daarvoor, gehad heeft, houdt later een sterke neiging om anderen op een hoog voetstuk boven zich te zien — en alle bijkomstige nuances, die die infantiele verhouding dan had, van lichamelijke verliefdheid, van angst voor dit of andere dingen bestraft te worden, van als zondig beschouwd te worden, fantasieën van geestelijk contact in een speciaal opzicht, en wat men maar wil, worden dan ook herhaald. Wie meent, dat anderen steeds wat op hem aan te merken hebben, steeds bang is, dat men op hem neerziet, heeft veelal ouders of een ouder gehad, die hem, zooals helaas te veel gebeurt, kleineerden en bepaedagogiseerden — dat weet tegenwoordig ieder, die iets over „minderwaardigheidscomplex" las, te vertellen. En toch is het hiermee heel wat gecompliceerder.

Iemand heeft een sterk „minderwaardigheidscomplex", hij durft zich op colleges, in gezelschap nauwelijks vertoonen, hij vreest altijd, dat men hem zijn mislukt-zijn en onzelfstandigheid direct zal aanzien en durft nooit iets uit eigen beweging en zelfstandig te doen. Inderdaad heeft hij een moeder gehad, die hem eeuwig en altijd op zijn feilen wees en wilde „verbeteren", hem alles voorschreef, wat hij moest doen, hem nooit de minste vrijheid van keus liet, terwijl zijn vader zich met de opvoeding nauwelijks bemoeide, hoogstens nog eens als extra-straffer optrad. Doch deze (klaarblijkelijk) neurotische moeder had hem wel (hij was eenig kind) bij zich in bed genomen, „geknuffeld", enz. Eens, ± 5 jaar oud, had hij haar spelenderwijs zijn genitaal getoond, en haar voorgesteld, daar eens mee te spelen. Dit had een heftige toorn-reactie bij haar teweeggebracht, zij had hem naar den vader gebracht, die hem daarvoor een geweldig pak slaag toediende. Kort nadien was hij begonnen te onaneeren, de ouders hadden dat gemerkt, ook

dáárvoor straffen verzonnen, en de moeder beweerde, dat zij het hem altijd aan kon zien. Bij die onanie had hij fantasieën van met een volwassen vrouw in een bed te zijn en ook van getuchtigd te worden. Zijn leven thuis bleef een lijdensweg en zijn gevoelens voor zijn moeder waren geheel in haat verkeerd. En als hij nu later vreesde, dat anderen hem zijn minderwaardigheid zouden aanzien, dan repeteerde hij daarin het gevoel, dat de moeder hem zijn onanie zou aanzien. Doch ook zijn infantiele *wensch* om zijn sexe te toonen, deed nog mee in de fantasieën, dat men terstond naar hem zou kijken en hem alles zou aanzien; er was een menging van vrees en van *wensch* om bekeken te worden in hem. En de personen, waarvan hij in de eerste plaats het gevoel had, dat zij hem slecht zouden vinden, waren juist die personen, voor wie hij wat voelde. En zoo ging het ook in de overdracht op den analyticus: net als tegenover zijn moeder kreeg hij een sterke toeneiging tot hem, een drang om zich te toonen, (dat hij dat door te spreken kon doen, was hem een groote lust), doch tevens voortdurend het idee, dat hij door den analyticus geminacht werd, enz. In deze weergave zijn alle finesses, die de geleidelijke ontwikkeling van deze repetitie en die het actueel nog mededoen van de infantiele complexen nog nader bewezen, en ook allerlei andere zeer belangrijke complexen en kanten van zijn psyche eenvoudigheidshalve niet besproken.

Wat men hier voor zich heeft is een hoofdschema, dat echter haast als type kan gelden voor een groot aantal dergelijke gevallen, waarin dan slechts individueele aanvullingen en nuanceeringen te brengen zijn. En dan is een zeer belangrijk punt hierbij: De kleineering, verdrukking en ontmoediging die nog maar al te vaak door ouders worden uitgeoefend, wordt ook wel vaak door het kind overwonnen en verwerkt, het groeit er wel doorheen en vindt het als een verluchting met andere menschen in aanraking te komen. Dan wordt de kleineering, enz. *niet* gerepeteerd. Doch het is anders in die gevallen als het onderhavige, waar jegens de verdrukkende ouder tevens sterk positieve gevoelens bestonden, in het bijzonder waar een prikkeling van het infantiele driftleven door diezelfde ouder een zich driftmatig op haar richten tenge-

volge had gehad. *Dat* zijn juist de gevallen, waarin men aan de jeugdsituatie a.h.w. blijft vastkleven, daar bestaat nog steeds de onbewuste wensch om met de ouder contact te hebben en daar doet zich *slechts de bovenlaag* direct herkenbaar aan ieders oog voor: de voortdurende herbeleving van de bestraffende, afweerende, kleineerende uitingen; en mèt het bezig zijn daarmee houdt hij nu zelf die infantiele, cultureel veroordeelde neigingen uit zijn bewustzijn. Dat in het er-aldus-mee-bezig-zijn als bij deze persoon, het verdrongene toch stiekum weer meeklinkt, zooals wij zagen, veroorzaakt dan tevens, dat men uit deze levenshouding eerst recht niet meer los weet te komen. Het moet hier echter nog eens duidelijk gezegd worden, dat bij nauwkeurige bestudeering van vele gevallen steeds blijkt, dat de „minderwaardigheidscomplexen" van verschillende pluimage *nooit* uitsluitend ontstaan door „ontmoediging", kleineering en dergelijke foutieve gedragingen der „opvoeders" (zooals dat b.v. in de „individueel-psychologische" schrifturen telkens wordt gesuggereerd). Er is nog iets meer gaande dan bij een banggemaakte hond. Trouwens ook die wordt in betere omgeving wel minder angstig. Het mag bij een kind, gedurende een phase van chronische verdrukking wel eens het geval zijn, dat hij van iedereen hetzelfde verwacht als van zijn onderdrukkers, doch indien iemand in den loop van zijn leven deze „minco's" niet spontaan te boven komt, dan blijkt er altijd tevens een *positieve* binding, een driftmatig begeeren, een tendentie tot den „opvoedenden"(!) persoon en tot het aldus reageeren aanwezig te zijn geweest en nog door te werken. Juist daardoor worden de kleinheidsreacties en dergelijken vastgehouden en dan overgedragen, gerepeteerd t.o.v. anderen. Intusschen vormen de hier besproken strevingen, al ageeren zij geheel onbewust, weer een bovenlaag t.o.v. andere, diepere belevingen (z.g. castratiecomplexen, almachtsbelevingen) die ons te ver in de speciale psychologie zouden voeren.

Overdracht vindt dus overal en telkens plaats. Een groot voordeel van de geconcentreerde overdracht in de analytische situatie is echter, dat het weer opleven van de grondcomplexen hier in het directe contact gebeurt met de persoon, waarop zij nu gericht zijn, en dat door de houding van die persoon en door het verdere analytisch inzicht deze complexen tot uitspraak, betere verwerking

en correctie of ontspanning kunnen komen. In de analytische en prae-analytische behandelings-methoden wordt dus een regelmatig en algemeen voorkomend mechanisme tot verduidelijkte, op den arts geconcentreerde activiteit gebracht. In de analyse wordt het dan bestudeerd en door het inzicht, dat het eigenlijk nog steeds personen uit het verleden betreft, opgelost, en door de heele houding van den analyticus weer getemperd. Zoodoende ziet men de ergste vormen en uitingen van overdracht juist niet in de analyse, doch in het dagelijksch leven. De huisarts, de predikant of priester, de politicus, een ieder die met een zeker aplomb tegen anderen heeft op te treden weet er van mee te spreken, hoe allerlei menschen aan hen kleven kunnen, hoe ze overmatig tegen hen opzien, bij hun woorden zweren, en hoe anderen hun woorden en gedragingen toch op een zeer subjectieve manier uitleggen, hoe ze hen kunnen verguizen en niet ophouden kunnen tegen hen te quaeruleeren over belangrijke of over onbelangrijke dingen. Kunnen deze personen analytisch onderzocht worden, dan blijkt telkens weer, hoe bij hen zeer algemeene kinderlijke houdingen versterkt en gefixeerd zijn gebleven. Een belangrijke veelvuldig gefixeerde en later overgedragen infantiele instelling is die tegen de ouders. Als wij nu eens afzien van de bijzondere, individueele nuances, waarover wij het in het voorgaande hadden, dan blijft toch als zeer algemeen over, dat het kind, speciaal het zeer kleine kind, de ouders als machtige, boven hem staande wezens ziet, die allerlei op hem onverklaarbare wijze vermogen, waartoe hij niet in staat is, waar zijn lief en leed realiter goeddeels van afhangt en op het nog niet tot critisch denken geconsolideerde Ik van het kind heeft hun woord, heeft hun beeld een onvermijdelijk fascineerenden invloed. En al moet het kind zich anderzijds telkens te weer stellen tegen zoovele eischen der ouders, al moet het tegen de geliefde heerschers telkens weer protesteeren, het voornaamste blijft toch, dat het eerste instinctieve streven, vanaf de streving tot de moederborst via andere vormen van lustgevend lichamelijk contact tot de infantiele uitingen der zich langzaam ontvouwende sexueele liefde hun eerste objecten vinden in de altijd imponeerende ouders. En terwijl er altijd al iets achterblijft van reactiewijzen die eenmaal uit het instinctieve leven naar boven kwamen, onder bepaalde, extra

prikkelende of emotioneerende omstandigheden, blijkt een versterkte tendentie achter te blijven om dezelfde belevingen weer te hebben, en op alle mogelijke personen, die trekken met de oorspronkelijk gemeen hebben, wordt deze dan overgedragen, men legt tegenover hen dan dezelfde overschatting aan den dag, die in de situatie van het kind wel paste, doch nu niet meer.

Een speciale overdrachtsvorm uit het dagelijksch leven moet ter vermijding van misverstand nog even besproken worden, die, welke zich in de verliefdheid uit. Ook daar zien wij zoo vaak die onredelijke overschatting, dat adoreeren en op een voetstuk plaatsen, dat zich laten beïnvloeden. Ook daar doet vaak zéér duidelijk een reproductie van infantiele instellingen mee en de verliefdheid op den arts laat zich van een doodgewone verliefdheid vaak totaal niet onderscheiden. Als we nu van de verliefdheid op den arts zagen, dat het eigenlijk een ander geldt, dat het goeddeels op subjectieve fantasie berust, dat het door analyse op te lossen is, dan ligt de vraag voor de hand of een andere verliefdheid dan evenzoo op infantilisme en zelfbedrog zou berusten en door analyse weg te werken zou zijn. Dat zal men niet terstond gelooven. Veeleer zal men meenen, dat de liefde of het sexueele instinct nu eenmaal een zekere overschatting van het object met zich moet brengen, menigeen zal meenen dat men hierin een typische eigenaardigheid van een der mooiste en diepst-biologisch gefundeerde neigingen van den mensch voor zich heeft. Nu klinken zeker bij wie over verliefdheid en liefde spreekt, altijd allerlei poëtische en persoonlijke bijgedachten mede op en wij doen goed als wij hier over wetenschappelijk spreken, even vast te stellen of en welke onderscheidingen wij hier maken. In overeenstemming met een veelvuldig spraakgebruik zou ik dan onder *verliefdheid* die uiting van de sexueele drift willen verstaan, die met die eigenaardige gefascineerdheid gepaard gaat, waarbij men den ander op allerlei wijzen overschat, zichzelf daarbij vergeleken geheel inferieur vindt, waarbij men het gevoel heeft niet buiten den ander te kunnen, enz. Deze hulpeloosheid, onvrijheid en onredelijkheid berust zeer zeker op een overdracht, op een weer naar boven komen van een typisch infantiele instelling, die slechts door een bovenbouw van volwassen sexualiteit een onkinderlijke kleur krijgt. Er bestaat daarnaast echter wel degelijk een *sexueele aantrekkingskracht* naar

lichaam en geest, die zonder die onvrijheid en onredelijke overschatting gepaard gaat, een eenvoudig instinctieve, algemeen biologische drang, waarbij een bepaald persoon in het centrum van het begeeren staat, terwijl men zeer wel weet, dat wanneer die persoon om de een of andere reden onbereikbaar zou zijn, men te zijner tijd wel op een ander zal kunnen omschakelen. Ook deze neiging noemt men veelal verliefdheid. En dan is er nog zoo iets als *Liefde*. Ik herinner mij een predikant, die bij een huwelijksinzegening tot het bruidspaar zei: „Gij denkt dat ge elkaar liefhebt, doch dat is onmogelijk, het kan slechts verliefdheid zijn. Wij hopen echter dat het met den tijd tot liefde zal worden." De verontwaardiging van het bruidspaar over deze woorden was volkomen misplaatst. Er is toch nog een andere, van beide genoemde vormen van verliefdheid te onderscheiden erotische verhouding, waarin wederzijdsch kennen en harmonieeren, waarin een zich speciaal hechten aan de in den loop der jaren ervaren individualiteit met al haar individueele trekken, waarin het ervaren hebben van steeds weerkeerende neiging en niet te ondermijnen hartelijkheid van den ander een geheel anderen component gebracht hebben. Een „in einander wurzeln", dat gegroeid is uit de dagelijksche ervaring van jaren, de libidineuse verhouding die berust op reëel kennen en ervaren hebben is zoo iets geheel anders dan de spontaan, soms zelfs op het eerste gezicht optredende gevoelens van „bij elkaar te hooren", de „intuïties" van banden voor het leven, het „evidente" inzicht, dat *dit* nu echte liefde is, — die voor het allergrootste deel na eenige jaren vergissingen blijken te zijn. Het is hier niet de bedoeling hier nu eens te gaan beschrijven hoe liefde, verliefdheid en erotisch begeeren zich nu precies voordoen, voor ons doel is voldoende ze in een enkele hoofdlijn onderscheiden te hebben.

En dan kunnen wij vrijwel altijd constateeren, dat die overschattings-verliefdheid, die echte overdrachtsverhouding toch wel het duidelijkst bij eigenaardige, overdreven types, meestal bij eenigermate neurotische personen aan den dag treedt. Neurotische personen, d.w.z. personen met sterke, onvoldoende verwerkte, infantiele complexen, vormen sterker overdrachtsvormen, mòeten meer overdragen dan harmonischer menschen — ook de ketenen der verliefdheid, die de realiteit onjuist doen zien, drukken hen

het meest. Evenwichtiger, vrijer naturen vertoonen deze gebondenheid en overschatting van het object veel minder of veel vluchtiger — meestal net genoeg om het poëtische er van te beleven. Want de Liefde waar de dichters van zingen is voor een groot deel deze Verliefdheid, deze Overdracht. Het primitieve en het infantiele toch laat zich zoo makkelijk als het Schoone bij uitstek bezingen en beleven — de psychoanalyse van de dichtkunst leerde ons, hoe juist in de poëzie alle verdrongen complexen in ietwat gewijzigden vorm een hemelvaart doormaken. — De instinctieve sexueele drift in haar biologischen vorm is aan ieder gezond mensch eigen — belangrijk is echter, dat juist zij, die aan die idealiseerende overdrachtsverliefdheden lijden, als puntje bij paaltje komt zoo vaak impotent zijn of andere stoornissen vertoonen die het huwelijksleven doen mislukken. Een goed ontplooid sexueel instinct behoeft heelemaal niet tot die onvrijheid en foute beoordeelingen aanleiding te geven, het is wel degelijk mogelijk om gezond verliefd te zijn en toch „het hoofd koel" te houden al geeft anderzijds een sterke prikkeling van het driftleven er al heel gauw aanleiding toe, dat alle onbewuste infantiele instellingen weer gaan opleven. Over dit feit, dat in sommige dingen het onbewuste, primitievere méér geactiveerd meedoet dan in andere, benevens over de mogelijkheid in het bewuste denken aan den greep der primitievere kanten te ontkomen, schreef ik elders, ik moet dus hierover verder naar die brochure verwijzen [1]).

En dan tenslotte dat wat wij liefde noemden. Hierin blijven de andere kanten, in ieder geval het sexueele instinct, verondersteld om erin opgeheven te worden tot een geconsolideerde, op ervaring en kennen berustende, en in het georganiseerde, bewuste Ik verankerde verhouding. Het is een tegenwoordig voldoende bekend feit, al willen personen met sterke weerstand tegen het biologisch-sexueele het wel eens ontkennen, dat als op de biologisch-instinctieve basis van het huwelijk geen harmonie (meer) bestaat, ook de daarop opgetrokken bovenbouw der liefde wankelt. Dat wil niet zeggen, dat tot in lengte van dagen een even sterke lichamelijk sexueele aantrekkingskracht zou moeten bestaan en uitgeleefd

---

[1]) De invloed van het Bewuste Denken op het Onbewuste. Openbare les 1934.

worden, dat wil niet zeggen, dat de libido niet voor een zeer groot deel aan de primitiever vormen zou kunnen onttrokken worden, en op andere uitingen der erotiek, op de liefde b.v., zou kunnen worden „gesublimeerd" (hetgeen juist een van de verdere dingen is, die door de psychoanalyse zijn aangetoond), dat wil slechts zeggen, dat indien er *conflicten* van ernstigen aard in den onderbouw zijn, daardoor meestal zooveel libido gebonden wordt, dat geringe differenties in den bovenbouw geen voldoende *krachtige* formatie meer tegenover of onder zich vinden, die ze in evenwicht kan houden. Ook het Ik, ook de meest geestelijke liefde blijkt haar energie steeds weer te putten uit de biologische natuurlijkheid. En aangezien wij zagen, dat de instinctieve sexualiteit bij uitstek gehandicapt kan worden door „unerledigte" infantiele conflicten, aangezien die zoo vaak tot „overdracht" aanleiding geven, zien wij in dergelijke gevallen meestal tevens, dat een van de partijen een overdracht op een derde krijgt. Dat zijn die gevallen, dat een getrouwd iemand plotseling een voor de buitenwereld onbegrijpelijke affectie voor een eenigszins onwaarschijnlijk persoon opvat, en dan meestal meent, — zooals dat bij een echte overdracht van pas is — dat hij zonder die ander totaal niet leven kan. Juist door dat onlogische, krampachtige onderscheidt zich de overdrachtsverliefdheid van een eenvoudig polygame uiting van de sexueele drift, en van de — slechts door de omstandigheden zeer zeldzame — echte liefde tot een derde persoon. De gewone instinctieve neiging tot een ander behoeft heelemaal zulke groote moeilijkheden niet te geven, en de liefde tot een ander ook niet. Als zij dat wel doet, ligt dat aan de innerlijke disharmonieën en onontplooide kanten van minstens een der betrokken partijen.

In de meeste liefdesverhoudingen treffen wij een mengeling aan van overdracht, sexueel instinct en liefde.

Wanneer ik in dit hoofdstuk de Overdracht als een centraal punt der psychoanalyse kenschets, moet men daar toch niet uit afleiden, dat het in de practische analyse slechts overdracht is, wat de klok slaat. Er komen daar zeker perioden voor, waarin Inhoudsanalyse en Weerstandsanalyse een veel grooter rol spelen

dan de Overdrachtsanalyse — het zou ons te ver voeren hier de indicaties van deze alle na te gaan.

Van veel grooter belang is het voor ons, dat wij in het overdrachtsmechanisme, zooals dat bij de analytische onderzoekingen ontdekt is, met een algemeen biologisch phaenomeen te doen hebben, dat ook in de dierenwereld veelvuldig voorkomt. En hoewel het daar uitteraard minder gedifferentieerde vormen aangenomen heeft, dan bij den mensch, is het juist daarom voor ons van belang, omdat wij daarin dan het biologisch beginsel het zuiverst kunnen onderscheiden.

Wij spreken, gezien het voorgaande, in de psychoanalyse van Overdracht, wanneer een mensch (A) zich tegen een tweede (B) onwillekeurig zóó gedraagt, of zóó tegen hem ingesteld is, als hij zich vroeger tegen iemand anders (C) gedroeg of ingesteld was, uitsluitend omdat A. een drang heeft zijn instelling tegen C. nogmaals te doorleven, terwijl B. een vaak slechts oppervlakkige overeenkomst vertoont met C. Daarbij zagen wij, dat die *drang* daarmee samenhing, dat het in het bijzonder de meer affectieve tendenties waren, die nog duidelijker voortleefden, en nog of weer naar uiting zochten.

Welnu, wij hebben dit te zien als een bijzondere variatie van de algemeene instinctoverdracht. Wij spreken nl. ook van overdracht als een bepaald instinct, dat niet in de *individueele* voorgeschiedenis aan een bepaald persoon werd gekoppeld, doch daar *van nature* op gericht is (d.i. dus: in de voorgeschiedenis der *soort* aan een bepaald object werd gekoppeld) op een ander object wordt overgedragen. Het bekendste voorbeeld is dat van de kinderlooze vrouw, die haar instinct om een kind (B) te verzorgen, overdraagt op een huisdier (C). Nog treffender zien wij dit bij dieren in de periodes, dat dit instinct sterker naar voren treedt. *Romanes* gaf aan een Brahma-hen, die nog nooit te voren gebroed had, en nu geruimen tijd op eieren had zitten broeden, drie zeer jonge fretjes inplaats van de eieren. De hen nam ze aan, en bleef 14 dagen bij hen op het nest zitten, een paar maal daags ging zij van het nest af, om haar pleegkinderen er uit te lokken; als deze van koude jammerden, keerde zij terstond terug. Het oorspronkelijk op kuikens gerichte instinct werd dus op de fretjes overgedragen. Ik zeg: „oorspronkelijk" op kuikens gerichte instinct,

omdat dit instinct — al had het zich bij dit dier nog nooit aan kuikens uitgeleefd — in de ontwikkeling der soort toch slechts aan en met jongen van de eigen soort, en niet aan die van den erfvijand ontstaan is. Hetzelfde geldt van katten (A), die jonge ratten (B) inplaats van de hun weggenomen jongen (C) aannemen.

Mieren nemen vaak na den dood van hun koningin, hun stammoeder, een nieuwe koningin aan van een vreemde kolonie, zelfs wel van een vreemde soort, d.w.z. een individu, dat in andere omstandigheden gedood wordt. Ook hier wordt de instelling van A. jegens C. overgedragen op B.

In al deze, zoowel als in de vorige gevallen van Overdracht blijkt dus, dat de reactiewijze, het gedrag, de houding het voornaamste is, dat die is vastgelegd, hetzij erfelijk, hetzij door de jeugd-situaties, dat er een aandrang bestaat, om telkens weer op deze wijze zich te verhouden of te gedragen, en dat de persoon, het object, waaraan deze drift zich uitleeft, van minder belang schijnt, in ieder geval door een zéér verschillende andere vervangen worden kan. Toch blijkt dan bij nadere bestudeering, dat het „oorspronkelijke" object nog wel degelijk een rol speelt. In de analyse bleek immers, dat er sterke emoties, die juist die personen van vroeger betroffen, nog in den mensch levende waren. En wat de instinct-overdracht aangaat: de vrouw, die een huisdier vertroetelt, heeft nog heelemaal haar behoefte aan een kind niet verloren, al zal zij terzijnertijd zelf meenen, dat zij heelemaal geen kind zou willen hebben.

Voor ons zijn ook leerzaam de proeven, die van verschillende zijden gedaan zijn met kuikens. Een kuiken, dat pas uit het ei komt, volgt elk bewegend voorwerp. Als regel is dit natuurlijk de hen. Doch als men zorg draagt, dat dit een mensch is, kan men de kuikens zoo aan zich gewennen, dat zij van de hen totaal geen notitie nemen, wanneer men ze erbij brengt. De periode, waarin dit volg-instinct, dat van nature slechts op de hen gericht kan zijn, op een mensch overgedragen kan worden, duurt echter slechts de eerste vier dagen; als men ze de eerste vier dagen geheel afgezonderd van mensch en dier heeft gehouden, ontvluchten ze daarna den mensch, om geleidelijk wel de normale aansluiting bij hun soortgenooten te vinden. Met lammeren is door *Hudson*

ongeveer hetzelfde waargenomen: die loopen na, wat zich van hen verwijdert en vluchten voor wat tot hen komt. Zoo kan het lam er toe gebracht worden het moederschaap te ontvluchten en vol vertrouwen met den mensch mee te gaan. Doch zoodra het geleerd heeft scherper te onderscheiden en het verschil tusschen het moederschaap en andere wezens waar te nemen, verdwijnt deze overdracht op den mensch spontaan, om voor normaal contact met de moeder plaats te maken. Ook hier heeft dus de overdrachtsverhouding, doordat de omstandigheden het instinct bij den neus namen, een „dieper" in de natuur verankerde verhouding overdekt, en men kan zelfs zeggen, dat later het vergrootte „inzicht", in ieder geval het vergrootte onderscheidingsvermogen deze „neurose" spontaan tot genezing brengt.

Het verschil tusschen de besproken vormen van instinctoverdracht en de in de analyse bedoelde Overdracht-in-engeren-zin ligt in de eerste plaats hierin, dat in de instinctsoverdracht aangeboren, in de voorgeschiedenis der soort verworven handelingsschemata op ongewone objecten worden overgedragen, terwijl in de overdracht s.s. den nadruk meestal valt op in de jeugd verworven handelingsschemata, die dan later weer aan andere objecten, personen, als aan een kapstok worden opgehangen en uitgeleefd. Het psychoanalytisch onderzoek, dat steeds het heele leven van den vroegsten tijd af, in zijn ontwikkelingsgang tracht te overzien, moest telkens weer het groote belang constateeren, dat de milieu-invloed in de jeugd voor het latere karakter en voor het heele „verhoudingsleven", d.i. voor de psyche, heeft. Men heeft daaruit wel eens afgeleid, dat de psychoanalyse daarmee de erfelijkheid zou uitschakelen. Volkomen ten onrechte. Zoowel erfelijke als tijdens het leven verworven reactiewijzen en tendenties determineeren ons zoo-zijn; de psychoanalyse echter, die begint de tegenwoordig direct waarneembare reactiewijzen, en dan de verdere levensloop te bestudeeren, kon, aangezien zij zich zooveel mogelijk tot de feiten beperkt, óók telkens weer constateeren, dat bepaalde driften en componenten der reactiewijzen een dieperen oorsprong moesten hebben, dan uit milieu en belevingen te verklaren is. Hiermee verschilt zij principieel van dogmatisch-theoretische „richtingen", als b.v. *Adler's* „individueele psychologie", die *gelooft,* dat bij voldoende training en bepaalde omstandig-

heden ieder mensch alles zou kunnen, en die de erfelijkheid practisch tot een event. „orgaanminderwaardigheid" begeert te beperken. Hiermee komt voor de psychoanalyse en de erfelijkheidsleer, welke laatste over zeer veel grondig bestudeerd materiaal beschikt, de taak om de verhouding van erfelijke en verworven reactiewijzen steeds dieper na te gaan.

Nu bleek uit het hiervóór besproken materiaal dat het niet eenvoudige impressies waren, die het reageeren wijzigen, en dat evenmin mechanisch alle vroegere situaties gerepeteerd konden worden, doch dat het bepaalde driftmatige neigingen waren, die door milieu en belevingen zóó beïnvloed waren, dat zij ook later voortdurend en telkens weer naar uiting streefden. Slechts die situaties werden gerepeteerd, die het elementaire neigingsleven van den mensch, die zijn biologische natuurlijkheid geraakt hadden. En daarom was het voor ons ook van belang te zien, dat het mechanisme der Overdracht, waarbij een drift naar uiting streeft aan een object, en dan, indien er innerlijke of uitwendige beletselen tegen de uiting zijn, zich aan een ander object kan hechten, een bekend biologisch mechanisme is.

In de psyche van den mensch komt er boven op het biologisch driftleven een veel grootere organisatie dan bij het dier, de differentiatie van de menschelijke psyche is zoo enorm veel verder voortgeschreden, de drift-afwerende momenten zijn er zoo veel meer ontwikkeld en de mogelijkheden, waardoor via een overdracht dan toch nog een uiting gevonden kan worden, zijn er zoo veel meer, dat dat natuurlijk grooter verscheidenheid der overdrachtsuitingen dan bij het dier met zich moet brengen. Doch al is het meer gecompliceerd bij den mensch, er is een principieele gelijkheid.

IV DE SYMBOLIEK

Bij onze studie van de Overdracht bleek, dat wij met een verschijnsel te maken hadden, dat — zij het in eenvoudiger vorm — bij allerlei dieren eveneens waarneembaar was. Ook bleek ons in het voorgaande telkens, dat de drijfkrachten, die tot de besproken phaenomenen aanleiding gegeven hadden, algemeene biologische tendenties waren: „liefde" in verschillende nuanceeringen, aggressieve neigingen, min of meer primitieve „driften", die zich met een zekere kracht deden gelden. En zonder ons nu nog aan het streng omgrenzen van dit begrip „drift" te wagen, zonder de draagwijdte van de besproken parallellen te overschatten, meenen wij toch hier op een gezonden bodem voor onze psychologie te staan: daar de mensch nu eenmaal tot het dierenrijk behoort, zullen wij bij allerlei niet terstond begrijpbare verschijnselen eigenlijk allereerst naar de biologische natuur hebben te kijken. Inplaats van toe te geven aan den wensch van zooveel menschen (misschien van een stuk van ons allen) om den menschelijken „geest" als oneindig ver boven het dierenrijk verheven, liefst zelfs van goddelijken of principieel anderen oorsprong te zien, inplaats van de klove, die er tusschen den mensch en zijn dierlijke familieleden is, te accentueeren, en te postuleeren, dat de menschelijke psychologie geheel autonoom zou moeten wezen, zal een psychologie, die zich van metaphysische speculaties vrij wil houden en zich beperken wil tot de (zooveel mogelijk gezuiverde) waarneming en tot het rangschikken van het waargenomene in het verband waar het bij behoort, die het *verbijzonderde* leven mede uit zijn *algemeenen* zin begrijpen wil, steeds aan den algemeen biologischen aard van de psyche hebben te denken. Er is een enkele malen gehoorde drogrede, waarmee men ons blikveld soms weer tracht te verengen op het slechts menschelijke: men beweert wel eens, dat het òòk een „geloof" of een „metaphysische speculatie" zou zijn, dat de menschelijke psychische reacties te allen tijde biologisch gefundeerd zijn. Waarom zou men niet eerst

zoeken naar krachten, die, „uit hooger kracht gesproten" zouden zijn, liever dan altijd eerst naar het dierlijke, naar het „animale" te zien! Deze beide „Ausblicke" zouden toch op zijn minst logisch gelijkwaardig zijn! Ik noemde dit een drogrede. Want dát de mensch in vorm en functie met de levende natuur, speciaal met het dierenrijk fundamenteele trekken gemeen heeft, is geen geloof, doch een empirisch feit, en wanneer wij nu van een nieuw of nog onbegrepen menschelijk phaenomeen beginnen met er een biologischen grond van te zoeken of aan te nemen, is dit een eenvoudig analogie-besluit: aangezien de mensch een biologische natuur heeft, zijn zijn reacties ook als biologische reacties te zien. Een geloof zou het pas worden, als men ging gelooven, dat er totaal geen andere, heteronome reacties in en van den mensch mógelijk waren — en als men gelóóft, dat de mensch géén andere fundeering kán hebben dan de biologische, is dat natuurlijk evenzeer een „geloof" als dat, dat hij wél een transcendente „ziel" heeft.[1]) Doch aangezien die andere fundeering niet empirisch aangetoond is, staat de gedachtengang van hem, die zich voorloopig houdt aan dat wat wél aangetoond is, niet op één lijn met die van hem, die een anderssoortig verklaringsprincipe invoert.

Het spreekt intusschen vanzelf, dat het in-ruimer-biologisch-verband zien van bepaalde verschijnselen en gedragingen ons allerminst ontheft van den plicht den aard van het *verschil* tusschen mensch en dier zoo nauwkeurig mogelijk na te gaan.

In het vorige hoofdstuk zagen wij, hoe de Overdracht bij den mensch, waarbij in *infantiel verworven* handelingsschemata later andere objecten (personen) worden ingepast, als een verbijzondering te zien is van de algemeene instinct-overdracht, waarbij *aangeboren* handelingsschemata gebonden worden aan objecten (dieren of menschen) waarop zij oorspronkelijk niet gericht konden zijn.

---

[1]) Al even sophistisch is de bewering: dat niet-gelooven evenzeer een „geloof" zou zijn als wèl-gelooven. Formeel mag er iets identieks in de psychische houding zijn, niemand zal echter volhouden, dat wie aan een dwaasheid, aan een waan niet gelooft, wie geen reden ziet om iets onwaarschijnlijks aan te nemen „evenzeer", even actief een „geloofsdaad" verricht als wie het absurde aanhangt. Iets speciaals gelooven is een speciale „psychische actie", die men doen of laten kan. Laten is niet hetzelfde als doen.

Men noemt het object, de persoon, waarop de „instelling" wordt overgedragen dan „symbool" voor het oorspronkelijke object, waaraan dan in de voorgeschiedenis van het subject of van de soort waartoe hij behoort, dit handelingsschema werd gevormd. De arts is b.v. veelal duidelijk een „symbolische" vader, een „vadersymbool" voor den patiënt. Wij bespraken hoofdzakelijk de overdracht op personen, die in het dagelijksche leven zoo'n groote beteekenis heeft. Intusschen kan een instinct of drift ook op een zaak worden overgedragen.

Portielje [1]) nam in „Artis" een struishaan waar, (bij de struis neemt de haan de zorg voor de jongen op zich), die een paar dagen voordat er jongen waren, met den snavel allerlei voorwerpen, steenen enz. opnam, en die schuin achter zich wierp — een absurde gedraging, die echter door den kenner van het instinctleven van den struis à vue „geduid" kon worden: dit was nl. precies dezelfde beweging waarmee hij eenige dagen later zijn jongen, als die dreigden te ontglippen, oppakte, en ze achter of onder zijn vleugels wierp. Het instinct om dat te doen was dus reeds van te voren geactiveerd, en de voorwerpen, die hij achter of onder zich wierp, waren klaarblijkelijk een „symbool" voor het jong.

Wij hebben hier dus te maken met een drang, die als een biologische drift spontaan innerlijk geactiveerd wordt; het is hetzelfde beginsel, dat wij bij het duimzuigen van pasgeborenen aantreffen: zij doen dit vaak reeds terstond na de geboorte, nog vóórdat hun de borst gereikt is. De duim is een „Ersatz" voor den tepel, het instinct uit zich hier dus ook éérst aan het symbool. Ook in latere jaren blijft de duim soms symbool voor den tepel der moederborst. Er zijn menschen, die hun leven lang een sterken „hang" in zich hebben tot een weer als zuigeling rusten aan de moederborst, die uit de moeilijkheden, die het leven hen brengt, telkens weer zich terugtrekken in een sfeer van dagdroomen en fantasieën, die overeenkomst met deze infantiele situatie vertoonen, en die ook het inslapen telkens weer als een aldus gelaafd worden beleven. En onder deze treft men een enkel maal ook de volwassen duimzuigers aan, die daarmee — meest zonder

[1]) Zur Ethologie bzw. Psychologie der Rhea Americana, Ardea XIV.

dat zij het bewust en met opzet doen — aan de lafenis van den slaap, die van de moederborst paren. Het is of hun mond nog steeds naar de borst verlangt: ook in het rooken kan later, die wensch symbolisch vervuld worden; vaak ziet men hoe kinderen, waar deze wenschen nog niet zoo diep liggen als bij den volwassene, bij moeilijkheden aan de vingers gaan zuigen — zooals volwassenen dan graag rookwaar in den mond nemen. Nu kunnen er later nog wel heel *andere* redenen bij komen, waarom vingers of rookgerei en dgl. gaarne in den mond gestopt worden, zij kunnen ook symbool voor andere dingen worden — deze determinanten hebben wij dan weer als iets minder primitieve psychische lagen te zien, die *op* de eerste gekomen zijn.

Het is merkwaardig, dat een tijd, die nu wel tot het verleden behoort, het duimzuigen der kinderen als iets afkeurenswaardig zag. Hoewel er geen enkel bezwaar tegen aangeroerd kan worden (lichte huidbeschadigingen, die men een enkele maal ziet, en die meestal van geen belang zijn, daargelaten), werden er uit „opvoedkundig" oogpunt de meest krasse maatregelen tegen genomen: vastbinden van de handen, insmeren van de vingers met akelig-smakende stoffen, tikken op de vingers, en dgl.[1]) Waarom gunden de ouders hun kinderen deze lafenis niet, deze lust-bevrediging, die zij voor het meerendeel later vanzelf wel nalaten, en die voorzoover zij het blijven doen, toch niets geen kwaad kan? De hardheid der opvoeders doet in dit geval erg denken aan de niet minder hardvochtige maatregelen, die tegen de onanie der kinderen soms nog wel genomen worden — en het lijdt geen twijfel of er werd iets verwants in aangevoeld: het is de typisch *hartstochtelijke, driftmatige wijze,* waarop het kind aan zijn lurklust toegeeft, die de ergernis, den weerstand der ouders opwekt. Een kind vrij laten om een zinnelijke hartstocht uit te leven, die dusdanig op een zelfbevrediging lijkt, kost voor de meeste opvoeders eenige zelfoverwinning. Zoo vinden wij dus ook in het

---

[1]) Door Dr. Geers in Den Haag werd mij verteld, dat in Spanje, een land waar zuidelijke felheid van beleven zich veelal paart aan sterke idealistisch en religieus georganiseerde weerstanden, de afkeer tegen het duimzuigen nog zoo heftig is, dat willekeurige vreemden, als zij een kind zien duimzuigen, zich verplicht achten het kind den duim uit den mond te nemen.

lurken, dat er een infantiele drift in wordt uitgeleefd, aan een object, dat symbool voor iets anders is.

Doch ook meer gecompliceerde handelingen van dieren zijn soms pas te verklaren indien wij met het mechanisme der Symboliek rekening houden. *Portielje* [1]) beschreef nog een ander, oogenschijnlijk onbegrijpelijk gedrag bij een paar zilvermeeuwen. Het was een paartje, dat voortdurend aan den bodem van een gebroken flesch „herumschnäbelte", en daarbij in de buurt daarvan in den grond pikte, *zonder daarbij echter iets in den bek te nemen,* en die dan net deden, alsof zij iets hadden opgepikt, en vervolgens deden, alsof zij dat quasi-opgepikte in de flesch brachten. De verklaring van deze handelingen, die merkwaardig sterk doen denken aan het neurotische „ceremoniëel" van sommige patiënten, die tot absurde „dwanghandelingen" komen, (een „normale" meeuw doet zoo iets niet, zou men zeggen) bleek echter zeer eenvoudig te zijn. Er werden namelijk broed- en verzorgingsgeluiden bij gemaakt — en deze „associaties" maakten het *Portielje* mogelijk de zaak te „duiden". De flesch was voor hen een „symbool" van het nest, zij brachten „symbolisch" nestmateriaal bij het al evenmin reëel in het nestsymbool liggende ei. Op dezelfde wijze moet zeker het gedrag van den door *Romanes* [2]) waargenomen doffer verklaard worden, die bezig was buigingen en aanzoekbewegingen te maken voor een steenen bierflesch. De flesch was een symbool voor het wijfje, de aanzoekbewegingen en het feit, dat we dergelijke symbolen in de biologie méér kennen, wijzen hier op. In andere hierop lijkende gevallen vinden we nog meerdere aanwijzingen, zooals b.v. bij door *Bierens de Haan* [3]) waargenomen fasanten. Dáár waren de „Balz"bewegingen weliswaar in de nabijheid van de wijfjes begonnen, doch ze leidden zelden tot sexueele vereeniging. Als het wijfje wegging, werden de bewegingen voor een voedernap of drinkbak voortgezet. Hier was uit het verloop der situatie terstond duidelijk, dat nap en bak plaatsvervangende symbolen voor het wijfje waren. Wel laten deze beide laatste gevallen nog allerlei vragen over: de vraag waarom het wijfje niet betreden werd, en die waarom

[1]) Zur Ethologie bzw. Psychologie der Silbermöwe, Ardea XVII, 3.

[2]) Uit K. Groos, Die Spiele der Tiere, 1930, blz. 125.

[3]) Die Balz des Argusfasans. Biol. Zentr. Bl. 1926.

sommige dieren soms de symbolische actie schijnen te verkiezen boven een reëele driftuitleving, is hiermee evenmin verklaard als een droom of een dwangneurose en hun totstandkomen verklaard is, als men b.v. weet, dat een bepaald object symbool voor een genitaal is.

Wij hebben in deze gevallen ook niet slechts te maken met een vergissing, voortspruitend uit *gebrekkig onderkenningsvermogen*. Ook dat komt nl. bij het dier voor: men heeft vlinders eenigen tijd achter stukjes papier, die op andere vlinders leken, zien fladderen, enz. Doch in de besproken gevallen bestond een *vaste verhouding* t.o.v. het symbolisch object. Het gaf duidelijk eenige *bevrediging* zich er mee bezig te houden, ja zelfs in sommige gevallen werd het symbolisch object verkozen boven het oorspronkelijke, natuurlijke. En dat laatste zien wij dan nog regelmatiger bij den mensch t.g.v. de daar bestaande uitgebreider weerstand tegen de primitiever vormen. Doch het is de blijvende, *vaste verhouding,* gepaard aan een zekere *driftbevrediging,* die bij het dier, zoowel als bij den mensch in handelen, denken en droomen, het kenmerkende van het Symbool uitmaken.

Allereerst is bij sommige „dwanghandelingen" vaak duidelijk, dat in het symbool onbewust iets anders wordt nagestreefd.

Een dame, die de onweerstaanbare neiging heeft, telkens haar handen te wasschen als zij het gevoel heeft, dat daar iets vuils aan is, heeft daarbij tevens den dwang, de kraan der waterleiding met de hand te omvatten en te bewrijven. De waschdwang had nog een schijn van redelijkheid, de wrijfdwang was totaal absurd. Bij de analyse bleek (zooals voor gevallen van waschdwang nogal eens meer het geval is), dat zij een sterk schuldgevoel in zich ronddroeg, dat zich om allerlei kleinigheden van het dagelijksch leven bewoog, en dat in laatste, in ieder geval in centrale instantie samenhing met een langdurig volgehouden en bestreden onanie uit vroeger jaren. Zij had het gevoel haar handen daarmee „bevuild" te hebben. De waschdrang werd echter pas recht hinderlijk toen zij eenige jaren daarna in een *niet*-sexueele relatie stond t.o.v. een paar personen, waarbij haar houding zoodanig was, dat zij er zich schuldig bij voelde. Hoewel zij bewust niet meer aan eenig

verband met de onanie dacht, ging toch, zooals bij de verdere analyse bleek, door het nieuwe conflict de oude schuld weer meetellen; het gevoel van „vuil" te zijn was weer speciaal in de handen gelocaliseerd. Toen de conflict-gevende verhouding afgebroken was, bleef de waschdwang echter voortbestaan, het symptoom leefde a.h.w. zijn eigen leven verder. Deels hing dat er natuurlijk mee samen, dat het oude conflict [1]) nog niet „erledigt" was, begeerte en schuldgevoelens leefden nog steeds voort, doch tevens lag dit hieraan, dat in het wasschen zelve, dat zij met een ware hartstocht uitoefende, een aparte bevrediging tot stand kwam, die klaarblijkelijk aan haar genitaal onbevredigd zijn voor een groot deel tegemoet kwam. Zij voelde een moeilijk onder woorden te brengen algemeen lichamelijke angstige onrust over zich komen, en door een fiksche waschpartij werd die innerlijke spanning aanmerkelijk „afgereageerd". Wij komen op de verklaring hiervan later in dit hoofdstuk terug; duidelijk is echter, dat het wasschen dat als afweer, als reiniging bedoeld was, tegelijkertijd een „Ersatz"-bevrediging der genitaliteit, een naar de actie der handen verschoven zelfbevrediging was geworden. En hiermee hield ook haar neiging om aan de waterkraan te wrijven verband. In de vroeger aan haar zelfbevrediging zich aansluitende fantasiën, had het beeld van een contact met een phallus haar telkens gefascineerd — zooals het instinct van meeuw en doffer aan een fleschbodem of een drinknap zich ontlaadde in plaats van aan het eigenlijke driftobject, zoo vond ook het instinct van deze jonge vrouw in de waterkraan een symbolischen remplaçant voor het (op dat moment geheel onbewust) nagestreefde.

Dergelijke „sexueele symbolen" spelen nu in de symptomatologie van vele neurosen een groote rol. De reden, waarom ik met een dergelijk voorbeeld, dat naar de meening der meesten buiten de grens van het „normale" en binnen die van het „ziekelijke" valt, begin, ligt vnl. hierin, dat in dergelijke gevallen de symboliek, het feit, dat een drift zich aan een symbolisch object kan ontladen, er zoo dik boven opligt, en door het aangeven van een

[1]) en andere oude conflicten, waarop ik kortheidshalve niet in kan gaan.

hoofdlijn uit de situatie eigenlijk al duidelijk wordt. In gevallen waar dit niet zoo vanzelfsprekend is, zou ik, om het den lezer eenigermate aannemelijk te maken, een uittreksel er bij moeten geven van die verschillende aanwijzingen, die tesamen het bewijs kunnen leveren (het „bewijs" in de psychologie kan nooit anders dan een „Indizienbeweis" zijn), te weten: de verschillende associatiereeksen waaruit het verband duidelijk werd, de droomen, waarin het psychisch niveau dichter bij het onbewuste staat, en waaruit wij zoo vaak een inzicht krijgen in de diepere motieven van het gedrag, de in de analyse opkomende herinneringen, en voor alles de reproductieve herbeleving in de overdrachtssituatie. Om al deze bijkomstigheden draait juist de practische analyse, het eigenaardige is juist, dat voor een objectieven buitenstaander enkele feiten uit de psychische situatie vaak voldoende zijn om een symbolischen samenhang evident te maken, terwijl de persoon zelf veelal die overmaat van bewijzen noodig heeft, die de practische analyse eerst levert, dat hij, voor alles, een ruimere, vrijere denkmogelijkheid moet hebben. Die verwerft hij dan in de analytische situatie, waar de „weerstand" vermindert, d.w.z. waar de weerzin om bepaalde eigen neigingen te erkennen en te doorleven plaats maakt voor een grooter durf om een en ander van den biologischen kant te bekijken.

De uitingen van het onbewuste kan men het duidelijkst leeren kennen in die gevallen, waarin dit op een enkel symptoom geconcentreerd, onder een zekere „hoogspanning", tot uiting komt, daar waar de onbewuste lagen meer naar boven gekomen zijn, en door de psychische bovenbouw heen, in het „behavior" scherper zichtbaar zijn. Doch men moet nooit vergeten, dat er tusschen gewoon en ongewoon, normaal en abnormaal, algemeen en individueel, gezond en ziekelijk, of hoe men de uitersten wenscht te betitelen, heelemaal geen vaste grenzen zijn. Toen bij de hierboven beschreven dame, in den tijd, die aan haar verhoudingsconflicten voorafging, de „symptomen" er nog heelemaal niet duidelijk waren, toen zij nog slechts een wat uitgesproken neiging tot reinheid en zich eens extra frisch de handen te wasschen had, en zij daarbij ook wel eens de hand legde op een mooi gepoetste kraan, waarvan de vorm haar aangenaam aandeed — toen deed daarin de symbolische beteekenis natuurlijk ook al mee. Doch buiten een

analyse zou men dat nooit aan iemand hebben kunnen aannemelijk maken, en wanneer iemand de onkieschheid zou hebben gehad, tegen haar te gaan beweren, dat dit of dat „wel een sexueel symbool" was, zou hij daarmee slechts een botheid geuit hebben, aangezien hij immers niet kon zeggen, hoe en waarom de keuze van dit symbool plaats gegrepen had. (Dat is trouwens ook in het bovenstaande nog niet ten volle opgelost. Er waren nog allerlei nevendeterminanten, er bleek ook onder de eenvoudige zelfbevredigingstendentie een mede-determineerende onderlaag te zijn, het specifieke „vuilheidsgevoel" had zich bij de genitale zelfbevrediging gevoegd, nadat het in de vroege jeugd reeds sterk aanwezig geweest was, toen zij een sterke tendentie gehad had, om aan de anale opening te jeuken — en dat veel jeuken ook tot bevredigings toe kan gebeuren, een sterke lustcomponent heeft, weet een ieder).

Het is dus met goeden grond, dat we aan het niet-gewone, aan het exemplarisch duidelijke, onze voorbeelden allereerst ontleenen, en een groote fout begaan zij die daar bezwaar tegen maken, zeggend, dat dat „ziekelijke" dingen zijn, die niet zóó maar als voor gezonden geldig verklaard mogen worden, dat men een psychologie toch niet op onderzoekingen aan „abnormalen" mag baseeren, doch dat het onderzoek van „normalen" punt van uitgang moet zijn, en dgl. Integendeel, om tot de kennis te komen van *algemeene* wijzen van psychisch reageeren moet men aanvangen bij die *individuen,* waarin *bepaalde* lijnen het allerduidelijkst zijn.

Het is ook niet zonder reden, dat dit voorbeeld er een van specifiek *sexueele* symboliek was. De sexualiteit speelt toch in het onbewuste wel een zeer bijzondere rol. We zagen dat reeds in de vorige hoofdstukken. Ditmaal hebben wij te maken met een psychisch mechanisme, dat wij in de dierenwereld aantroffen en waarbij een bepaald instinct, driftmatig naar uiting dringend, zich aan een ongewoon, plaatsvervangend object uitleeft. En daar er wel geen andere kracht in den mensch leeft, die zoo typisch de kenmerken van het instinctief-driftmatige aan zich heeft, als juist de sexualiteit, ligt het voor de hand, dat wij de voornaamste voorbeelden ook uit de sfeer der sexualiteit zullen dienen te halen. Wij willen ons in deze hoofdstukken zoo min mogelijk in theoriën

verliezen. Wij zullen ons dus hier niet bezig houden met de belangrijke vraag, welke afgrenzing dit begrip sexualiteit eigenlijk dient te hebben. Feit is, dat we de biologische symboliek nergens zoo treffend terugvinden al in dit gebied, dat onbetwistbaar volgens welke definitie ook, binnen het kader de sexualiteit valt. Al evenmin zal ik mij hier in theoretische afgrenzingen tusschen drift, instinct en streving of tendentie, doodsdrift en agressiviteit begeven. Daaraan heb ik mij in vorige artikels voldoende bezondigd, zoodat ik den belangstellenden lezer daarnaar verwijzen kan.[1])

Behalve in het reëele handelen treffen we de meest typische voorbeelden van symboliek aan in den Droom. Ook op de psychologie van den droom zullen we hier niet ingaan, slechts er van vaststellen, dat in den droom de psychische activiteit zich op primitiever plan uit, de invloed van het logisch denken verminderd is, dat het een vorm van fantaseeren is waarbij het gefantaseerde tevens als werkelijkheid beschouwd wordt, en die veel directer onder invloed van het driftleven staat. Hoewel ook in den droom meestal nog een weerstand tegen de verdrongen psychische kanten werkzaam is, ligt het onbewuste (evenals bij de op blz. 40 beschreven toestanden) hier meer aan de oppervlakte.

Terwijl wij bij de symboliek in het *handelen* zagen, hoe het oorspronkelijke object in de symbool-handeling door een ander object vervangen was, zien wij bij het heel of half-bewuste *denken* zooals dat in den droom plaats vindt, hoe de *voorstelling* van het driftobject plaats maakt voor een andere voorstelling waarover dan gefantaseerd of gedacht wordt. Dit spreekt eigenlijk vanzelf, als we bedenken dat het denken eigenlijk een *inwendig proefhandelen* is, wij handelen niet terstond realiter, doch bezinnen voor wij beginnen, wij „handelen in gedachten", de uit de biolo-

[1]) Het artikel „Drift" in het Encyclop. Handboek van het Moderne Denken. Uitg. v. Loghem Slaterus 1931; § 8 van Streven en Waarneming bij paranoide psychosen dl. I, de Bussy 1929, en Tendenzen des Toten, Triebe zum Töten und Todestriebe. Imago 1930. Slechts zij vermeld, dat ik beter meen te doen over een „doodsdrift" in het geheel niet te spreken, dat ik een streving of tendentie als het meer bijzondere t.o.v. de drift als het meest algemeene zie. Zie verder hoofdstuk VI.

gische natuurlijkheid opstijgende impulsen tot bewegen komen niet verder dan de hersenen, waar zij in dat merkwaardig georganiseerde orgaan met zijn millioenen cellen en verbindingen, op vooralsnog niet geheel te begrijpen wijze zich combineeren met residuen van andere belevingen („engrammen", herinneringen, voorstellingen) en beperkt blijven tot die innerlijke actie die wij dan „denken" noemen.

De veelvoudigheid van het denken, grootendeels samenhangend met het menschelijk taal-instrument, is nu wel de belangrijkste complicatie, die alles wat wij bij den mensch aantreffen onderscheidt van de eenvoudiger voorbeelden, die wij bij het dier aantroffen al mag hetzelfde *beginsel* bij het dier op eenvoudiger wijze zichtbaar zijn. Bij het dier weten we over een denken, dat apart van het handelen zou kunnen bestaan nauwelijks iets af, bij den mensch is op dit denken het zwaartepunt van de psychologische studie dusdanig gevallen, dat sommigen gemeend hebben, dat wèl het denken en niet het handelen het directe object der psychologie zou zijn! In het theoretisch hoofdstuk zullen wij het onjuiste daarvan inzien: hier zij er slechts aan herinnerd, dat door het zoo ontzaglijk veel uitgebreider voorstellingsleven van den mensch, en zijn veel vlotter combinatievermogen de mogelijkheid tot het vinden van symbolische objecten hier onzegbaar veel uitgebreider is dan bij het dier.

Dan komt er bij den mensch nog iets bij, dat juist door de psychoanalyse zoo uitvoerig is nagegaan: tegen het (ook slechts in het bewuste denken) doorleven van allerlei neigingen is bij den mensch als regel een zeker verzet ontstaan, er is een psychische organisatie in ons gegroeid, waarvan een constante *weerstand* uitgaat tegen het doorleven van de simpel-natuurlijke kanten, en in het bijzonder tegen bepaalde primitieve vormen ervan. Zoodoende doet zich bij den mensch in typische mate het verschijnsel voor, dat de in hem levende driften tot uiting dringen — geremd worden — speciaal uit het bewustzijn weggehouden worden — en dan zich in het denken aan symbolische voorstellingen, dus gemaskerd uitleven.

Bovendien vinden we in het menschelijk denk- en voorstellingsleven nog een verdere uitbreiding van het symboliseeringsmechanisme, dan we tot nu toe bij het dier aantroffen: niet

slechts het object van de drift kan door een ander vervangen worden, doch ook met het subject kan dat gebeuren: wij kunnen dusdanig ons met een ander identificeeren, zoodanig ons in een ander inleven en met hem meeleven, dat wij ook werkelijk iets van onze eigen wenschen en neigingen in zijn actie kunnen uitleven. De kathartische werking van dichtkunst en literatuur berust hierop (zie pag. 16) want de katharsis van het drama, die Aristoteles gelijkstelde met die van de Mysteriën, onderscheidde zich daarvan toch juist doordat in de Mysteriën de participanten tot veel grooter zelf-actie kwamen dan de toeschouwers van het drama, die 't anderen voor zich laten doen. Doch ook in fantasie en droom komt het voor, dat de droomer niet zelf als mede-acteur aanwezig is, ten minste niet terstond herkenbaar. Want bij analyse blijkt, dat hij er altijd in meedoet, dat men altijd over zichzelf droomt, in zooverre als er altijd een identificatie met minstens één van de droomacteurs bestaat.

Zoo kunnen dus in de droomsymboliek object en subject der drifthandelingen door andere vervangen worden, en ook deelen, organen van het subject worden in de fantasie symbolisch voorgesteld. Het zijn dan weer vnl. de sexueele organen, waarover men vaak liever niet denkt, hoewel daar juist een biologische attractie constant van uitgaat. En tenslotte kan dan ook de heele functie in de voorstelling plaats maken voor iets geheel anders, terwijl het duidelijk kan zijn, dat het onbewust toch eigenlijk om het andere, primitievere gaat.

Wij willen echter eerst een enkel voorbeeld ter illustratie geven. Ik kies daarvoor een droom, die m.i. het *grondbegrip,* waar het hier steeds om gaat, duidelijk doet uitkomen.

Door een paar medici was bij de ochtend-visite aan een gestichtsafdeeling vluchtig over de psychoanalyse gesproken. Daarbij hadden zij zich speciaal afkeurend over de droomsymboliek uitgelaten, „het kwam altijd op iets sexueels neer", en zij vonden het vrij dwaas, gelezen te hebben, dat een hoed veelal het genitaal zou symboliseeren. De hoofdverpleegster, die de visite meegemaakt had, had er enkele dingen van opgevangen. Den volgenden morgen kwam zij naar den afdeelingsgeneesheer, zeggend, dat zij dien nacht zoo'n aardigen droom

gehad had: „Ik zag mijn hoed liggen. Toen kwam er een groote vogel aan, die pikte met zijn snavel gaten in den hoed. En daarna veranderde die hoed in een nestje met jonge vogeltjes.” Dat de hoed ook in dit geval een genitaal-symbool zou kunnen zijn, kan men vermoeden uit hetgeen er mee gebeurde: het gaten in maken (defloreeren), de vogel met zijn snavel, die veelvuldig symbool voor het mannelijk genitaal is (vgl. de ooievaar, en het Duitsche volkswoord „vögeln” voor cohabiteeren), het „pikken” dat ook een vaak gebruikt remplaceerend begrip voor den coitus is, wijzen allen in een bepaalde richting. De sluitsteen wordt echter geleverd door het feit, dat de hoed daarna in een nestje met jonge vogeltjes veranderde. De wensch van deze wat oudere ongehuwde vrouw, om alsnog vrouw en moeder te worden, sprak zich in dezen droom onmiskenbaar duidelijk uit. Het grappige van het geval was echter, dat de zuster, die wel een klokje over Freud had hooren luiden, doch er klaarblijkelijk niet veel van begrepen had, aan haar mededeeling toevoegde: „En ziet u nu wel dokter, dat Freud òngelijk heeft, dat alle droomen sexueel zouden zijn, er komt niets sexueels in den heelen droom voor!” Tevens heeft men hier een inzicht, hoe sterk de verdringing hier medewerkt: want de medicus, objectief genoeg, las dezen droom terstond en vond hem overtuigend. Op tactvolle wijze trachtte hij de zuster aan het verstand te brengen, dat de — toch zeer natuurlijke — wensch een kind te ontvangen, zich achter deze beelden verschool: de zuster was slechts verontwaardigd, dat de dokter nu op eens aan die malle psychoanalyse ging gelooven; zij zou het juist verschrikkelijk vinden om een kind te krijgen!

Ook deze droom leert ons weer: chassez le sexuel, il revient au symbole! Intusschen vindt men wel degelijk bij niet-sexueele driften het verschijnsel van symboliseering. Het duidelijkst wel bij die drift, die men in het dagelijksch leven beoogt, als men zegt, dat iemand „driftig” is: de „aggressiviteit” of „destructiedrift”. Het gewoonste voorbeeld is, dat iemand zijn drift ontlaadt aan een voorwerp, dat zoo tot een symbolische „Ersatz” voor den persoon, waarop men boos is, wordt. Ook in den droom komt het nog al eens voor, dat iemand op een voorwerp, een dier of een mensch

aggressieve of destrueerende handelingen verricht, terwijl bij nadere analyse blijkt, dat het eigenlijk tegen een bepaald (ander) iemand gericht was; omdat men tevens van dien persoon hield, werd diens beeld dan niet in het bewustzijn toegelaten.

Freud heeft [1]) een gebeurtenis uit de kinderjaren van Goethe onder de loup genomen, waarbij deze op den leeftijd van ruim 3 jaar, eens in een onbewaakt oogenblik allerlei borden en breekbare dingen uit het raam kapot gesmeten had. Dit gebeurde in een tijd vlak na de geboorte van een broertje, wiens dood kort daarna hem allerminst onaangenaam was, en *Freud* kon het waarschijnlijk maken, dat die borden enz. hem een symbool voor het broertje waren, dat hij naar de ooievaar terug wenschte en op deze wijze symbolisch of magisch uit het huis wierp. Merkwaardigerwijze wist Freud van een viertal andere personen kindheidsherinneringen uit precies dienzelfden leeftijd bijeen te brengen, alle het uit het raam smijten van borden en ander huisraad betreffend, en bij allen viel het in een periode kort na de geboorte van een broertje of zusje, en waren er teekenen van negativiteit jegens het andere kind te vinden; een had er zelfs werkelijk gepoogd de baby uit den weg te ruimen. Mijn dochtertje had op dienzelfden leeftijd een droom, waarbij borden uit het venster gesmeten werden, ook kort na de geboorte van haar broertje, waar ze overigens zeer verrukt van was, en uit verschillende bijkomstigheden (zij had o.a. een paar dagen te voren, toen haar broertje huilde, gedacht, dat hij uit het venster gevallen was) konden wij afleiden, dat ook in dezen droom het weg- en stukgooien der borden een symbolische uiting was van haar (door een overwegend positieve instelling verdrongen) negativiteit tegen den kleinen indringer.[2])

Hoewel droomen als de hierboven besprokene van de zuster, waar men soms door een enkel element als symbool te lezen uit een onzinnige façade een eenvoudige zinvolle driftuitdrukking krijgt, voor het aantoonen dàt er drift-symboliek voorkomt het duidelijkst zijn, komen zij in een dergelijken exemplarischen vorm toch zelden voor. Want den weerstand, die de bovenlagen der

[1]) Eine Kindheitserinnerung aus Dichtung und Wahrheit. Imago V.

[2]) E. Westerman Holstijn-Vissering. Ein Traum eines dreijährigen Mädchens, Zeitschr. für psychoan. Pädagogik. 1929. Heft 14/15

psyche tegen het doorleven van het onbewuste uitoefenen, belet als regel de vorming van dergelijke droomen, die ook voor den droomer al gauw begrijpelijk zouden kunnen zijn, zoodat de onbewuste tendenties meestal veel onherkenbaarder dan bij de gegeven voorbeelden tot uiting komen. In dat geval geeft echter bij de practische analyse het overzicht van de heele psychische situatie, waarin de droom viel, de associaties bij de andere droomvoorstellingen, de vergelijking met andere droomen en psychische producten veelal de sleutel tot de verklaring. Daarbij moet men er aan denken, dat ook de associaties zelve symbolen kunnen zijn. Ik herinner aan het voorbeeld van blz. 41, waar in de verschillende dingen waar de patiënt over sprak, een rij moedersymbolen te lezen was. Daar wij ons hier tot het elementaire willen beperken, zullen wij geen voorbeelden van gecompliceerde gevallen bespreken.

De instinctieve basis van de symboliek blijkt ook duidelijk in die gevallen van kinderdroomen, die sexueele handelingen voorstellen, zelfs finesses er van weergeven, zònder dat het kind betreffende „Aufklärung" heeft gehad. Wij krijgen bij de analyse vaak herinneringen uit de jeugd, en ook herinneringen van droomen uit de jeugd, waaruit men zou moeten besluiten, dat de analysand als kind van de techniek van het geslachtsleven, van de vraag waar de kindertjes vandaan komen, zoowel als van de vraag hoe zij ìn de moeder komen, volkomen of grootendeels op de hoogte was. Ook vernemen wij van kinderen vaak direct droomen, die volkomen ondubbelzinnig een zekere kennis van de feiten bewijzen. Aangezien kinderen nu toch zeer vaak van anderen allerlei dingen vernemen, aangezien zij maar al te vaak, zooals wij reeds bespraken, direct sexueele aggressies ondervinden, aangezien zij zeer vaak op een kamer met ouderen geslapen hebben, en dan getuige van het intieme verkeer zijn geweest, lag het in de rede dat wij aanvankelijk aannamen, dat wie als kind zooiets droomde, te voren, dus wel op de een of andere wijze met deze dingen in aanraking was gekomen. Bijkomende omstandigheden en gegevens maakten dan ook vaak zeker wèlke wijze van contact dat geweest was. Doch nu deed zich het eigenaardige geval voor, dat zulke droomen (of fantasiën) soms bij kinderen aangetroffen werden, waarvan men met aan zekerheid grenzende waarschijn-

lijkheid kon weten, dat zij op geen enkele manier eenige „Aufklärung" hadden kunnen ontvangen.

Niets slechts in den droom, ook in het spel van het kind treffen wij deze symboliek aan.

Melanie Klein [1]) laat een jongen van 3¾ jaar met allerlei speelgoed spelen. Hij neemt een paar paardjes en stoot die telkens met de onderkanten (de pooten) tegen elkaar. Daarbij zegt hij, alsof 't er niets mee te maken heeft: „Ik heb een broertje gekregen." Hij doet hetzelfde met kennelijke lust met twee locomotieven, twee auto's, twee wagentjes, en ook met twee schommeltjes [2]), welke laatste hij tegen elkaar op laat schommelen, zeggend: „Kijk, wat bungelt en stoot dat!" Het blijkt, dat voor hem deze dingen telkens twee menschen, zijn ouders, voorstellen (zooals immer zoo veelvuldig de kinderen in hun spel een voorwerp behandelen alsof het een levend iemand is; of liever: voor hen *is* dan dat ding een mensch). Deze ouders stootten dan, naar hij zei, met hun „Tüpödichen" (een neologisme waarmee hij gewoon was het genitaal aan te duiden) tegen elkaar. Hij had nog allerlei andere fantasiën over het sexueele leven, die ik hier terzijde laat. De eenige kennis, die hij van den coïtus zou hebben kunnen opdoen, kan hij verworven hebben toen hij met 18 maanden in een zomervacantie bij de ouders op de kamer sliep.

Nu is het reeds merkwaardig, dat een kind op dien leeftijd deze waarnemingen met eenig begrip verwerkt — er moet in hem iets resonneeren, zoodat hetgeen hij gezien heeft, indruk maakt, blijft hangen, en, zooals uit zijn symbolisch spel blijkt, eenigermate begrepen is. Hij moet er innerlijk eenigszins op ingesteld geweest zijn. Het is dan ook nauwelijks een principieel verschil, dat dergelijke symbolische spelletjes evenals droomen ook voorkomen in gevallen, dat er practisch niets kan zijn waargenomen. Een vage „oerfantasie", een interesse over dingen, die

[1]) Die Psychoanalyse des Kindes, Intern. Psychoanal. Verlag. 1932.

[2]) Melanie Klein legt zich speciaal op het analyseeren van kinderen toe en heeft een groote hoeveelheid speelgoed, waarmee zij de kinderen laat spelen om hun spel te bestudeeren.

tusschen de ouders zouden gebeuren, dringt veelal vluchtig naar boven, een enkel symbolisch spel of droom mag er een uiting van zijn, doch als er geen fixeerende momenten bij komen vervluchtigt alles weer uit het bewustzijn, daar het „Ik" op geheel andere dingen afgericht wordt. In het hier besproken geval had de waarneming met 1½ jaar fixeerend gewerkt. En juist in die dagen hadden de ouders eenige teekenen van onrust, opvallende lastigheid en nervositeit opgemerkt.

Freud heeft in een van zijn uitvoerigst gepubliceerde analysen een geval beschreven, waar ook met 1½ jaar gelegenheid tot deze waarneming geweest was. Dit had toen echter niet tot door de ouders waargenomen symptomen gevoerd. Echter traden een paar jaar later, in aansluiting aan emotioneerende situaties wèl nerveuze bezwaren op, en het meest typische was een angstdroom, die allerlei bijzonderheden inhield, die slechts uit die vroegere waarnemingen te verklaren waren.

De latere situaties hadden een neerslag van vroegere waarnemingen wakker gemaakt, geactiveerd; merkwaardig was dat op den indruk van 1½ jaar niet gereageerd was, maar er toch iets van achtergebleven was, *dat een paar jaar later, onder invloed van nieuwe momenten, pas meer begrepen werd,* zoodat het toen den angstdroom mededetermineerde. Men moet ook hier dus uit besluiten, dat deze impressies van het op 1½ jaar geziene minder vaag bleven, dan andere, voor het kind, onbelangrijke en onbegrijpbare dingen. *Freud* meent dan ook, dat in deze gevallen: „eine Art von schwer bestimmbaren Wissen, etwas wie eine Vorbereitung zum Verständnis, beim Kinde dabei mitwirkt", en hij ziet ook daar verband met het *instinctieve* weten der dieren.

In dergelijke gevallen moet er dus een instinctief weten, een door het bewustzijn nog geheel onbegrepen innerlijk daartoe neigen aanwezig zijn, het is als bij die struisvogel van blz. 88, waar het instinct zich reeds symbolisch uitte, terwijl de „Umwelt" voor de uit te voeren handelingen nog niet de juiste aangrijpingspunten vertoonde, en uitteraard zijn eigen bewustzijn er evenmin op ingesteld was. Juist bij het dier vinden wij een dergelijk instinctief weten als regel. Het dier behoeft niet door zijn ouders „aufgeklärt" te worden hoe het voor de voortplanting heeft te zorgen, en wij vinden juist bij dieren, die gevallen

van ons onbegrijpelijk voorkomend weten: men denke slechts aan de veel geciteerde voorbeelden van gecompliceerde instincthandelingen bij lagere dieren, sluipwespen, bijen, mieren en dgl. waarbij deze allerlei handelingen verrichten, die de mensch na de nauwkeurigste studie en voorlichting nauwelijks of niet zou kunnen uitvoeren. Men kan er natuurlijk theoretisch over discussieeren of men hier nu het woord „weten" kan gebruiken, — deze moeilijkheid van woordenkeus doet zich echter overal daar voor, waar men het onbewuste, biologische gedrag, dat steeds naar bepaalde doeleinden gaat, onder woorden wil vatten. Het is ook niet het belangrijkste, mits men het gedrag zelf slechts duidelijk beschrijft. Deze lucide instinctzekerheid der dieren is nu bij den mensch in hooge mate geatrophieerd — doch daarom nog lang niet geheel verdwenen. In het physiologisch gebeuren, en in de aan het physiologische grenzende instinct-handelingen als zuigen van den zuigeling, slikken, kauwen, e.t.q. vinden we hetzelfde: het kind „weet" wel hoe vaak hij zoowat te kauwen heeft, al heeft niemand hem dat precies geleerd (en al doet hij het uit neurotische motieven nogal eens te veel of te weinig). Bij het leeren loopen mag al eenige instructie van buiten gewenscht zijn — het gaat op den duur zonder dat ook wel, het kind „weet" al gauw uit zich zelf hoe het loopen moet. Met de sexueele instincten gaat het bij den cultuur-mensch zonder voorlichting echter hopeloos mis, de vage kinderlijke en instinctieve fantasiën komen dan verder niet tot voldoende helderheid. Als men b.v. hoort hoe een man en vrouw, die beiden aan een universiteit gepromoveerd zijn, beiden opgevoed in een sfeer van onkundighouden, na eenige jaren huwelijk den medicus opzoeken met de vraag, waarom zij toch geen kinderen krijgen, en als dan blijkt, dat beiden den navel als de hier benoodigde lichaamsopening beschouwden, terwijl de man nu reeds jaren lang de pas markeerde voor deze gesloten poort, en als het na eenige anatomische voorlichting dan terstond goed gaat, dan is er toch wel een groot verschil met de natuurlijke zekerheid van het dier. En wanneer we aan de groote gedifferentieerdheid en gecompliceerdheid denken, waarin de menschelijke erotische handeling boven die van het dier uitgaat, dan zal iedere zenuwarts mij toestemmen: dat de meeste menschen niet weten hoe ze het doen moeten.

De meeste mannen weten niet wat de vrouw, de meeste vrouwen niet wat de man noodig heeft — zij weten niet eens wat ze zelf noodig hebben. De bekende dikke boeken van *Van der Velde* zijn (niettegenstaande hun onvolledigheid en de er tegenin te brengen bezwaren) dan niet overbodig. En hoewel het verkeer met prostituées, dat in sommige kringen nog steeds in vollen ernst als een goede voorbereiding voor het huwelijk wordt beschouwd, natuurlijk dergelijke absurde fouten als de hierboven beschrevene wel doet vermijden, als regel ziet men, dat het een zéér slechte voorbereiding is, en dat de fijnere kanten van het liefdeleven daar grootendeels verwaarloosd worden. Doch de geborneerdheid van hen, die meenen dat dit zoo'n goede school is, wordt nog overtroffen, door die der would-be idealisten die profeteeren, dat als men over al die finesses maar zoo min mogelijk praat, het vanzelf wel goed komt! En dan worden God, en de heiligheid der natuur, die te teer zou zijn om te bespreken, en de innerlijke kuischheid der ziel waar men niet aan roeren mag, er bij gesleept — en het resultaat is, dat de echtgenoot van deze idealist(e) naar den zenuwarts moet, waar de persoon, die er het meest hoorde niet naar toe durft.

Welnu, het zijn juist de droomsymbolen die in die gevallen, dat de eenvoudigste biologische feiten niet geweten worden, aantoonen, dat zij toch onbewust wèl „geweten" worden. Terwijl nu in de meeste gevallen van volwassenen er zeker wel in den loop van het leven waarnemingen en ervaringen tot den persoon in quaestie gekomen zijn, die dan echter verdrongen, vergeten zijn, komt het bij jongere en ook bij enkele andere kinderen nog wel eens voor, dat alles wat maar eenige voorlichting zou kunnen geven, hun ver gebleven is. Het is zeker interessant, dat men in zulke gevallen uit de droomsymbolen soms het bestaan van eenig instinctief weten kan bemerken, belangrijk is verder echter het volgende. 1e: Die kinderen zijn ook in hun onbewuste als regel nog niet ingesteld op de functie der geslachtsrijpen, doch ook de instinctieve sexualiteit maakt een ontwikkeling door, die door uitwendige omstandigheden beïnvloed, toch ook van binnen uit spontaan verloopt. Zoo is het b.v. opvallend, dat kinderen, die nooit eenige bedreiging hebben vernomen, toch zoo veelvuldig fantasiën produceeren, dat het uitoefenen van de lichamelijke sexualiteit een verwonding aan,

ev. een verloren gaan van het genitaal ten gevolg zou hebben, (het z.g.n. castratie-complex). Ook dit wordt dan veelvuldig in symbolen van droom, spel of fantasie uitgesproken. De lijnen, waarlangs de sexualiteit zich ontplooit, zijn door de psychoanalyse uitvoerig nagegaan, wij zullen echter in dit boek geen gelegenheid hebben van het hiervan gevondene verslag te geven. 2e. Of er nu een slechts instinctief weten geweest is, of er zooals in de boven besproken gevallen een combinatie van instinctief weten met impressies uit de buitenwereld plaats gevonden heeft, of dat er tijdens het leven voldoende gegevens uit de buitenwereld tot iemand gekomen zijn, die een volledig weten zouden ten gevolge moeten hebben — in àl die gevallen kan al dat weten uit het bewustzijn verdrongen worden en dus een ongeweten weten worden [1]), doch de innerlijke drang, de drift wordt daarmee niet geheel of geheel niet opgeheven, en uit zich dan vaak aan symbolische objecten, in droomen of symptomen.

Doordat wij het mechanisme der symboliseering hebben leeren kennen, zijn niet alleen vele droomen, vele neurotische verschijnselen ons verklaarbaar geworden, ook van allerlei misdrijven ligt nu de diepere zin voor ons open: meisjes bespuiten met inkt of andere vloeistoffen, of ze met een naald hier of daar prikken, zijn dingen, die van tijd tot tijd voorkomen: ook hij, die geen psychoanalyse gestudeerd heeft, twijfelt er tegenwoordig niet aan, dat de functie van den coïtus daarin is gesymboliseerd. Het eigenaardige is echter, dat de dader dat evenmin direct inziet als de daareven besproken zuster haar droomsymboliek accepteerde.

Ook in het spel der volwassenen doet de symboliek mee. Wie twijfelt er aan of in elk wedstrijdspel wordt een strijd-instinct uitgeleefd, bij elk kaartspel brengt men elkaar symbolisch „slagen" toe, men gaat tot den aanval over, wordt „ingemaakt" of heeft andere symbolische uitingen van de aggressiedrift te ondergaan of af te weren. Het is zelfs niet denkbaar, dat iemand een dergelijk spel speelt, zonder dat zijn aggressiedrift voortdurend „in het spel" is — ook al zou hij dergelijke termen niet uiten en aan vechten of slaan totaal niet denken. Terwijl zijn bewust Ik zich over de finesses van het spel bezint, zinnen onbewuste diepere

1) Het „scio me scire" van Augustinus is dan een: nescio me scire.

lagen van zijn persoonlijkheid op vernietiging van den tegenstander, dringen destructie-driften naar „uitleving". Want het driftleven drijft en leeft in ons, ook al denken wij er niet aan. Het is niet mógelijk met alle kracht op een tennisbal te ranselen, noch om met fijn gebaar een kaart neer te leggen, die de opzet van den tegenspeler coupeert, zónder dat iemands aggressiedrift daarbij meeklinkt. En met de andere hoofddrift, de erotiek, is het al evenzoo, het is niet mogelijk, dat iemand zich bezig houdt met dingen, waaraan zij zich gemakkelijk kán uiten, zónder dat er ook inderdaad iets van haar energie, van de „libido" in gespuid wordt. Dat geldt natuurlijk niet slechts van de algemeene drift in ruimsten zin, doch evenzeer van al haar nuanceeringen en differentiaties — al dringt natuurlijk niet iedere speciale neiging steeds even sterk. In de psychoanalytische behandeling gaan wij dan juist de dynamische verhoudingen der verschillende tendenties na, bestudeeren wij wèlke plaats in de psyche een bepaalde drijfkracht eigenlijk inneemt. Juist op die plaats, op de hoeveelheid libido, die zich aan een bepaald symbool uitleeft, komt het aan. En daarom is het zoo'n dom genoegen, dat sommigen der analyse niet half kundigen soms putten uit het botweg constateeren: dit of dat is een penissymbool, deze of gene handeling is een symbolische coïtus, enz. Zeker, het zal meestal wel wáár zijn — doch als we eenmaal vastgesteld hebben, dat de sexualiteit in alles meeklinkt en in bepaalde dingen sterker, is het ook niet meer de moeite waard dit te zeggen! Het typisch-individueele echter, de vraag wat de hoofddeterminanten van een handeling of gedachte, wélke de actueele en wélke de historische, welke de oppervlakkige en welke de diepere constellaties zijn, die ons dringen, wordt hierdoor totaal niet benaderd.

De verontschuldiging voor hen, die de psychoanalyse op deze wijze caricaturiseeren, ligt echter in het verschijnen van boeken als het onderhavige, waarin getracht wordt, eenige eenvoudige voorbeelden te geven, waarin het *beginsel* der symboliek nu eenmaal behandeld moet worden. En de lezer vergeet dan wel eens, dat het beginsel alléén — in de werkelijkheid niet voorkomt.

Wij zagen, dat een symbool 1e. het Object, waarop de drift gericht is, vervangt, 2e. in het denken voor het Subject in de plaats komt, dat zich met iemand of iets anders identificeert,

3e. in de plaats van de Functie van een drift (of instinct) kan komen. Het spreekt dus vanzelf, dat de symbolen op de een of andere wijze moeten lijken op het gesymboliseerde, en daar de symboliseering geheel buiten toedoen van het bewustzijn om tot stand komt, spreekt het haast vanzelf, dat de gelijkenis er in de eerste plaats een is volgens uiterlijke kenmerken, dat uit het veelvuldige materiaal, dat de buitenwereld biedt, alle mogelijke dingen kunnen worden uitgekozen, indien zij slechts overeenkomst vertoonen met een speciale trek van het gesymboliseerde. Gesymboliseerd worden dan vnl. de primitieve biologische driften, de sexualiteit in haar verschillende schakeeringen (voortplanting, geboorte, lichamelijke erotiek, instinctieve moeder-kind verhoudingen, enz.) en de destructiedrift (vernietigen, dooden, gedood worden, sterven, enz.). Ook de functie van allerlei lichaamsorganen (waarbij ik de theoretische vraag hier terzijde laat, of deze werkzaamheid door de genoemde gronddriften gedetermineerd gedacht moet worden, of er los van staat), van blaas, longen, hart, enz. wordt nog al eens in symbolen uitgedrukt.

Het zijn dus slechts enkele objecten, personen, organen, handelingen, die gesymboliseerd worden, die dan door een haast onbeperkt aantal symbolen kunnen worden vervangen, en zoodoende, doordat wij de veelheid der symbolen moeten reduceeren tot de beperktheid der gronddriften, moet de symboolduiding voor hem, die daar speciaal 't oog op vestigt, iets zeer eentonigs hebben. Zoo kan de phallus gesymboliseerd worden door alles, wat er maar iets op lijkt, lange, langronde, stekende of zwellende voorwerpen, toren, slang, zwaard, sleutel, enz.; het vrouwelijk genitaal door alle ronde, holle of afgesloten dingen: ring, vaas, poort, huis, kast, taschje, kistje, oor, neusgat, enz.; de sexueele handeling (in engeren zin) door steken, naaien, vliegen, zwemmen, een trap op gaan, enz.; sterven door afreizen, vermageren, in het donker verdwijnen, enz.; iemand vernietigen: door een voorwerp uit den weg te ruimen of op de een of andere manier met heftigheid aan te grijpen of ook door het bestrijden en onder de knie krijgen van politieke, sociale, en andere ideeën en organisaties, enz.

Voorstellingen, die in meerdere opzichten een uitwendige overeenkomst in vorm of functie (of in vorm èn functie) met het gesymboliseerde hebben, zullen dus eerder, vaker gebruikt worden

dan andere, waarbij we echter moeten bedenken, dat ze als ze er al te veel op lijken, bij den mensch juist *niet* geschikt zijn, aangezien ze dan weer *te* duidelijk zijn, en door den weerstand weggehouden worden. Aldus zijn er wel allerlei symbolen, die veel vaker gebruikt worden dan andere. Dit zijn dan de z.g.n. *typische symbolen,* de meeste hierboven met name genoemden behooren daartoe.

Men heeft de symboliek ook op geheel andere wijzen kunnen bestudeeren, 1e. met de vergelijkende methode, waarop wij in een apart hoofdstuk terugkomen, en 2e. experimenteel. Een zekere *Schrötter* [1]) gaf aan personen, die hij hypnotiseerde, en die van het voorkomen van een dergelijke symboliek totaal onkundig waren, in den aanvang der hypnose de opdracht te droomen over sexueele voorstellingen, ja zelfs over het ondergaan van abnormale sexueele handelingen.[2]) En daarbij bleek dan, dat de gegeven opdracht in symbolische beelden, meestal in „typische" symbolen, herkenbaar werd uitgevoerd. Zoo gaf hij aan een dame de opdracht te droomen, dat zij met een vriendin van haar homosexueel verkeerde. Eenigermate bekort kwam de droom hierop neer: Zij zat in een café een Fransche courant te lezen: een vrouw vroeg haar: wenscht u niets te gebruiken? Zij wilde eerst niet antwoorden, doch toen de ander aanhield herkende zij haar vriendin. Die had een taschje in de hand, waarop stond: „Nur für Damen!" Zij gingen (tegen haar zin) gearmd naar het huis der vriendin. Daar haalde die een sleutel te voorschijn en gaf haar die zeggend: Deze is van die tasch; je wilt hem misschien graag gebruiken. Pas op dat mijn man hem niet krijgt, die wil altijd in mijn zaken „herumkramen". Men denke slechts even aan de symboolvoorbeelden van de vorige pagina, dan ziet men dat door te droomen, dat de vriendin zich zoo warm aan haar opdrong en haar haar taschje aanbood, waar anders haar man in rond-

---

1) Zentralbl. f. Psychoan. II 1912 Experimentelle Träume.

2) Ik kan mij begrijpen, dat menig lezer dergelijke experimenten als een soort psychische vivisectie veroordeelen zal. Ze zijn nu eenmaal gebeurd, en wij zullen er dus van kennis nemen. Lezers, die iets van de in omloop zijnde lasterliteratuur tegen de psychoanalyse geloofd mochten hebben, worden verzocht de neutrale houding van den analyticus eens te vergelijken met de attaques van zulke hypnotiseurs!

rommelde de droomster de opdracht vervuld heeft — zéker zonder het zelf te weten. Ook de opdracht zelf was na de hypnose geheel vergeten.

Ook *G. Roffenstein* [1]) gaf dergelijke opdrachten aan gehypnotiseerden. Terwijl *Schrötter* er echter mee rekende, en ook ervoer, dat de weerstand van de gehypnotiseerde zelf de beelden wel minder aanstootelijk zou maken en dus de symboliseering in de hand zou werken, gaf *Roffenstein* er nog explicite de opdracht bij de droombeelden te gaan vervormen (zijn proefpersonen waren van een zóó lage intellectueele graad, dat zij het woord „symboliseeren" niet begrepen). En ook daarbij bleek, dat de handelingen in typisch symbolischen vorm gedroomd werden, terwijl ook weer de voorstellingen die in plaats van de afgeweerde voorstellingen kwamen, niet maar elk willekeurig ander ding bleken te zijn, doch dingen, die een *uitwendige gelijkenis en vorm* met het afgeweerde hadden, of (en liefst èn) waarvan de *functie* tevens eenige oppervlakkige gelijkenis had met de afgeweerde en toch gedachte functie.

Zoo gaf *Roffenstein* de eenigszins ongewone opdracht aan een wat domme kinderjuffrouw om te droomen dat haar mijnheer een coïtus door den mond met haar uitvoerde. Zij droomde: „Ik word bij mijnheer geroepen, kom in zijn kamer, hij laat mij op een stoel plaats nemen, op tafel liggen bananen. Hij biedt er mij aan. *Ik neem er een, hij smaakte heel lekker.*"

Dan gaf hij haar de opdracht te droomen van een coïtus met haar vader. Eerst protesteerde het meisje, en zei te weigeren hierover te droomen(!)[2]). Toch droomde ze: Mijn vader had mij een reiskoffer gegeven, en daarbij gaf hij mij een grooten sleutel, het was een hééle groote sleutel, als van een poort. Ik had een angstig gevoel, en verwonderde mij daarbij dat die sleutel zoo groot was, zij zou te groot zijn. Toen maakte ik den koffer open.

---

[1]) G. Roffenstein, Experimentelle Symbolträume. Zeitsch. für die ges. Neur. und Psych. B 87, 1923.

[2]) Verschillende van deze experimenten zijn mislukt, doordat de gehypnotiseerden ook in de hypnose nog wel over zooveel weerstandskracht beschikten dergelijke dingen te weigeren. Anderen ook gingen er met graagte op in, en droomden het opgegevene precies zooals het opgegeven was.

Er sprong een slang uit, precies tegen mijn mond. Schreeuwend werd ik wakker.

Men ziet aan dit voorbeeld, dat het symbool van den sleutel ook hier spontaan gebruikt wordt, terwijl in het springen van de slang tegen den mond (hetgeen niet uit deze opdracht voortvloeide), w.s. de vorige opdracht nog doorwerkte, die klaarblijkelijk iets geactiveerd had. De sleutel zoowel als de slang zijn dan ook typische Symbolen.

Minder reden tot aanstoot gaven verwante proeven, die door *Betlheim* en *Hartmann* [1]) gedaan zijn bij senile onontwikkelde patiënten, menschen dus, die z.g. „kindsch" waren en aan de bij die toestanden vaak in zoo hoogen graad voorkomende stoornis in het herinneren leden, die dus eenvoudige dingen, die hun zijn medegedeeld al kort daarna totaal vergeten zijn. Aan hen werden verhaaltjes gedaan, waarin aanstootelijke dingen onverhuld gezegd werden. Bij het zoo goed mogelijk terug vertellen werden dan door de patiënten speciaal de aanstootelijke scènes niet meer herinnerd, en de rest wel [2]), doch inplaats daarvan werd door hen iets, dat het vergetene duidelijk symboliseerde, verteld of er bij gefantaseerd; zoo werd b.v. een verhaal over een coïtus, dat in ondubbelzinnig naakte termen was gedaan, veranderd in een verhaal over: met een mes steken of samen een trap op gaan, of wat van den phallus verteld was, werd over een sigaret verteld, enz.

Van dit mechanisme der Symboliseering te onderscheiden is het mechanisme der *Uitbeelding* (Verbildlichung), dat in de wandeling ook veelal Symboliseering wordt genoemd. Het woord doet weer minder ter zake, als men maar het verschillend gebeuren uiteenhoudt. *Freud* heeft zich, zooals bekend, zeer in het bijzonder met de studie der verschillende mechanismen van den droom beziggehouden. Daarbij vond hij o.a. dat allerlei bewuste of voorbewuste gedachten (onder de laatste verstaat men

---

1) Archiv für Psychiatrie 1924.

2) Men heeft hier tevens een duidelijk voorbeeld, hoe het vergeten veelal een niet-meer-weten-willen, uit een zekere *weerstand*, is. Juist bij die senile patiënten kan men zoo goed het vergeten uit weerstand als veelvuldig voorkomend mechanisme experimenteel aantoonen, zooals o.a. gedaan is door Dr. H. C. Jelgersma. (Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde 1928. I. blz. 1302).

die gedachten, die direct bewust kunnen worden als men slechts de aandacht er op vestigt), die betrekkelijk abstract waren, als concrete beelden in den droom konden voorkomen.

Zoo droomde iemand, dat hij een bepaalde dame van achter een bed naar voren trok. Het bleek, dat hiermee het feit, dat hij haar „vóórtrok" was uitgebeeld, inplaats van als abstracte gedachte dat hij dat deed, kwam dit idee als beeld in zijn geest.[1]) Een ander droomt: zijn broer zit in een kast (Schrank), hetgeen een uitbeelding blijkt te zijn van het feit, dat die broer zich bekrimpen moet (er schränkt sich ein). Bepaalde abstracte feiten worden hier dus in beeld gebracht, en het eigenaardige is, dat in de taal zelve dezelfde beeldspraak reeds aan te treffen is (beschränken, voortrekken, enz.). Dit houdt verband met het feit, dat bij de ontwikkeling van het aan de taal gebonden denken, aanvankelijk ook nog veel meer in beelden en in concreter begrippen gedacht wordt. Wij hebben daarvan in dergelijke uitdrukkingen nog een overblijfsel, en in den droom maakt ons geestesleven een „regressie" door, treden primitievere denkvormen weer op den voorgrond, wordt dus ook meer in beelden gedacht.

Deze uitbeelding van het abstractere door het concretere kan door een ieder, dien het lukt de z.g. „hypnagoge" beelden waar te nemen, betrekkelijk gemakkelijk geobserveerd worden. Tegen het inslapen, of op het moment van het in-slaap-vallen, ziet men veelvuldig plotseling eenige gezichtsvoorstellingen of droombeelden voor zich, en als men, zooals veelal, dan terstond weer even wakker wordt, kan men deze beelden in zijn memorie vastleggen. Nu ontdekte *H. Silberer* [2]), dat deze voorstellingen regelmatig een uitbeelding (*Silberer* sprak nog van „Symboliseering") waren van de gedachten, die men vlak te voren gehad had. Men moet er natuurlijk eenige moeite voor doen, om juist in dien slaapdronken toestand zoowel de gedachten als het droombeeld vast te houden, doch met eenige oefening lukt het meestal wel.

---

[1]) De Duitsche taal maakt het verband nog duidelijker. „Er zieht die Dame hinter dem Bett hervor" = Er gibt dieser Dame den Vorzug.

[2]) Bericht über eine Methode, gewisse Halluzinationserscheinungen hervorzurufen und zu beobachten. Jahrb. f. psychoan. und psychopath. Forschungen 1909, en Von den Kategorien der Symbolik, Zentralbl. für Psychoanalyse 1912.

Silberer lag na te denken over het feit, dat er oordeelen zijn, die voor alle menschen geldig zijn. Plotseling, haast tegelijkertijd ziet hij een groote kring in de lucht zweven, en de menschen reikten met hun hoofden in dien kring. De kring beeldt duidelijk het door aller denken heengaande gemeenschappelijke uit.

Hij dacht na over het moeizame doordringen van den menschelijken geest in het duistere gebied van het Moeder-probleem uit het 2e deel van den Faust. Hij ziet plotseling, dat hij op een ver in een duistere zee vooruitgeschoven estrade staat te turen.

Zelf nam ik het volgende waar: Ik wil inslapen, doch allerlei gedachten houden mijn aandacht in beslag. Ik denk: Laat ik die dingen nu maar van mij afzetten. Meteen zie ik een volle diligence, waarvan de deur met een slag dichtgeslagen wordt, en die wegrijdt.

Ik denk eraan, dat bij het inslapen, de meer biologische driftmatige kanten meer naar boven komen, en dat wij in den droom veelal weer in de jeugdjaren terug zijn. Daar zie ik een mooi gezadeld paard uit een gracht voor mij opspringen, klaarblijkelijk opdat ik het zal bestijgen, en ik hoor de bekende regels zeggen: „Sattelt mir den Hypogryphen Ihr Musen, Zum Ritt in das alte romantische Land".

Tegen het inslapen bemerk ik, dat ik een zakelijke gedachtengang ongemerkt heb losgelaten, en aan het fantaseeren geslagen ben. Ik constateer, dat dit voortspruit uit een afnemen van de leidende kracht van het bewustzijn, bedenk dat fantaseeren minder inspanning vereischt dan logisch denken, mijn fantasiën zullen dus nu geleidelijk de overhand over mijn denken gaan krijgen. Ik zie twee jonge studenten (de een was Wilhelm Meister), die een paardenspel (ik noemde dat „mijn theater") binnentraden en er gingen acteeren. Ik was Serlo (de directeur van het paardenspel uit W. Meister), en begreep, dat die studenten het theater geheel zouden gaan overheerschen. Het woord „theater" hield verband met een theorie, dat ons bewustzijn het „theater" zou zijn, waarop de gedachten voor het voetlicht kwamen en elkaar dan terzijde zouden schuiven, waaraan ik niet bewust gedacht had, doch die voorbewust klaar lag.

Hoewel het in de gegeven voorbeelden duidelijk is, dat gecompliceerde, bewuste, abstracte gedachten daarin door eenvoudiger,

concreter beelden worden voorgesteld, zijn hierbij zeker ook voorstellingen, die mede door onbewuste driften naar voren zijn gestuwd. Men mag gerust aannemen, dat het paard tevens een phallisch symbool is, dat het doordringen in het moederprobleem en in de het uitbeeldende zee, tevens door een neiging tot de reëele moeder gedetermineerd is — al zijn er in deze gevallen geen aanwijzingen, die dat zouden kunnen bewijzen. En het was uit andere gegevens duidelijk, dat met de twee studenten tevens twee oude (n.b. één *stok*oude) collega's bedoeld waren, waarbij ik toentertijd assistent was. Ja zelfs moet men verdedigen, dat die dieper liggende driften altijd wel meedoen — wij bespraken immers reeds, hoe een vitale drift altijd min of meer naar uiting streeft, en hoe die door allerlei van anderen kant komende impressies tot meetrillen gebracht kan worden. Uitbeelding en Symboliseering vallen dus nogal eens samen.

Silberer beschrijft ook, hoe hij in bed over een moeilijk probleem nadacht. Hij raakte in zijn denken op zijwegen, op andere problemen, verloor den draad, en dacht toen: over welk probleem was ik oorspronkelijk ook al weer aan het denken, en kon dat niet meer terug vinden. Meteen was hij een berg aan het bestijgen. Hij zag allerlei bergen rondom zich, en was klaarblijkelijk verdwaald. Hij was van een bepaalden berg afgekomen, waarnaar hij terug wilde, doch dien hij nergens zag, andere bergen versperden hem het gezicht er op. Het is zonder meer duidelijk, dat de versperrende bergen de problemen waren, waar hij in geraakt was, terwijl hij naar den berg, het probleem, waar hij van was uitgegaan, terug zocht. Zijn moeizaam zoeken was hier in moeizaam stijgend zoeken uitgebeeld. Doch, al is het verband met het onbewuste hier niet door associaties of verband met ander persoonlijk materiaal, gegeven, het is niet onwaarschijnlijk, en ter wille van het voorbeeld willen wij het in ieder geval even als zeker aannemen, dat de gegeven zinnebeelden tevens Symbolen in analytischen zin waren. Wij leerden nl. uit menige analyse [1]), dat in den volwassen mensch veelal een begeerte achterblijft om tot het lichaam van zijn moeder weer te keeren, terwijl de moeder tevens als regel de eerste persoon was, waaraan de infantiele sexueele

[1]) Zie hierover hoofdstuk VII.

neigingen zich hechtten. De berg, waar hij vandaan gekomen was en naar terug streeft, kan dan een Symbool zijn voor het moederlichaam, waar hij naar terugstreefde (men vgl. zijn droom van de zee op blz. 112, waarin hij ook met het moederprobleem bezig was, ook de zee is een gebruikelijk moedersymbool); het moeizaam stijgen, het rythmisch klimmen treffen wij in droomen vaak aan als een symboliseering van de sexueele functie. Terwijl dus eenerzijds de bewuste gedachte zich in de genoemde beelden omzet, tracht van de andere zijde een stuk onbewuste sexualiteit zich in deze symbolen uit te leven.

Hoewel nu, zooals vermeld, in het dagelijksch leven ook voor de „uitbeeldingen" het woord Symbool veelal gebruikt wordt, is het in ieder geval noodzakelijk de twee mechanismen te onderscheiden. Terwijl bij de *uitbeelding* van het abstractere door het concretere, dat in de bewuste en voorbewuste lagen zich afspeelt, de weg a.h.w. *van boven naar beneden* gaat, van het meer ontplooide naar het eenvoudigere, primitievere, gaat bij de *Symboliek* in engeren zin [1]) de weg van beneden naar boven, van „triebnäher" tot „triebferner". Een onbewuste drift wordt daar ontladen aan objecten, voorstellingen of in handelingen van anderen meer gecompliceerden aard, hecht zich vast aan het materiaal, dat de cultuur biedt, waarbij hij vaak onherkenbaar wordt, en dan slechts met kennis van de heele situatie te duiden is. Het is dan ook het typisch *driftmatige*, waardoor Symboliek zich van Beeldspraak onderscheidt, hetgeen zich zoo duidelijk voordoet, als in het dagelijksch leven aan een neiging tot symbolisch handelen niet kan worden voldaan: innerlijke onrust, spanning, soms angstigheid treden op, die dan door het volvoeren der handeling tot bevrediging, ontlading komen, de Beeldspraak daarentegen verloopt als regel in de klaarder redelijker sfeer van het bewuste denken.

Zoo hebben wij dus bij elk beeld, bij elke voorstelling ons af te vragen, a: welke abstracter gedachte er door uitgebeeld kan zijn, b: welke drift zich aan dit symbool vasthecht.

1) Het is eigenlijk een bezwaar en verwarrend, dat men voor het weergeven van wetenschappelijk vast omlijnde begrippen vaak woorden uit de gewone spreektaal gebruikt, die nooit een vaste beteekenis hebben.

En het spreekt vanzelf, dat die voorstellingen, die zoowel een abstracter idee uitbeelden als een symbolisch object zijn waaraan een vitale drift zich ontlaadt, die dus zoowel *zinnebeeld* als *driftbeeld* zijn, het meest fascineerend zullen werken.

Dit vinden wij bij uitstek bij de beelden, waarvan in de kunst, spec. in de dichtkunst gebruik gemaakt wordt. Het meesleepende, betooverende der kunst ligt voornamelijk hierin, dat terwijl eenerzijds redelijke gedachten en ideeën uitgebeeld worden, daarin tegelijkertijd het onbewuste symbolisch direct en krachtig tot uiting komt. Als de beelden der Kunst niet „geladen" zijn met de drijfkracht der levensdriften blijven zij koud als allegoriën of nuchtere vergelijkingen — als zij geen geestelijken inhoud hebben of geen uitdrukking van ideeën zijn — is het geen Kunst.

Als een gedachte uitgebeeld wordt, wordt ook vaak bij voorkeur van typische symbolen gebruik gemaakt, zoodat in de uitgebeelde gedachte, tegelijk een onbewuste drift zich eenigermate kan ontladen. Daarom is het in de practijk vaak niet mogelijk om te zeggen: Dit is een symbool, dát is een uitbeelding. Van belang blijft echter, dat wij onderscheiden a: een latente (voorbewuste) *gedachte,* die *uitgebeeld* wordt, b: een onbewuste drift, die *gesymboliseerd* wordt.

Bij de uitbeelding wordt een *idee,* die in de gedachte ligt, door iets reëels voorgesteld, en onze taal is vol van dergelijke beelden. *Freud* wees er n.a.v. besproken het voorbeeld, het „sich beschränken", op, dat wij het in een kast zitten van die broer eigenlijk niet hebben te zien als een in beeld brengen van het woord, doch dat wij veeleer hier te maken hebben met een primitief stadium van het bewuste denken, waarin abstracte verhoudingen nog in beelden tot bewustzijn komen. Abstracte uitdrukkingen als „sich beschränken" hebben voor ons gevoel het zinnebeeldige verloren, doch deze woorden zijn te beschouwen als overblijfselen van wat eenmaal in visueele voorstellingen gedacht werd.

Bij de symboliseering daarentegen wordt op een idee, op abstracte verhoudingen niet gelet, slechts uitwendige, oppervlakkige of toevallige overeenkomsten zijn aanleiding tot de keuze.

Tenslotte moeten wij de Symboliseering der drift*functie* nog even apart bespreken. Het is duidelijk, dat indien slechts het *object*

van den drift door een ander vervangen wordt, indien een kind met klei gaat kneden inplaats van met faeces, indien een voorwerp gestreeld wordt inplaats van een onbewust gezocht genitaal, indien een mensch, een oudere vrouw, bemind en begeerd wordt als Symbool voor de moeder, dat dan in deze en dergelijke gevallen daarmee aan het wezenlijke van den drift niets veranderd wordt.

Anders wordt het echter indien de drifthandeling zelve (ev. in aansluiting aan een symboliseering van het driftobject) gesymboliseerd wordt. Wij spraken reeds over die menschen, die bevrediging vinden in het bespuiten van meisjes met inkt of iets dergelijks, of in het prikken van vrouwen met een puntig voorwerp in kuiten of andere deelen. Als is spuiten en prikken realiter iets anders, voor het onbewuste van deze menschen is het een coïtus. A priori minder evident, doch bij analyse even duidelijk, kan nu menig spel of sport een dergelijk symbool zijn: dansen is het vaak duidelijk genoeg, ik weet van tennissers voor wie het een sexueele lust was aan de dame de ballen te serveeren, ik analyseerde een eerste rangs violist, die bij het spelen van Bachs gecontrapuncteerde muziek tot orgasme kwam, daar de zich tegen elkaar aanvleiende melodiën hem een boven en onderliggende man en vrouw waren en ik had verschillende analysanden voor wier onbewuste de zee een moederlijke bruid was (men denke aan Yan uit Loti's Pêcheurs d'Islande) en voor wie het zwemmen een lichamelijke vereeniging daarmee was.

En in ontelbare gevallen, waar het niet zoo bewust of direct onmiskenbaar was, bleek, dat allerlei gedragingen, die in de eerste plaats een niet-sexueel doel hadden, toch door de libido werden gestuwd. Sport, arbeid, kunst en dgl. kunnen de libido aan zich trekken, op verschillende wijze tot ontspanning brengen en daarmee is er dan met de sexualiteit iets gebeurd, waardoor zij nu onderscheiden moet worden van de directe driftuiting of van de onveranderde uiting aan een symbolisch object. Dit mechanisme, waarbij de libido verschoven wordt naar niet sexueele uitingen, die toch niet zooals dwangsymptomen a.h.w. „Fremdkörper" in de psyche zijn, doch die door de georganiseerde persoonlijkheid, door het Ik, als redelijk erkend worden, wordt *Sublimeering* genoemd. Aan de gegeven voorbeelden

ziet men dat de overgang naar de Symboliseering der functie hier niet scherp te trekken is — verschillende analytici omgrenzen de beteekenis hiervan ook verschillend.[1]) Het merwaardige, waarom de Sublimeering toch als een apart mechanisme van de Symboliseering moet worden onderscheiden, ligt hierin, dat (b.v. in de laatste gevallen) de sexueele energie *gedesexualiseerd* schijnt te worden, het is in vele gevallen, die in eerste oorsprong duidelijk van erotischen aard waren later soms nauwelijks meer mogelijk het erotische element er in aan te toonen — met de veranderde functie is er ook iets wezenlijks aan den drift veranderd. Het kind, dat speelt met faeces geeft men tegenwoordig ter genezing klei als faeces-symbool [2]), doch wanneer het kind nu er toe gebracht wordt hiervan dingen te bouwen of te boetseeren, dan komt er een bepaald element meer op den vóorgrond: nl. de lust aan het vorm geven, die, als het zich verder ontwikkelt tot teekenen en dgl., met de oospronkelijke neiging tot faeces-kneden nog slechts in genetisch verband staat. En zoo kan de energie der primitievere driften in kunst, godsdienst, wetenschap, arbeid gespuid worden, zoo kunnen die dingen dan terwille van zichzelf of terwille van zeer realistische, in ieder geval totaal niet sexueele belangen, gezocht worden, en de persoonlijkheid heeft daarmee een verandering, men mag wel zeggen een ontwikkeling doorgemaakt, de drift*energie* is behouden doch „gesublimeerd", de oorspronkelijke drift*vorm* heeft zijn kracht ingeboet.

Hoewel de psychoanalyse met haar tot in finesses nagaan van de ontwikkelingsgeschiedenis van het individu dit geleidelijk ontstaan van de eene neiging uit de andere en met de energie van die andere pas scherp kon aantoonen, en men het bij kinderen soms als in het besproken voorbeeld experimenteel kan nagaan, is het sublimeerings-mechanisme eigenlijk het eerst beschreven door *Plato* in zijn „Symposion". Deze zet daar uiteen hoe de homosexueele liefde (die immers in zijn tijd zoo algemeen geaccepteerd werd) zich ontwikkelen kan van liefde tot het

---

[1]) Men zie hierover spec. *S. Bernfeld:* Bemerkungen über „Sublimierung", Imago VIII 1922, en *O. Fenichel.* Perversionen, Psychose, Charakterstörungen, 1939, blz. 148—158.

[2]) *N. Wolfheim,* Psychoanalyse und Kindergarten, Zeitschr. f. Psychoan. Pädagogik B IV. Vgl. ook *E. Hitschmann.* Ein geborener Bildhauer, ib. B III.

schoone lichaam, tot liefde tot den schoonen geest, hoe die zich ook in opvoeding, kunst en politiek kan uitleven tot liefde tot de wetenschap, en ten slotte zich kan ontplooien tot streven naar abstracte schoonheid en waarheid, tot de Idee. Het voorkomen van een „platonische liefde", van wat wij zouden noemen een „gedesexualiseerde eros" is door *Plato* in het algemeen begrepen en door de psychoanalyse aan concrete gevallen aangetoond.

Hoewel de Sublimeering het meest sprekend is waar het de sexualiteit betreft, doet zich ditzelfde toch ook in andere gevallen voor. Aggressiviteit en strijdlust behoeven zich geheel niet op de meest primitieve wijze te openbaren. Reeds de krijgsman is niet slechts primitief vernietiger, en ook de slager niet, al is de sadistische trek bij hen naar veler ervaring zeer op den voorgrond tredend. Geenszins kan men den chirurg zoo zonder meer een sadist noemen, al heeft juist hij op de mooiste wijze gelegenheid zijn bloeddorst te lesschen. En al meenden vele leeken zeker niet ten onrechte, dat in het karakter van menig chirurg een zekere hardheid was, die met hun vak verband hield, men mag niet allen over één kam scheren, menigeen wist in zijn vak zijn sadisme zoo te sublimeeren, dat er daarnaast een zachtaardig mensch overbleef. Ook de Officier van Justitie heeft in dit opzicht bij het publiek een zekeren naam, en niet gehéél terecht, daar hij toch zijn aggressiviteit vaak dusdanig op den objectief-socialen kant van zijn vak heeft gesublimeerd, dat de persoonlijke aggressiviteit er wel bij op den achtergrond kan treden.

Een neiging om iemand te bestrijden kan zich uitleven in een strijd tegen diens inzichten, en al zal men in vele gevallen aan de „persoonlijke" wijze van debatteeren, in den lust alle argumenten van een tegenstander te vernietigen, den oorspronkelijken kant nog wel herkennen, in andere gevallen zal men in het bestrijden van richtingen of wetenschappelijke meeningen, die men als onjuist beschouwt, dezen drift kunnen uitleven. Ja, de felheid, waarmee men een vraagstuk aansnijdt en uiteen rafelt, waarmee men een moeilijkheid onder de knie krijgt, de objectieve, onpersoonlijke doch enthousiaste wijze, waarmee men met zijn inzicht in duistere problemen kan dóórdringen, en de zwarigheid kan uit den weg ruimen, spruiten zeker uit gesublimeerde destructiedrift voort. En geen beter middel om deze drift op nuttige wijze aan

te wenden, dan de arbeid. De kracht en de tinteling van het leven komen zeker goeddeels door de omzettingen der aggressiviteit.

Wij bespraken hier slechts voorbeelden van enkele hoofddriften om de sublimeering te illustreeren, ik kan slechts aanstippen, dat ook juist van allerlei verbijzonderde instincten of lichamelijke neigingen, die in de jeugd nog al eens op den voorgrond treden, de psychoanalyse kon aantoonen, hoe zij door sublimeering van aard veranderden, en in bepaalde karaktertrekken of geestelijke functies overgingen.

Onder Sublimeering verstaan wij dus een wijziging van de driftfunctie, waarbij het oorspronkelijke driftdoel opgegeven wordt, terwille van een ander, door het Ik als nuttig of gewenscht, geaccepteerd doel. Het verschil met een eenvoudige Symboliseering der functie ligt dus hierin, dat het bij deze laatste *om het oorspronkelijke primitieve driftdoel blijft gaan*, al *lijkt* het voor het bewustzijn, dat het om iets anders gaat.

Natuurlijk valt dus pas in elk geval apart na grondige studie uit te maken, of het oorspronkelijk doel al of niet, en *in hoeverre* het opgegeven is. In den godsdienst kan men b.v. veelal veel van zijn erotische neigingen sublimeeren, een algemeene „platoniseering" der erotiek tot liefde tot God, Christus, de Moedermaagd of tot het „Al", kan daar plaats vinden, de „eros", of „amor", kan zich daar omzetten in „agape" of „caritas".[1]) Ook juist de kinderlijk sexueele neigingen, die bij vele menschen naar wij uit analyses leerden, gefixeerd in te sterke mate zijn achtergebleven, kunnen in den godsdienst gesublimeerd worden. Wanneer iemand de infantiele behoefte om veilig in de armen van moeder of vader te rusten, uitleeft in religieuse belevingen, waarin hij zich door de almacht Gods beschermd, zich in Gods armen voelt, of waarin hij verwante belevingen t.o.v. de moedermaagd heeft, dan gaat het om te beginnen in het bewustzijn niet meer om de ouders zelve, doch om dat wat men onder God of Maria verstaat. Deze zijn Symbolen voor den vader of de moeder. Maar tevens gaat 't bewust ook niet meer om lichamelijk gestreeld te worden, doch om een geestelijk aequivalent daarvan, de erotiek schijnt gesublimeerd. De absolute „heilige" zou hij zijn, die al zijn sexueele en

---

[1]) d.i. de z.g. „christelijke" liefde.

aggressieve neigingen volkomen zou hebben gesublimeerd. Doch of dat nu ook werkelijk het geval is, of niet in het onbewuste het accent geheel en al op de primitieve tendenties is blijven vallen, dat kan men niet uitmaken als men slechts afgaat op de uit het bewuste denken van den persoon in quaestie voortkomende uitingen. Dat kan pas beoordeeld worden bij een analyse van het onbewuste. Doch ook in die gevallen, waar een direct psychoanalytisch onderzoek niet mogelijk is, kan men uit het heele gedrag en de uitingen heel wat afleiden. Zoo leden de meeste heiligen aan hallucinaties, waarin zij zich door den duivel verzocht waanden, waarin hun verdrongen neigingen, de duivel uit hun innerlijk, tot uiting kwam. Onder de gesublimeerde lagen, die zeker zooals het leven van velen bewijst, een groote kracht hadden, leefde een onbewuste onderlaag, de ongesublimeerde rest van hun primitiever zijden. Wanneer iemand God lichamelijk hallucineert, en die heeft de trekken van zijn eigen vader, of iemand voelt zich door Maria lichamelijk opgeheven en gestreeld, dan spelen in ieder geval op dat moment de kinderlijk lichamelijke neigingen nog een relatief grootere rol dan hun gesublimeerde nakomelingen. En als men zich verlustigt in de naaktheid van Christus, zooals de Heilige Maria Maddelena de Pazzi [1]) of men hallucineert tot in allerlei finesses een coïtus met hem, die men beleefdelijk „Unio Mystica" noemt, zooals zoovele heiligen en mystieken, dan is er van „desexualiseering" niet veel meer te bespeuren. *W. James* zegt ergens [2]), dat als men de sexueele uitdrukkingen, waarin sommige godsdienstigen, spec. mystici hun belevingen weergeven, als zij zwelgen in beschrijvingen van sexueele gemeenschap, als een bewijs zou willen zien, dat ze sexueel gedetermineerd zijn, men ook uitdrukkingen als: „hongeren en dorsten naar gerechtigheid" als een uitvloeisel van de voedingsdrift zou moeten opvatten. Men kan hieraan nu juist goed het verschil tusschen Beeldspraak en Symboliek herkennen. Bij hongeren en dorsten naar gerechtigheid wordt een zeer abstract begrip door het wat tastbaardere van honger en dorst uitgebeeld. De lijn gaat van boven naar beneden, men gebruikt gemakshalve een uitdrukking zonder de er bij be-

1) Uit M. Buber, Ekstatische Konfessionen.
2) Varieties of religious experience, blz. 11.

hoorende driftmatige spanning. De hongerdrift zal hier nauwelijks veel mee te maken hebben. Doch anders zou het zijn, als iemand deze termen regelmatig koos en smakelijk uitwerkte, als hij de gerechtigheid als een pudding, de goedheid als een taart en de genade als een geurige Cantemerle ging beschrijven. En als hij er dan nog bij ging hallucineeren ook en de vergeving als een pastij voor zich zag en nuttigde, dan zou ik toch de drijfkracht van zijn belevingen in de allereerste plaats in de gastronomie zien. Precies zoo zien wij de sexualiteit als de drijfkracht van hen, die in zwoele termen, onkuische finesses en zinnelijke hallucinaties het verkeer met God en Maria beschrijven, en al zeggen zij er dan bij dat deze personen zeer onaardsch zijn — God en Maria zijn dan slechts Symbolen, waaraan de neiging tot man of vrouw (en dan in het bijzonder veelal de infantiele neiging tot vader of moeder), zich vasthecht. De lijn gaat van beneden naar boven, de Symbolen zijn geladen met biologische affectiviteit. Daarmee is natuurlijk niet gezegd, dat het nog niet mogelijk zou zijn, dat bij deze personen een deel van hun libido gesublimeerd was óók, dat zij bij andere gelegenheid inderdaad vergeestelijkte belevingen hadden, die mede een richtsnoer voor hun daden waren.

En zoo moet men dus eigenlijk, wil men een mensch inclusief zijn onbewuste eenigermate leeren kennen, aan ieder geval weer apart nagaan, hoe de verhouding der gesublimeerde en der ongesublimeerde lagen is. Die ongesublimeerde primitiever lagen kunnen zich zooals we zagen, bij allerlei gelegenheden, direct of symbolisch uiten, zij kunnen echter ook „vom Menschen nicht gewusst oder nicht bedacht", door het labyrinth van het onbewuste „wandeln in der Nacht", stil en onopgemerkt hier en daar toch ook denken, handelen, voelen mededetermineerend. Doch al zijn er accentverschuivingen binnen de psyche mogelijk, al kunnen bepaalde lagen, driften, geleidelijk bezinken: in de psyche gaat niets totáál verloren. En meer in het bijzonder: de drijfkrachten, de constellaties van bepaalde neigingen en de denkwijzen, die eenmaal in het leven actief waren, sterven nooit geheel af. Want dit was weer een van de vondsten der psychoanalyse: dat wij bij *ieder* mensch, (ook bij de z.g. „gezonden") tijdens de analyse, eenige activiteit der primitiefste kanten konden aantoonen. Wel zei men vroeger zonder het precies te

meenen: homo sum humani nil a me alienum puto (niets menschelijks acht ik mij vreemd), doch dat hield dan in, dat men wat men wél vreemd vond, als „onmenschelijk" of „onnatuurlijk" afwees. En nog hoort men spec. van katholieke zijde wel, dat bepaalde gezonde normale dingen „tegen de natuurwet" zouden zijn, en dat men door „versterving" er van bevrijd zou kunnen worden. Zelfs meent men nog wel, dat ergens „niet aan denken" de drift zou kunnen uitdooven (men denke aan de Exercitiën van Loyola). Goethe zag helderder, die immers gezegd zou hebben: „Ich habe niemals von einem Verbrechen gehört, das ich nicht auch hätte begehen können." En theoretisch kon men wel verdedigen, dat nog iets van het kind en van den oermensch ook in den volwassene van heden moet aanwezig zijn. Doch eerst bij de nauwkeurige analyse van alle gegevens en uitingen van het onbewuste kon empirisch aangetoond worden, dat dit ook werkelijk zoo was. Om dit echter scherp waar te kunnen nemen, moest men ook weten, op welke wijzen het onbewuste zich kon versteken, welke neigingen dan bepaalde voorstellingen en gedragingen event. symbolisch konden beïnvloeden.

V DE VERGELIJKENDE METHODE

De psychoanalyse is opgebloeid uit de studie van den individueelen mensch, doch zij kon daarbij niet blijven staan. Wij zagen reeds aan de voorbeelden van Overdracht en Symboliek, hoe tot het verduidelijken en begrijpen van wat er gebeurt, een vergelijken met andere individuen gewenscht is. Eerst door bepaalde phaenomenen in ruimer verband te zien, door van het individueele tot het algemeene voort te schrijden, wordt kennis tot wetenschap, wordt feiten-beschrijving tot psychologie.

Zoo dienen wij dus in beginsel twee methoden te onderscheiden, die bij het verwerken der resultaten van psychoanalytisch onderzoek te volgen zijn: a. *De Beschrijvende Methode,* waarbij een enkel geval in uiterste nauwkeurigheid bestudeerd wordt, en waar men, indien men een bepaald psychisch verschijnsel wil begrijpen, zoo nauwkeurig mogelijk nagaat: de wijze, waarop het is ingebouwd in de psyche, waarop het ontstaat en vergaat. Ook van een „symptoom" of van een complex van reacties bestudeert men dan de waarde in *dit speciale* geval, de plaats, die het in *dezen* mensch inneemt. Dit is de methode van den behandelenden zenuwarts, van de therapeutische analyse. b. *De Vergelijkende Methode,* waarbij men van een bepaald psychisch phaenomeen het belang nagaat, dat het heeft voor een heele *groep* van personen (of patiënten), de plaats, die het bij *den* mensch in het algemeen (in laatste instantie in het „Leven") inneemt. Men vergelijkt dan dus niet slechts het psychische gebeuren van den eenen mensch met dat van den ander, doch tevens het vóórkomen bij verschillende groepen. Dit is de methode van den wetenschappelijken psychiater, die hierdoor allerlei ziektebeelden beter leert kennen en begrijpen, en van den psychoanalytischen psycholoog, die van zoo ruim mogelijk gezichtspunt de lijnen van het onbewuste leven wil leeren kennen. Beide methoden vullen elkaar aan, de eene heeft altijd gebruik te maken van de andere.

Nu was in de eerste plaats aan *Freud* zelf, en vervolgens aan

verschillende psychiaters t.w. *Bleuler*, uit Zürich, en zijn toenmaligen assistent *Jung*, gebleken, dat allerlei, dat bij de psychoanalyse van zenuwpatiënten en normalen in hun onbewuste gevonden was, ook bij verschillende krankzinnigen directer te vinden was, en wel in het bijzonder bij de psychose, die het meest voorkomt, de schizophrenie, een ziekte, waarbij denken en streven een steeds grooter wordende onsamenhangendheid vertoonen, veelal waandenkbeelden optreden, enz.[1]).

Daarbij bleek, dat er in menig opzicht een verwantschap was tusschen de uitingen en belevingen van de *psychose* en die van den *droom*. Natuurlijk was een vergelijking tusschen droom en pychose wel meer gemaakt, doch nu had *Freud* een zeer veel diepere studie van den droom gemaakt.[2]) Daarbij was onder meer aan den dag gekomen, dat de droom een door *onbewuste* neigingen naar boven gedreven psychisch product was, en bovendien, dat allerlei (z.g. *voorbewuste* vgl. blz. 110) gedachten over situaties uit het actueele leven in de beelden of woorden van den droom uitgedrukt waren. De droom is als het ware in een aparte taal geschreven — gedachten, die wij ook in onze logische termen kunnen vervatten, zijn daar op een voorloopig meestal onbegrijpbare wijze uitgedrukt. Indien men nu met de Symboliseering en de Uitbeelding rekening houdt, wordt de droom, vooral als men wat van den droomer afweet, al heel wat leesbaarder. Ditzelfde bleek nu bij de psychose het geval te zijn. Allerlei verwarde uitingen, die men tot dusver slechts als „onzin" had kunnen beschouwen, werden, nu men er oog voor had gekregen, plotseling verklaarbaar.

Zoo produceerde een klassiek geworden, door *Jung* beschreven patiënte, die reeds twintig jaar in het gesticht was, allerlei wartaal. Daar waren uitingen bij als: „Ik ben een Zwitserland" of „Ik ben de hoofdsleutel". Jung liet haar op dergelijke uitingen

[1]) Zie hiervoor mijn artikelen „Schizophrenie" en „Psychose" in het Encycl. Handb. v. h. Mod. Denken. v. Loghem Slaterus.

[2]) Het uitvoerig materiaal vindt men in „Die Traumdeutung", een beknopter uiteenzetting in het tweede deel van de „Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanayse" (in het Hollandsch vertaald en ingeleid door Dr. A. W. van Renterghem. Amsterdam 1918.

[3]) Dr. C. G. Jung. Ueber die Psychologie der Dementia Praecox, 1907 en Der Inhalt der Psychose, 1908.

„associeeren", d.w.z. vroeg haar, er iets over te zeggen. Bij Zwitserland zeide zij: „Zwitserland is vrij, niemand kan het de vrijheid afnemen". Bij de hoofdsleutel: „Die alle deuren opent (d.w.z. de gestichts passe-partout van de doktoren)". Haar *actueele* wensch om vrij te zijn beeldde zij met de voorstellingen van Zwitserland als feitelijkheid uit, haar wensch de bevrijdende sleutel te *hebben*, zette zich om in haar idee, die sleutel te *zijn*. Doch ook als regel totaal onbewuste driften, gedachten uit veel diepere lagen drongen zich in symbolen naar boven. Men leze eens de volgende wartaal (hier en daar iets door mij verkort): „Dokter, er is weer te veel Amphi. Amphi, dat is in Egel, zóó lang, ik weet niet of de heeren zoo'n dier ter wereld brengen zullen, dat heb ik door varkensbraadworsten vastgesteld. In een droom zag ik, dat ergens op stond: slechts bij goed bezette tafel na het avondeten. Het zijn zooiets als amphibiën, slangen, en zoo. De egel kwam tot de bron gekropen, dat was door varkensbraadworst. Toen ik eens mijn 1000 millioen in den droom vaststelde, kwam een groen slangetje naar mijn mond (kleurt, lacht gegêneerd), dat had de fijnste, lieflijkste bedoeling alsof het menschenverstand had, net alsof het mij wilde kussen." De slang is een van de meest gebruikte phallische symbolen, en de overige associeties met worst, met heeren, met het „tot de bron komen", kunnen ook rond het begrip phallus als centraal punt gerangschikt worden. Wij kunnen hier dan uit lezen, dat zij de beleving heeft, dat er een phallisch dier (egel, slang, amphibie) tot de „bron" d.i. tot haar vrouwelijk orgaan komt, dat zij dit vergelijkt of gelijkstelt met het eten van een worst, en dat zij ook gedroomd heeft, dat dit dier haar mond met erotische bedoelingen naderde.[1]) Als men voor het eerst dergelijken onzin hoort of leest, staat men er meestal zeer vreemd tegenover, spreekt men echter vaak met deze patiënten en vergelijkt dan hun taal met de droomtaal, dan begrijpt men steeds meer, dat er ónder al die schijnbaar onzinnige woorden of beelden een ander denken en streven rondgaat, dat er zich in uitdrukt en aan uit tracht te leven. Nu zagen wij, dat ook in het normale leven een onderstroom van

[1]) Deze slang-symboliek is dezelfde als die uit de experimenteele droom van een geheel ander persoon van blz. 110 — in droom en psychose spreekt het onbewuste dezelfde taal.

voorbewuste en onbewuste activiteit constant aanwezig is, die dan in droom, neurose, in de overdracht en bij het vrije associeeren in de analytische situatie meer naar boven komt, zonder daar daarom nog direct tot het bewustzijn door te dringen. In de psychose doet zich nu het eigenaardige voor, dat deze onbewuste lagen ook door den patiënt zelve direct bewuster gevat worden (en met de Züricher zijn het speciaal de Leidsche psychiaters [1]) geweest, die hierover uitvoerige onderzoekingen hebben gedaan). Wel vinden we bij deze krankzinnigen ook beelden en symbolen, wel zijn bij hen ook de andere, hier niet besproken mechanismen, waardoor het onbewuste vermomd tot uiting komt, werkzaam, doch daarnáást vinden we bij denzelfden persoon, dat hij de dingen onverhuld, in de termen, die wij er ook voor kunnen gebruiken, uit. De hiërarchie der verschillende psychische lagen is bij den psychoticus veranderd. Terwijl hij het eene oogenblik in brute termen zijn primitieve driften en complexen lucht, zegt hij het een ander maal door symboliseeren, of door „verschuiving" naar iets geheel anders of door accentueering van het volkomen tegendeel. En dat klinkt ons dan als onzin, omdat het de eenvoudigste wetten onzer logica vaak ter zijde laat. Doch daar wij nu de taal van het onbewuste ietwat hebben leeren begrijpen kunnen wij die z.g. wartaal dikwijls zelf ontcijferen, en anders geven deze patiënten ons vaak zelf de explicatie er bij.

De zooeven besproken patiënte van Jung beweerde o.a. dat zij een „Doppel-bazar" was. Zij meende, dat zij een *Czarin* en een *Czaar* was, een „Weltinhaber" èn een „Weltinhaberin". Dit in haar bewustzijn naar boven gekomen grootheidsdenkbeeld duidde zij met Doppel-ba-*zar* aan. Doch tevens beschreef zij een bazaar als een groote winkelzaak, een huis, waarin allerlei mooie dingen waren, waar spec. poppen vandaan kwamen. Nu zijn huizen een veelvuldig symbool voor het menschelijk lichaam, spec. voor het vrouwelichaam, het verbaast ons dus niet dit ook in de psychose aan te treffen. En wanneer wij dan hooren van poppen die uit de bazaar komen, denken wij uitteraard aan een symboliseering van de geboorte. Inderdaad geeft patiënte deze uitleg er bij, zij

---

[1]) G. Jelgersma, H. C. Jelgersma, F. P. Muller, Rombouts, Endtz, Blok, schrijver dezes en anderen gaven hierover publicaties.

het met een eigenaardige toevoeging. Want zij beweert, dat twee kinderen als poppen uit haar mond ter wereld gekomen zijn. Als wij ons nu de slang herinneren, die haar mond kuste, de „varkensbraadworst", die na het avondeten genuttigd werd, dan laat zich dat hiermee in verband zien. Geboorte door den mond is de logische consequentie van bevruchting door den mond. Nu is het van belang, dat het bestaan van onbewuste fantasieën of wenschen hierover ook bij niet psychotische menschen herhaaldelijk aangetoond is. Hoewel het voor het bewuste Ik een onzin is, zooiets te denken is het toch nog al eens waargenomen, dat bepaalde nerveuse bezwaren (spec. hysterische gevoelens in de keel: slikstoornissen, braken, enz.) door een dergelijke wensch en de afweer ertegen, veroorzaakt waren. Bij onze psychotische patiënte lag die normaliter onbewuste laag wèl in het bewustzijn.

Deze waarneming, dat kinderlijke fantasieën en neigingen in de psychose weer naar boven kwamen, werd nu door de scholen van *Bleuler* en van *Jelgersma* in verschillende opzichten nader uitgewerkt. Wij vermeldden reeds, dat ook bij de analyse van zenuwpatiënten en normalen regelmatig gevonden was, dat het driftleven van hun jeugd in hun onbewuste bleef doorleven, dat de droom-analyse hetzelfde had geleerd, en de studie der psychosen bevestigde nu dit voortleven van het infantiele van een anderen kant op een éclatante wijze. Want de kinderlijke neigingen, die in droom en in het normale onbewuste aangetoond werden, waren van dien aard, dat menigeen zich niet terstond kon voorstellen, dat een eenigszins normaal kind regelmatig dergelijke dingen in zich zou hebben. Nu berustte de conclusie, dat we hier met persisteerende kinderlijke neigingen te maken hebben, eendeels op het feit, dat de geanalyseerden zich deze dingen zelf uit hun jeugd herinnerden, of dat zij zich dezelfde neurotische trekken uit de jeugd herinnerden, als die uit later jaren, die dan uitteraard om dezelfde verklaring vroegen, anderdeels op een tijdens de analyse voor den analyticus onvermijdelijke gedachtengang, dat bepaalde psychische situaties, die gedurende vele jaren handelen en denken bleken te beïnvloeden, en die bij zooveel menschen min of meer gelijkvormig optraden, toch ook hun oorsprong moesten hebben in eenigermate gelijkvormige situaties, die

dan in de verhouding van kind tot buitenwereld te vinden waren. En daar men het voor een kind geheel onverwacht vond, dat het deze neigingen had, die goeddeels van een eigenaardigen sexueelen aard waren, of die felle doodswenschen tegen naastbestaanden inhielden, lag het voor de hand, dat critische geesten, die bovendien nog hechtten aan oude idealiseeringen, en het kind liefst als een „klein heiligje" bleven bezien, de vraag opwierpen, of de conclusie, waartoe de psychoanalytici gekomen waren, wel geheel juist was. Voorzoover zij zelf geen analytisch onderzoek gedaan hadden, moesten zij twijfelen aan de waarde van het analytisch onderzoek zelve, en was het hen niet kwalijk te nemen, dat zij eenige booze verdenkingen uitten omtrent „fantasieën", die in het hoofd der analytici zouden zijn ontstaan; voorzoover het de analytici zelve betrof moesten zij zich steeds weer critisch bezinnen, en zich de vraag stellen in hoeverre de reminiscenties van de jeugd een reëele reproductie van jeugd-situaties waren en in hoeverre de woorden, die wij gebruiken om het onbewuste dat zoo onmiskenbaar het onderzochte materiaal determineerde, te kenschetsen, daar toe voldoende adaequaat waren. Want men kan niet ontkennen, dat zoodra men *onbewuste,* in wezen woordelooze neigingen in de scherpe omlijning der woorden gaat vastleggen, men groot gevaar loopt, er een ander accent in te brengen, en wezenlijke kanten te elimineeren. Toch mag men niet zoo ver gaan met het: „Spricht die Seele, so spricht, ach, schon die Seele nicht mehr" van den dichter tot het uiterste vol te houden. Men moet niet vergeten, dat ook de taal in de biologische natuur van den mensch gefundeerd is, en zij het niet in zijn specialen vorm, dan toch in zijn algemeen voorkomen een instinctieve uiting is, waarin juist de neigingen of driften, die wij bestudeeren willen naar uiting dringen. Het ligt dus voor de hand, dat ook de eene „uitdrukking" de onbewuste drijfkrachten beter „uitdrukt" dan de andere, en reeds de ervaringen van de kathartische periode bewezen, dat in een tot-uitspraak-komen het onbewuste zich ontladen kon, dat er dus in het gesproken woord iets adaequaats voor het uitgesprokene moest wezen.

In dit verband was dus het feit van belang, dat psychotici zoo veelvuldig van dezelfde primitieve neigingen en driftconstellaties, die wij als onbewuste determinanten bij niet psychotici hadden

leeren kennen, *spontaan zelf* vertellen, dat zij ze hebben. Eenvoudige menschen, die nooit ter wereld van psychoanalyse gehoord hebben, vertellen ons als zij psychotisch (spec. schizophreen) geworden zijn, vaak, zonder blikken of blozen, van diezelfde neigingen, die de psychoanalyse in het onbewuste van nietpsychotici zag. Het zou te ver voeren hier een systematisch overzicht te geven van wàt dan zooal en hoofdzakelijk in het onbewuste kan leven, doch moeten hier een paar dingen gereleveerd worden. Opvallend vaak was b.v. een z.g. „Oedipuscomplex" gevonden (zie Hoofdstuk VII). Allerlei neigingen, die men gewoon is als perversiteiten te betitelen, bleken in personen, die zich daarvan totaliter onbewust waren, te leven, en ook de aggressiviteit bleek in het onbewuste een veel heftiger, primitiever kleur te hebben dan in den bovenbouw, waarin ze soms scheen te ontbreken of slechts in den schaapsmantel van overgroot medelijden aanwezig was. Erotische fantasieën en interessen, waarvan men het bestaan nauwelijks kende of waarvan men in ieder geval meende, dat ze hoogst zelden waren, zooals b.v. de besprokene over bevruchting door den mond, over verschillende lichaamsfuncties, over de uitscheidingsproducten van het lichaam, had men in het onbewuste aangetroffen. De uitdrukking van die neigingen, de uitbeelding van die gedachten, geschiedde dan zooals wij zagen, o.a. veelal door symbolen, allerlei dingen uit het dagelijksch leven bleken symbolen voor onbewust begeerde objecten te zijn, anders gezegd: achter alle gedachten over reëele dingen konden gedachten over dingen, waar het symbolen voor waren, schuil gaan, de onbewuste drift kon zich uitleven aan dingen, die er oogenschijnlijk niets mee te maken hadden. En nu vinden wij bij de schizophrenen juist diezelfde dingen, doch nu direct uitgesproken terug. Huwelijk of sexueele verhouding met één ouder, strijd, moord en doodslag met den ander, beheerschen veelal hun gedachtenleven, hetzij dat zij deze dingen reëel poogden te volbrengen, hetzij dat zij zich in fantasieën of waan dienaangaande verloren. En al dat interesse voor bijzondere lichaamsfuncties en uitscheidingsproducten bleek ook bij hen naar boven gekomen te zijn. Bij den z.g. normalen mensch zijn deze dingen onbewust aanwezig, kunnen in droom en uitzonderingstoestanden als b.v. de analytische situatie weer naar boven komen, bij den neuroticus is de verdringing er van

wat minder goed gelukt, in zooverre zij daar in „symptomen" (dwanggedachten, hysterische bezwaren en dgl.) de harmonie van het bewustzijn benadeelen, en bij den schizophreen zijn die diepere lagen nog meer naar boven gekomen, en nu directer zichtbaar geworden. Dat wij er dus steeds weer in verschillende uitingswijzen, op stuiten, wijst er wel op, dat we hier met zeer algemeen menschelijke dingen te doen hebben.

Van niet minder belang echter was de waarneming, dat de wijzen waarop het onbewuste zich uitte, in die verschillende gevallen teruggevonden werden; en, zooals gezegd, ditmaal met den uitleg van den patiënt zelf er bij. Zoo ligt dus de conclusie klaar: *Algemeene onbewuste neigingen leven in den mensch, en de taal van het onbewuste, de wijze, waarop zij naar uiting dringen, is overal dezelfde* — slechts wordt dit onbewuste psychische bij den een geheel overdekt door z.g. hoogere lagen, hoogere ontwikkelingsvormen van denken of psychisch reageeren, bij den ander weet het in den vorm van onbegrepen nerveuze „symptomen" zich een weg naar boven te banen, bij den schizophrene krankzinnige is het direct-waarneembaar naar boven gekomen.[1])

Terwijl nu die onbewuste neigingen in het algemeen tot twee groepen: erotische en aggressieve neigingen gereduceerd kunnen worden, viel aan *Freud* aanvankelijk vooral de veelvuldigheid der erotische driften op; en het bleek dan dat niet slechts, wat niets nieuws zou zijn, de algemeene erotiek bij een ieder altijd werkzaam is, doch dat ook *verschillende varianten en speciale vormen* veel meer gemeengoed waren, dan men meende.

Als voorbeeld van een typische uitingswijze van een onbewust interesse mag het volgende gelden: Bij een groot aantal analysen nam *Freud* waar, en door anderen is dat telkens bevestigd, dat er een verband was tusschen de wijze, waarop iemand als kind met zijn ontlasting omging (hetzij die nog in den einddarm, hetzij die reeds uit het lichaam was) en de wijze, waarop hij later tegenover het *geld* stond. Geld (en typischerwijze in het bijzonder

---

[1]) Theoretisch valt hierbij te bedenken, dat de biologische drift zelve nooit direct waarneembaar is, dat slechts de meest adaequate termen ter kenschetsing gebruikt worden en bepaalde voorstellingen als „driftrepraesentanten" en gevoelens in het bewustzijn kunnen komen.

goud), bleek regelmatig een symbool voor ontlasting te zijn. Aan de uitwerpselen hecht het kind meestal een groote waarde, het kan een zekere lust putten uit het in- en uitwendig contact er mee, en de ouders, die de georganiseerde opvoeding veelal beginnen met het „zindelijk-maken" verhoogen het belang der ontlasting slechts, door aan eenige afkeer-teekenen ter zijnertijd uitingen van groote waardeering te paren, wanneer de sacrosancte stof op de door hen gewenschte plaats en tijd wordt gedeponeerd. De ontlasting is het eerste waardevolle, het eerste geschenk, dat het kind den ouders geeft, het kan er speciale gunsten der ouders mee betalen. Als men nu echter eens wat verder rond kijkt, dan blijkt het, dat de band tusschen ontlasting en geld, het slijk der aarde, of goud, een veelvuldig voorkomende, vast-liggende is. Wie kent niet het ezeltje-strek-je, wie niet de dukaten-mannetjes, die spec. in Duitschland op pleintjes en aan huizen nogal eens gevonden worden, en waarvan men ook in de koorbanken van de Oude Kerk te Amsterdam een fraai exemplaar aantreft?

Een indertijd door mij uitvoerig beschreven lijderes aan Seniele Paranoia (een aan de Schizophrenie klinisch verwante ziekte) [1]) had een waan over een „landgoed", waarmee allerlei gebeurd zou zijn, en dat volgens haar eigen explicaties haar eigen lichaam symboliseerde. Zij vertelt hoe in den alleroudsten oertijd dit landgoed met urine, faeces en vuil besproeid werd en hoe het eerste geld uit ontlasting bestond. „De vloeibare stoffen, de natuur, deden zij over het landgoed, en zij waschten zich, en dan werd ook het waschwater gebruikt voor de besproeiïng van die boomen, ook de plé's en de po's werden tot besproeiïng bewaard. *Zij betaalden eerst op het landgoed met verteerde spijzen,* de privaats werden het genaamd, dan konden ze een ton krijgen, maar zij hielden toch terdege uit elkaar van welk gezin het was. Met die bakjes met afval en vuil en het is genoeg voor jou werd dan de boel betaald, toen kwamen er de Brabantsche centen, en toen de Hollandsche, en de dubbeltjes, en toen de guldens met de beeltenis er op."

Deze patiënte heeft bovendien een waan, dat men haar een

[1]) Streven en waarnemingen bij paranoïde psychosen, de Bussy, 1929 (niet in den handel; voor medici en psychologen op aanvrage verkrijgbaar).

groot bedrag, twee millioen ontroofd heeft. Deze berooving beleeft zij echter telkens opnieuw als in het bad (waar ze zeer tegen haar zin in gaat), het vuil van haar lichaam, dat zij juist behouden wil, afgewasschen wordt: „Ik moet elke week in het bad, omdat ze die twee millioen, die vruchten van het landgoed, mij van het lichaam halen." Het geld is voor haar naar boven gekomen onbewuste steeds gelijk aan het „vuil", de „afval" van haar lichaam, welk lichaamsvuil voor haar dan met ontlasting gelijk staat. Ook beweert zij van Duitschland, dat — achter het landgoed liggend, haar het achterdeel van het lichaam symboliseert: „Duitschland is wat van de boomen afviel, het afval, het geld is daardoor ontstaan. Duitschland waren heeren, die wat van voren ingaat, achter uit komt, het is verteerde spijs". Voor haar denken en beleven is dus het eerste geld: verteerde spijzen; het eerste waardevolle, dat het landgoed, haar lichaam voortbracht, is ontlasting, ook vuil of afval genoemd. Deze zeer onontwikkelde patiënte heeft dit zeker niet uit de verhandeling van *Freud*, die dat zelfde ook beweert, vernomen.

Zoo spreken dus het onbewuste van den ter practische analyse gekomene, de legenden van het volk, en de psychose in het bovengenoemde, dezelfde taal; een onbewust gericht-zijn op dezelfde dingen (i.c. ontlasting) leeft zich op dezelfde wijze uit (aan geld of goud).

Daar dus de studie van psychose, droom, neurose en van de vrije associaties van den gezonde in de analytische situatie, ons een onbewust driftleven deden kennen, dat zich op identieke wijze uitte, was hiermee de waarde van het analytisch onderzoek ten volle bevestigd; uit geheel verschillende sferen werd immers nu hetzelfde bewezen.[1]) Welke bijzondere veelvoudigheid van vormen dat onbewuste driftleven dan kan vertoonen, hoe die vormen naar een bepaalde ontwikkelingslijn gerangschikt bleken te kunnen worden, dat zullen wij hier niet uitvoerig met voorbeelden bespreken.

---

[1]) Duidelijke voorbeelden hiervan werden o.a. gegeven door *dr. H. C. Jelgersma* in verschillende publicaties.

Doch hiermede was nog niet met dwingende logica bewezen, dat deze onbewuste driftconstellaties en hun uitingswijze in wezen *infantiel*, restes uit min of meer normale jeugd-situaties waren, al kon men ze zeker tot in de jeugd vervolgen, en al konden zij zooals we uit een enkel voorbeeld reeds zagen en nog verder zullen zien, bij uitstek uit de jeugdverhoudingen verklaard worden. Er was n.l. nog een andere mogelijkheid: Wij zouden hier algemeene vormen van psychisch functioneeren voor ons kunnen hebben, die in een vroeger ontwikkelingsstadium van het menschelijk geslacht wellicht meer op den voorgrond tredend geweest waren en die nu als *archaische* laag nog in ons aanwezig waren. De psychoanalyse had dan aangetoond, dat deze archaismen nog regelmatig in het onbewuste, zij het meer of minder intensief, levend waren, en ook in de kinderjaren op den voorgrond konden treden. En nu kwam er inderdaad een heele reeks observaties, die hier zeer voor pleitten.

In het waandenken der schizophrenen komen zeer veelvuldig mythologische trekken voor. Zij identificeeren zichzelf en anderen met zon, wereld, natuurkrachten, enz. en fabuleeren dan allerlei, dat met deze cosmische gestalten gebeuren zou. Of zij zien zichzelf en anderen als geweldige heroën en vertellen mythen over geboorte, leven en sterven van deze personen. Zij maken theorieën over de schepping der wereld, ontstaan van het leven, en dgl. En al straalt het zeer persoonlijke in al deze fantasieën duidelijk door, het viel allereerst aan *Jung* en later aan ieder eenigermate ter zake kundige op, dat al deze fantasieën regelmatig in groote trekken, en soms zelfs in finesses, geleken op de mythen, legenden, riten, van primitieve volken. Ceremoniën ter hernieuwing van levenskracht spec. van de sexueele potentie, wedergeboorte-ritueel, extatische belevingen, cosmogoniën en cosmologische opvattingen, magische praktijken met erotische of aggressieve bedoelingen, zijn bij de schizophrenen schering en inslag. Soms was de gelijkenis in kleinigheden zoo treffend, dat men geneigd was te vragen, of de patiënten van de mentaliteit, godsdienst en ander ritueel van primitieve volken op de hoogte waren; intusschen waren het juist veelal totaal onontwikkelde lieden, die uit eigen boezem wijsheid en onwijsheid uit vroeger eeuwen reproduceerden. Een systematisch overzicht te geven van wat hier zooal aan-

getroffen is zou een boekdeel vullen.[1]) Slechts een enkel voorbeeld ter illustratie moge hier volgen.

Honegger[2]) nam in 1906 een patiënt waar, die herhaaldelijk naar de zon stond te kijken, daarbij het hoofd heen en weer bewegend. De patiënt vroeg hem dat ook te doen, dan zou hij den phallus van de zon kunnen zien, zeggend: „Als ik het hoofd heen en weer beweeg, dan beweegt zich ook de zonnephallus heen en weer, en dat is de oorsprong van den wind". Eenige jaren later kwam aan *Jung* de Mithraslithurgie, gepubliceerd door *Dieterich* onder oogen. Een van de daar beschreven visioenen luidt: Gij zult dan de „pijp" (αὐλος) van de zon zien, *den oorsprong van den dienstdoenden wind,* en uit het verband daar was duidelijk, dat deze (αὐλος) een bevruchtend orgaan van de zon was.

Ook de fantasie van door den mond bevrucht te worden, die wij bij de patiënte van blz. 127 aantroffen, en die ook als onbewuste determinant van hysterische slikbezwaren is aangetroffen, komt veelvuldig bij primitieven voor: men meent dan in het bijzonder, dat een vrouw door het eten van bepaalde spijzen zwanger kan worden.

Veelvuldig treffen wij bij schizophrenen, dat zij een wedergeboorte, ter zelf-verandering of genezing, meestal tot stijving en uitbouwing van de sexueele potentie, met de symbolen van een lichamelijke geboorte, trachten uit te beelden. Soms nemen zij daarbij instinctief de houding van den foetus in het moederlichaam aan, en (of) gaat alle contact met de buitenwereld tijdelijk verloren, ontstaat een toestand van in-zich-zelf-verzonken zijn, of wordt hun psychisch leven dusdanig gereduceerd, dat een cardinale overeenkomst ook daarin met den foetalen toestand ontstaat, soms leven zij het uit in waandenkbeelden.

Een dergelijke door mij beschreven patiënte[3]) beweert, dat

---

[1]) Literatuur met voorbeelden hierover vindt men o.a. in *A. Storch,* Das Archaisch-Primitive Erleben und Denken der Schizophrenen 1922, *P. Schilder,* Wahn und Erkenntnis, 1918, en Seele und Leben, 1923. *G. Bychowski,* Metaphysik und Schizophrenie 1923.

[2]) *Jung,* Wandlungen und Symbolen der Libido 1912, blz. 94.

[3]) Streven en Waarnemingen bij par. psych. II, pat. C.

zij als kind geruimen tijd in een „Coe" [1]) heeft doorgebracht om daar de vrouwelijke eigenschappen bij te krijgen — tot dien zou zij slechts uit een stuk van den vaderlijken phallus (dat haar moeder had opgegeten) uitgegroeid zijn. Ik citeer uit de indertijd door mij gepubliceerde protocollen: „Omdat ik van mijn Pa alleen niet bestaan kon, ben ik in de Coe gegaan. In de E.straat was een land, daar stond zoo'n kerkdeur, daar zat je beneden zoo akelig, ik noem dat maar een greppel. Er was daar een Coe, die ging vanzelf open, en dan was het net of er drie trapjes in waren. Die Coe was een God in dierlijke gedaante, in dierlijke natuur. Toen werd ik er door mezelf ingelegd. Je weet nergens van, als je in zoo'n Coe legt, je weet niet of je leeft. En dan laat die Coe je er ineens weer uitvliegen. Het was een holle Coe. Ik heb in de Coe een coeiennatuur aangenomen, ik heb een vrouwelijk stelsel gekregen door die Coe. Die Coe kan mijn moeder wel zijn. Die moeder van mij heb ik niets meer mee te maken, de coe is mijn moeder; ik weet niet of het een mannelijke of vrouwelijke coe is. Eigenlijk zal het een mannelijke coe geweest zijn.

Het lichaam van den man haakt altijd naar dat lichaam, dat eruit is gegaan. Dus het lichaam van mijn vader haakte naar mijn, dat ik een heel leelijk ding, daarom ben ik in de Coe gegaan, toen is dat zeker veel gesleten. Alles van mijn lichaam trekt naar die Coe. Van dat ik in die Coe geweest ben, daar komt het eten van, dat is van ons samen voortgekomen.

Patiënte meent, dat zij altijd nog min of meer onder de Coe staat, al het eten, dat zij krijgt, komt van de Coe. De Coe geeft melk, en van die melk groeit dan al het andere eten, zelfs de koffieboonen groeien daaruit.

Ook meent zij, dat zij zelf in een Coe zal veranderen, hoewel zij een andermaal zeer negatief tegen de Coe is ingesteld,

---

[1]) Zij wil dit woord beslist niet als „koe" geschreven hebben, daar het volkswoord voor vagina met een k. begint, de k is haar daarom een gevaarlijke letter, die vermeden wordt — een magische procedure, die ook voor het denken van primitiever volken iets zeer gewoons is: ook bij de Egyptenaren werd een letterteeken, dat tevens een gevreesd dier voorstelde, soms uitgekrast of verminkt.

en beweert: „Ik word een beeld, ik wil geen Coe worden. Ik dacht al, hoe moet je zoo'n miserabel beest worden, dan krijg je de kanker maar (Patiëntes werkelijke moeder, die zij uitermate haat en waarvan zij ontkent, dat 't haar moeder is, is aan kanker gestorven).

Men vergelijke hetgeen deze patiënt van haar Coegodheid zegt, eens met wat de Hindoes over hun koegodheid zeggen. Verschillende goden hadden ook daar een koegestalte. Zoo geeft Mej. *M. A. Muusses*[1]), waaraan ik de volgende bijzonderheden ontleen, het volgende citaat van *K. F. Johansonn*: „Die am meisten hervortretenden Eigenschaften der *Aditi* (godin der aarde en van het levensprincipe) sind ihre Mutterschaft und ihre Form als *Kuh*. In diesen beiden Funktionen ist sie in eminenten grade der Erde wesensgleich."

Moeder, koe en voedselgevende aarde — deze zelfde combinatie vinden wij bij de „Coe" terug.

De Coe was, zooals wij zagen, een mannelijke koe, die melk gaf, waarvan alle voedsel ontstond. En dat vinden wij terug bij Indra, die als trekstier, tevens melk geeft; vgl. Atharvasamhita IV, 11: In de wereld der deugd geeft melk de trekstier / De wind uit 't oosten komen doet hem zwellen / .... Des avonds en des morgens en omstreeks den middag geeft hij melk / Wij kennen al zijn melkingen, die nimmer in gebreke blijven /. En van de heilige koe wordt gezegd: Gij geeft als melk de wateren eerst, vervolgens akkerland, o koe / Ten Derde geeft gij heerschappij, benevens spijs en melk, o koe.

Onze patiënte werd zelf tot Coe, herhaaldelijk uitte zij, dat er een wezensgelijkheid tusschen haar en de Coe was. En het Atharvasamhita X, 10 zegt: De koe werd alle deze wezens, goden, menschen, asuras, pitaras en Isis.

Volgens *Deussen* zouden de trekstier en de koe ieder een kant vertegenwoordigen van Prajapati, die het mannelijk en het vrouwelijk element in zich vereenigt. Ook de Coe was mannelijk en vrouwelijk. Wij zagen, dat tusschen patiënte en de Coe een liefdesverhouding bestond, deels de verboden lichamelijke liefde tus-

---

[1]) Koecultus bij de Hindoes, Purmerend 1920.

schen haar en haar vader remplaceerend, deels een direct lichamelijk tot elkaar trekken. En ook Prajapati begeerde de eigen dochter Usas te bezitten, en besprong haar.

Eindelijk doorleefde patiënte een wedergeboorte in de Coe, zij verbleef geruimen tijd in een toestand, „waarin je niet weet of je leeft", binnen in de holle Coe, om er een aanvulling van haar tekorten in te krijgen. Ook met een dergelijk doel werden vroeger inderdaad koeievormen gebruikt. Mej. *Muusses* citeert uit een werk van *Faria y Sousa:* Aan den koning van Travancor, redetwistend om zich een brahmaan te noemen, terwijl hij niet van dit geslacht was, werd geantwoord: dat hij zich eerst moest laten geboren worden uit een koe. Hij deed haar maken van goud, groot genoeg om zijn geboorte te kunnen zijn. Nadat hij zich in haar begeven had, werd hij uit haar geboren.

„Het is opmerkelijk", voegt Mej. *Muusses* hieraan toe, „dat men voor een dergelijke wedergeboorte, die reiniging of verwijdering van ongunstige omina ten doel heeft, de gestalte van een koe meent voor de moederschoot". Dit is echter zeer begrijpelijk, als men bedenkt, dat de koe als melkgeefster voor de eerste rol, die de moeder aan het kind vervult, Ersatz kan zijn, dat dieren veelvuldig de ouders symboliseeren, dat in het primitieve denken de afstand tusschen mensch en dier veel geringer is, dan voor den volwassen cultuurmensch, dat in den droom dan ook spec. de koe vaak de moeder symboliseert [1]) en dat ook bij andere volken de koe veelal die rol vervult. Zoo vinden wij ook bij de oude Egyptenaren de combinatie Moeder-Liefdegodin voedselgevende Koe in de gestalte van de Koe-godin Hathor. Er bestaan verschillende afbeeldingen van koningen, die door de koe Hathor gevoed worden, koningin Hatschepsut zien wij zelfs als een kind voorgesteld, dat door de koe Hathor gezoogd wordt.

De tendentie om tot de positie van den foetus in utero terug te keeren, met dezelfde bedoeling om wedergeboorte tot nieuwe kracht of tot een anderen toestand te erlangen, die wij in de houdingen, die schizophrenen soms aannemen, vinden, wanneer

---

[1]) ook in de psychose veelvuldig, en dan ook vaak als hier als tevens van mannelijk geslacht. *Bleuler* vermeldt van een patiënt: Die verstorbene Mutter des Patienten lebt als Stier in seinem Stalle fort (Dementia praecox oder Gruppe der Schizophrenien, blz. 101).

zij in elkaar gevouwen zich met het een of ander omhullen, vinden wij ook bij verschillende inwijdingsriten. De Brahmacarin moet daarbij een hypnotischen slaaptoestand doormaken, waarvan de Atharvaveda XI, 5 zegt: De leermeester, die den leerling inwijdt, maakt hem tot een embryo in zijn binnenste. „Drie nachten draagt hij hem in het moederlichaam, dan baart hij hem." Bij de Diksa-wijding verblijft de noviet drie dagen met gebalde vuisten en naar boven gebogen beenen in embryohouding in een hut, omhuld met een gewaad, dat het amnion, en een antilopenvel, dat het chorion (de „vliezen", die het embryo omhullen) voorstelt.[1]) Bij vele primitieve volken verblijven de novieten spec. bij de puberteitsriten eenigen tijd in een hut, die een dier of een moederlichaam voorstelt (de zooeven besproken patiënte zei o.a., dat de cel, waarin zij verpleegd werd nu de Coe was — voor een deel leefde zij nog steeds in het lichaam der goddelijke moeder). Het aan den ouder-god gelijk worden, de „identificatie" die onze patiënte, zooals zoo onnoemlijk vele dergelijke patiënten, nastreefde, vinden wij ook regelmatig nagestreefd in de verschillende mysteriën, zoo daalt in de phrygische mysteriën de myste in een graf neer, waar het bloed van een geslachte stier over hem stroomt. Na de wedergeboorte krijgt hij melkvoeding, daar de god in hem, of hij in den god, nog een kind is.

Wanneer wij nu dergelijke fantasieën en neigingen telkens bij onontwikkelde patiënten naar boven zien komen, wanneer wij ze bij de analyse van niet-psychotici ook telkens weer kunnen aantoonen — waarbij ze dan onbewust aanwezig waren, en ze soms hoogstens de gevoelswaarde van bepaalde hen symboliseerende voorstellingen verhoogden — dan ligt de conclusie voor de hand, dat we hier te maken hebben met een algemeene reactiewijze van de menschelijke psyche, een denken, dat in ons denkt, en meer of minder duidelijk naar boven kan komen en dat wij nu ook in primitieve riten en godsdiensten tot uiting zien komen. Wat in al die gevallen in het bewustzijn komt of wat er onbewust gebeurt, vindt zijn grond in algemeene biologische neigingen. En dat die neigingen en fantasieën als regel niet onbewimpeld doorleefd en

---

[1]) *Oldenberg*, Religion der Veda, geciteerd bij *Storch* op. cit.

geuit worden ligt hieraan, dat de bruut-lichamelijke ondergrond door de bovenlagen van den menschelijken geest heel slecht geaccepteerd kan worden: de innerlijke *weerstand* tracht ze steeds terug te dringen, hetgeen dan met meer of minder succes geschiedt [1]) ; in den geïdealiseerden, deels gesublimeerden vorm van den godsdienst zijn zij vaak nog het best herkenbaar.

Intusschen werpen deze parallellen tusschen individueel menschelijke reatiewijzen en de ideeën en ceremoniën van bepaalde groepen, zooals in godsdienst en riten, tevens eenig nieuw licht op deze laatste phaenomenen. Naar aanleiding van het feit, dat men deze en andere instellingen en denkwijzen over vele deelen van de wereld in zeer op elkaar lijkenden vorm aantreft, heeft men in de ethno-psychologie twee opvattingen overwogen. In hoofdzaak komen die hierop neer, dat identieke of zeer overeenkomstige gebruiken en denkwijzen òf als „Elementargedanken" uit den algemeen menschelijken aard op zeer veel plaatsen ter wereld spontaan opgebloeid zijn, òf dat ze t.g.v. economische of andere situatieve omstandigheden op een bepaalde plaats ontstaan zijn, en van daar zich door „Wanderung" of „Entlehnung", door contact van het eene volk met het andere zich geleidelijk verbreid hebben. Het is duidelijk, dat de psychoanalytische waarnemingen, dat vele van deze denkwijzen inderdaad zonder dat men van anderen daarover iets vernomen heeft, (juist) bij onontwikkelde menschen spontaan kunnen opkomen, aan de eerste opvatting van eenigen steun kan zijn. Het spreekt vanzelf, dat wat de speciale voorstellingen aangaan, waarin ons denken zich kleedt, heel veel aan anderen ontleend wordt — in laatste instantie is onze heele taal, zijn àlle voorstellingen aan onze omgeving ontleend. Doch anders is het met de constellatie der voorstellingen, met de neigingen, de denkrichting, met het door innerlijke driften gedreven handelen. Ook in de constellatie der begrippen is zeker veel aan anderen ontleend, en doordat wij ons met bepaalde anderen uit innerlijke toeneiging identificeeren, nemen we heel wat van hun denkrichting over — dit is alles echter secundair

[1]) Men denke er vooral aan, dat de verdringing *onbewust* plaats vindt, men weet als regel heelemaal niet, dat men iets terugdringt, en leeft er over heen. Men onderscheide de onbewuste verdringing vooral van het „ergens maar niet aan denken", het maar liever vergeten.

t.o.v. de drijfkrachten en wenschen van onze innerlijke natuur. Er bestaan nu eenmaal — klaarblijkelijk! — algemeene richtingen, waarin onze psyche zich tracht te bewegen, en ook in de wijze waarop zij zich uit, zijn normen en schablonen, die door het contact met anderen slechts wat vervormd en verdrongen kunnen worden, doch steeds weer spontaan naar uiting streven. Hoe cultureeler de zaken waar het om gaat zijn, des te meer „ontleening" er zal zijn, hoe affectief-driftmatiger ze zich uiten, des te meer zal de biologische natuur van den mensch en zijn primitiefste geestelijke structuur er in naar boven komen. Daarom kunnen wij juist aan de schizophrenen voor wie het contact met de buitenwereld grootendeels verloren is gegaan, die zich van anderer meening steeds minder aantrekken, en het cultureele soms laten schieten tot er een maximale verruwing en egocentriciteit ontstaat, de primitiever kanten van onze psyche vaak het best bestudeeren.

Het volgende voorbeeld uit de ziektegeschiedenis van de zooeven reeds geciteerde lijderes aan seniele paranoia [1]) illustreert het verband tusschen het algemeen mythologisch denken en het in de psychose naar boven komende individueele onbewuste nog duidelijker.

Deze patiënte, toen 75 jaar oud, vol met de meest absurde, schijnbaar verwarde waandenkbeelden, vertelde o.a.: Daar kwam met de overstrooming van Gelderland een wieg aandrijven over de wateren, met twee levende wezens er in. Daar was een kat, die dat in balans hield. Het is aangedreven aan de Maas van de Mond, aan de Vestingstad. Die kat was ik. Het kind uit de wieg hebben ze gestolen. Maar van de kat hebben ze een mensch gemaakt. Dat duurde heel wat eer ze die kat zoo hadden, dat ze loopen kon. Toen zijn zij hem gaan knijpen en kneden en een kop geven, en zoo veranderde het langzamerhand dat het een kind werd. De koperslager heeft mijn staart afgehakt, ze zeiden, mijn raap, die moest toen dichtgeschroeid worden. Die kat zat in een kemelharen kleedje. Ik ben een uitgeslapen kat in zoo'n mollig velletje, ik ben geboren uit het kemelsharen kleedje.

---

[1]) l.c. geval D.

Op verdere navragen over die overstrooming zegt zij o.a.: „Het was de overstrooming van Gelderland in den mensch. Kan het ook zijn, dat het in den mensch zelf was opgesloten, de wateren?"

Oppervlakkig schijnt het, of deze waan ten deele „ontleend" is, aan het verhaal over de St. Elizabethsvloed, waarbij een wieg met een kind en een kat er in over het water aan den Kinderdijk zou zijn komen aandrijven. Doch als men nu verder weet (voor uitvoeriger documentatie verwijs ik naar de publicatie), dat zij met de Vestingstad haar „geboorteplaats", voor haar tevens letterlijk de plaats, waar zij geboren is, d.i. de vulva van haar moeder, bedoelt, dat zij met Gelderland het binnenste van het moederlichaam bedoelt (ook Frankrijk, Duitschland e.a. zijn voor haar symbolen van zeer bepaalde lichaamsdeelen) en dat zij er bij vraagt „of het ook kan zijn, dat het in den mensch zelf was opgesloten, de wateren", dan is het duidelijk, dat het lichamelijke geboorteproces achter al deze symbolen is meegedacht. Daarbij hebben wij dan te bedenken, dat het kind inderdaad uit het water d.w.z. uit het vruchtwater geboren wordt en dat het ook uit een bepaald vliezen-omhulsel geboren wordt — het kemelsharen kleedje, waaruit zij beweert geboren te zijn, heeft dus wel dezelfde beteekenis als het antilopenvel van blz. 138. En wanneer zij zegt, dat zij in een wieg kwam aandrijven kan men die wieg iets heel gewoons vinden voor een kind, gezien ook de kinderdijk-legende (al is het voor een kat, waar het hier toch om gaat, minder gewoon, per wieg te arriveeren), doch men moet hier wel bij bedenken, dat de omhullende vorm van de wieg zeer bepaald aldus tot stand gekomen is om den pasgeborene zoo goed mogelijk een van den toestand voor de geboorte niet te veel verschillende situatie te geven — het omhullende van de baarmoeder wordt door de wieg zoo goed en kwaad het gaat, herhaald. Voor het onbewuste blijft de wieg een baarmoeder-symbool — zoodra we meer de sfeer van het onbewuste, driftmatiger beleven en denken naderen, klinken, zooals we reeds herhaaldelijk bespraken, de biologische kanten meer op, worden in het bijzonder de voorstellingen meer gesexualiseerd. Ditzelfde vinden we bij primitiever

volken. N.a.v. de wieg zet b.v. *Dr. W. Pflug*[1]) uiteen, hoe die juist op een vroege trap in de ontwikkeling der menschheid een sexualiseering onderging, vermeldt o.a. hoe in oud-Mexico de wieg als de moeder van het kind betiteld werd, en komt tot de slotsom: „De wieg geldt evenals de aarde als de voortbrengster van het kind. De moederschoot der aarde kan vervangen worden door de wieg. De baarmoeder verborg en beschutte de vrucht en zorgde voor haar gedijen. In plaats daarvan treedt dan na de geboorte de oorspronkelijk in vorm gelijke wieg." In Noord-Amerika werden door sommige Indianenstammen de gestorven zuigelingen in hun wieg aan den stroom toevertrouwd, met de bedoeling door de baarmoeder-situatie (wieg en water) de wedergeboorte te vergemakkelijken. Merkwaardig is nog, dat onze patiënte verder vertelde, dat men om die wieg te maken den bast van een boom genomen had, terwijl volgens Pflug de oorspronkelijke wiegen inderdaad slechts uit den hollen bast van een boom vervaardigd waren. Patiëntes archaisch denkende geest komt hier en daar ook tot archaisch juiste conclusies.

Dat patiënte zichzelf als een veranderd dier beschouwt is ook van belang. De reden hiervan ligt ten eerste hierin, dat zij het menschdom grootelijks veracht, en liever iemand van het „waarachtige vee" is. In kernachtige termen geeft zij haar afkeer van de menschen „met hun vuile vrijen" te kennen, want terwijl haar naar boven komend onbewuste in sexueele symbolen zwelgt, is er een bovenbouw die al het sexueele afgrijselijk vindt, en dan ook juist beweert, dat zij on-geslachtelijk geboren is, die kat was weer door samenvoeging van visschen, kikkers, stukken konijn en ratten gemaakt. Het was bij haar: „geen vaders vrucht of vrouwenneiging of jongedochterslusten te voldoen." Als diepere grond hebben wij aan het zich aan de dieren nadervoelen, en het eenheidsbeleven met de dieren te denken, dat wij — zooals bij de vorige patiënte reeds vermeld — in deze gevallen zoo veelvuldig aantreffen.[2])

---

[1]) Die Kinderwiege, ihre Formen und ihre Verbreitung. Arch. f. Anthropologie, Neue Folge B. XIX, 1923.

[2]) Die patiënte gaf alle menschen om haar heen dierennamen: beer, ooievaar, arend, enz. Ieder mensch was naar zij meende, „naar zijn dierlijke

De rationalistische opvatting, die zou meenen, dat patiente's overstroomingsfantatie wel aan den St. Elisabethsvloed (1421) „ontleend" zou zijn, is in dien vorm niet te aanvaarden. De algemeene behoefte het geboorteproces te her-beleven, er over in zijn primitieven vorm te fantaseeren, drong zich naar boven tegen een zekeren weerstand in, en uitte zich in symbolen, welke laatste ten deele w.s. aan de bestaande legende ontleend waren. Doch men kan zelfs verder gaan, en vragen hoe het met de legende zelf gesteld is, en hoeveel daarvan als feitelijk gebeurd vaststaat! Want precies dezelfde legende komt elders ook voor: in het Sunkental in Baden zou bij een overstrooming precies hetzelfde gebeurd zijn. Ook daar dreef een kind met een kat in de wieg over de baren.[1]) En ook bij den Allerheiligenvloed in 1570 zou in Sneek een wieg zijn komen aandrijven, waarin een kind en een kat waren.

Kleiweg de Zwaan [2]) vermeldt een Keieesche legende van een kind, dat met een kat en een schotel spijzen in zee gezet werd. En als men de tientallen legenden en mythen uit de heele wereld, die aan de overstroomingslegenden parellel zijn, denkt, en die door *O. Rank* in zijn „Der Mythus von der Geburt des Helden" bijeengebracht en geanalyseerd zijn, kan men niet ontkomen aan

---

natuur" een bepaald dier. Toen ik eens iets van haar noteerde, zei zij: „Het dier, dat in u schrijft, schrijft mijn loon op. Maar dat schrijft wat anders op, dan u schrijft. In alle deelen, die je aan je lichaam hebt, zit een geleider." Het verschilt niet principiëel van *Jacob Böhme,* die in zijn Mysterium Magnum zegt, dat de mensch dieren in zijn lichaam draagt, die hun „Signatur" aan zijn uiterlijk geven: „slangen en adderengebroedsel" waren dat ook in hun „irdischen Essenz". Het is ook dezelfde eenheid tusschen mensch en dier, die de Chinees kent als hij gelooft in vossen in menschelijke gedaante, de Europeaan als hij aan weerwolven, de occultist als hij aan menschen gelooft, die „astraal" de gestalte van een dier kunnen aannemen, en de primitief als hij na een wedergeboorte-ceremonie zich soms als beer, wolf, enz. herboren waant. In waan, bijgeloof, mystiek komt deze algemeen menschelijke „participatie" met het dier, die onbewust bij een ieder klaar ligt, naar boven.

Ook het idee van onze patiënte, dat in elk deel van het lichaam een aparte geleider zit, is voor het primitieve denken niet ongewoon — in alle lichaamsdeelen wonen vaak verschillende „zielen".

[1]) Badische Volkssagen, door Bader, geciteerd door O. Rank.

[2]) Kindermoord in de Indische Archipel, Mensch en Maatschappij I, blz. 30.

het inzicht, dat men *niet* de individueele fantasie als „ontleend" aan van buiten komende legenden moet beschouwen, doch dat men integendeel de bestaande legenden moet verklaren uit neigingen en denkwijzen, die direct met de menschelijke *natuur* verband houden. *Rank* zet uiteen, hoe de legenden over de geboorte van helden of goddelijke personen zeer veelvuldig met uit-het-water-komen, en in een kistje of korfje daarop drijven gepaard gaan. Sargon, Karna, Judas, St. Gregorius, de zoon van de Iranische koningin Humai, Romulus en Remus, Siegfried, Lamissio, koning der Longobarden, Mozes, Bacchus, zij alle kwamen in korfjes of kistjes uit rivier of zee aandrijven.[1]) Zonder twijfel terecht verklaart *Rank* dit als een symboliseering in de natuur van het lichamelijke geboorte-proces. Het mandje of korfje is voor de onbewuste denk- of driftlaag de baarmoeder, het water is het vruchtwater waar het kind in leefde. Ook de droom van Astyages, den grootvader van Cyrus, die droomde, dat uit zijn dochter Mandane zooveel water kwam, dat het zijn heele hoofdstad en geheel Azië overstroomde, kan ter staving van de beteekenis der overstrooming aangehaald worden — op dit vruchtwater kwam immers Cyrus, de man, die Perzië en een groot deel van Azië veroverde.

Tot welke absurditeiten een à tort et à travers doorgevoerde ontleeningstheorie kan leiden leert hetgeen Pater *Schmidt* S.V.D., een ethnoloog, die in dikke boeken een rijk feitenmateriaal van verschillende ethnologische onderzoekers bijeenzamelde en die het op geloofsgronden er speciaal om te doen is, aan te toonen, dat de primitiefste menschen nog het dichtst bij den paradijstoestand stonden en groote bravelingen waren, over het kannibalisme beweerde. N.a.v. het zeker belangrijke feit, dat dit bij de allerprimitiefste volken minder sterk ontwikkeld is dan bij eenige wat hooger staande volken (spec. negerstammen) meent hij, dat

[1]) Ook het motief van de helpende dieren stamt uit de menschelijke natuur. Telephos, Paris, de Pers Archaemenes, Ptolemaeus, de zoon van Lagos, Cyrus, Feridun, Romulus en Remus, Amenhotep III, Zoroaster, Siegfried e.a. werden na hun geboorte (of uitzetting in en aandrijving met den stroom) door adelaars, reëen, wolvinnen, runderen, paarden, enz. gevoed of beschermd. Rond de krib van Jezus treffen wij os en ezel aan. Pasgeborene en dier hooren eenigszins te zamen.

in alle gevallen van kannibalisme, die bij de menschen uit de primitiefste kultuursfeer aangetroffen worden, dit „ontleend" zou zijn aan andere, hoogere kultuurkringen! Als b.v. bepaalde pygmaeën in Centraal-Afrika een moordenaar dooden, en dan een bok als diens officieele plaatsvervanger levend verslinden, waarbij zij dansen en zingen: „jouw bloed is zijn bloed, jouw vleesch is zijn vleesch!" [1]), dan beweert deze geleerde zelfs, dat daaruit blijkt, dat kannibalisme bij hen *niet* thuis hoort! Zij doen het immers niet reëel, en wel is waar doen zij iets dat er een duidelijke remplaçant voor is, doch dat hebben ze dan zeker aan hun buren ontleend! De psychoanalytische opvatting is dan toch zeker heel wat objectiever, als die eenvoudig constateert, dat een kannibale neiging zich in deze gevallen *symbolisch* uit; men kan het verschil tusschen de psychoanalytische en de bewustzijnspsychologische haast niet duidelijker illustreeren: *Schmidt* zegt: ze eten géén menschenvleesch en daarmee uit [2]) — doch iedere psychoanalyticus (en in dit geval geloof ik wel iedere onbevangen leek) herkent in deze ceremoniën een kannibale neiging, die hetgeen wij daarvan in onze cultuur mochten aantreffen, verre te boven gaat. De wilde hartstocht, waarmee die menschen deze orgiën vieren, is ons dan direct begrijpelijk — doch *Schmidt*, die daar geen goede raad mee weet, komt er dan zelfs toe, de absurde onzin te gaan lanceeren: dat ze ook de *intensiteit van de affektontlading* aan hun buren *ontleend* hebben!

Tot ons onderwerp terugkeerend mogen we dus vaststellen, dat het met elkaar vergelijken van de waandenkbeelden der schizophrenen, de beelden van den droom, de mythen, legenden en ceremoniën van primitieve volken, en de uit het onbewuste van normale of nerveuze cultuurmenschen naar boven komende beelden, ons hebben doen zien, dat er in den mensch een tendentie tot een geheel ander reageeren dan het gewone steeds levend is, tot een veel direct driftmatiger psychische actie, waarin allerlei zeer bepaalde, voorloopig als „primitief" te betitelen neigingen, een voorname rol spelen. Tegen het bewust doorleven van deze

[1]) Westerman Holstijn: Randbemerkungen zur Ethnopsychologie, Psychiatr. en Neur. Bl. 1936 I.

[2]) In gevallen, dat ze het wèl doen, zegt hij echter óók, dat deze zeer primitieven, dat slechts van anderen „overgenomen" hebben.

neigingen, zij het reeds in gedachten en laat staan metterdaad, bestaat een zoo sterke tegenkanting, dat men als regel totaal niet weet ze „überhaupt" te hebben. Hoogstens worden ze meer of minder bewimpeld aan of in symbolen uitgeleefd. Wij gaven slechts zeer enkele voorbeelden van de actiewijze van dit onbewust-psychische, en wij zullen ook nog andere vormen van psychische activiteit aanstippen, waarin dit denken, dat in ons denkt, dit leven, dat in ons leeft, zich weer op andere wijze zal blijken te uiten.

In verschillende gevallen was dit onbewuste tot in de vroege jeugd te vervolgen geweest, en hadden wij het als een in het onbewuste persisteeren van driften en denkingen, die in de jeugd door de situaties meegebracht, dus normaal te noemen waren. Nu noemden wij op blz. 133 de mogelijkheid, dat wij hier ook te maken konden hebben met een wijze van functioneeren, die in vroeger ontwikkelings-stadia van het menschelijk *geslacht* (dus niet van het *individu)* meer algemeen waren, en nu als archaïsche onderlaag nog in ons aanwezig waren. Ten overstaan van de in de vorige bladzijden vermelde feiten kwam dan ook *Jung* er toe, aan dit doorleven van het primitieve in ons onbewuste een zeer groote waarde te gaan hechten, ten deele met voorbijzien van de reëele jeugdsituaties, die een en ander practisch gefixeerd hadden. Hoewel nu van de andere zijde allerminst ontkend wordt, dat ons psychisch functioneeren een sterke archaïsche inslag vertoont, is de vraag of het accent op het archaïsche of op het infantiele valt, van buitengewoon belang voor de practische analyse van het individu. Want de mensch, die in zijn eerste jaren dingen heeft ondervonden, gedacht of gewenscht van een dusdanigen aard als de hier bij wijze van voorbeeld besprokene, bij wien zich uit infantiele angst, bijgebrachte moreele idealen of sterke identificatie met een opvoeder zich een dusdanigen *weerstand* heeft gevormd tegen de aan infantiele neigingen gebonden reminiscenties, dat hij dat alles uit het bewustzijn weggedrongen heeft, die nog steeds onbewust een innerlijken strijd voert om het er onder te houden — die zal die dingen veel moeilijker in hun vollen ernst en realiteit herbeleven als hij het idee heeft, dat het slechts algemeene ingeboren beelden zijn. Het is voor hem meestal van enorm belang of dat reëele jeugdsituaties en wenschen waren,

waarin een stuk van zijn psyche nog verwijlt of dat het slechts irreëele, archaïsche denkvormen van zijn onbewuste zijn. Het gaat er in de practische analyse om, zooals wij in hoofdstuk III zagen, het reëele verleden te her-activeeren, de weerstand er tegen op te heffen, zoodat het bewust doorleefd kan worden, waarna de spanning er van door afreageeren verminderd wordt, terwijl de innerlijke strijd, disharmonie en gebrokenheid dan spontaan uitgroeit tot een betere synthese. Het verzet tegen het herbeleven van wat eenmaal reëele actualiteit was, wordt nu zeer in de hand gewerkt, wanneer de analysand er zich op beroept, dat het hem eigenlijk niet aangaat, daar het allemaal maar algemeene archaïsche fantasieën zijn zonder eenige individueel historische basis. De weerstand heeft hierin een middel om aan de uitingen van het onbewuste hun reëel belang te gaan ontnemen, ze te „entwerten", en de intensieve actualiseering ervan in de analytische situatie wordt door deze bagatelliseering zeer bemoeilijkt. Men loopt er nu gemakkelijker overheen. Nu is dit weliswaar geen onoverkomelijk bezwaar, en het is nu eenmaal een wetenschappelijk vaststaand feit, dat er heel wat in ons onbewuste levend is, dat eenvoudig als een erfenis der voorgeslachten te beschouwen is, doch wanneer een aldus zichzelf ontvluchtend analysand bij een analyticus terecht is, die zelf ook geneigd is alle waarde aan het archaïsche te hechten en de individueele voorgeschiedenis te bagatelliseeren, dan loopt men kans, dat de analyse tot stilstand komt: de onbewuste weerstanden van analysand en analyticus kunnen samenwerken, om onder de leuze: „het is verder niet persoonlijk" de analyse af te breken. En inderdaad is het dan ook gebeurd, dat *Jung* steeds meer in den mensch gepraeformeerde dingen meende te zien, en zijn behandeling voorzoover die volgens de psychoanalytische principes plaats vond, na een betrekkelijk korten tijd afbrak. En daar dan meestal het gezochte therapeutisch resultaat nog niet bereikt was, moest hij daaraan een andere methode gaan aansluiten, en wat hij met de psychoanalyse aldus niet bereiken kon, trachtte hij te bereiken door actiever jegens de patiënten op te treden: met de actieve z.g. „psychosynthese" werd dan een therapeutische aanvulling gezocht.

Men ziet hoe aldus uit een andere accentueering van twee feitengroepen, die beide als regelmatig voorkomend onomstootelijk

zijn waargenomen, een practisch geheel loslaten van het oorspronkelijke analytische principe: het in de overdracht herbeleven van onvoldoende verwerkte situaties uit vroeger tijd, kan voortspruiten. De oorzaak hiervan ligt in den innerlijken „weerstand" die bij een ieder, zonder uitzondering werkzaam is tegen de vrije uitleving der diepere lagen. Zeker kan die weerstand aan invloed verliezen, kan door inzicht zijn kracht vervluchtigen — doch ook van den weerstand geldt hetzelfde als van al het psychische: hij gaat nooit gehéél verloren, er blijft altijd iets van achter. Het zou ons te ver in speciale problemen voeren, als wij hier de verschillende oorzakelijke gronden van den weerstand gingen bespreken, vermeld zij slechts dat naast kinderlijke angsten, wanbegrippen, en moreele idealen en identificaties met opvoeders ook hier een neerslag uit de ontwikkeling van het menschelijk geslacht niet schijnt te ontbreken. Dat innerlijke, onbewuste weerstreven tegen de brutere, primitievere kanten ligt altijd klaar, om onze beoordeeling over het belang der verschillende psychische lagen te vervalschen. Daarom moet niet slechts de analysand voor alles kennis van en inzicht in zijn weerstanden krijgen, wil de analyse vlotter voortschrijden, doch ook juist de analyticus moet er zich te allen tijde van bewust zijn, dat er ook in hem zelf krachten werkzaam zijn, die er naar streven de diepere lagen te devalueeren. Bij elke beoordeeling, ook bij een wetenschappelijke, hebben wij op te passen, dat niet wenschen of afkeer een vertroebeling geven; nu wij weten, dat er ook onbewuste weerstanden en onbewuste wenschen zijn, die zelfs tegengesteld kunnen zijn aan onze bewuste instellingen, hebben wij nog extra op onze hoede te zijn. En bij de wetenschappelijke beoordeeling van de psyche, van den stand en de beweging der verschillende krachten in de persoonlijkheid komt dan nog in het bijzonder deze moeilijkheid, dat wij niet slechts die verschillende lagen, hun wijze van functioneeren en hun historie hebben te leeren kennen, doch dat wij nog bovendien hebben na te gaan, welk relatief belang elk onderdeel t.o.v. het geheel heeft, het onjuist accentueeren van een enkel onderdeel, dat op zich zelf goed is waargenomen, kan ons op een geheel verkeerd spoor brengen.

Ondertusschen hebben zoowel het verder doorgevoerd onderzoek met de individueele analyse, met de beschrijvende methode,

als dat met de vergelijkende methode op nog ruimer schaal, steeds meer het alles overheerschende belang van het infantiele voor het onbewuste doen zien. De systematisch vervolgde individueele analyse leerde toch regelmatig, dat het reëele verhoudingen in de jeugd geweest waren, die hun neerslag hadden nagelaten, dat b.v. de achteraf controleerbare houding der ouders zeer bepaalde neigingen had opgewekt of geremd, dat de heele constellatie van het onbewuste aldus realiter door de jeugdsituatie was beïnvloed. En daar, waar het algemeene neigingen betrof, was het dan toch duidelijk, dat deze z.g. archaïsmen in ieder geval in de vroege jeugd het meest op den voorgrond getreden waren om later naar het onbewuste te zinken.

Doorslaggevend hiervoor werd echter de onbevooroordeelder observatie van het kind zelf. Men had tot voor eenige tientallen van jaren nog nauwelijks eenige wetenschappelijke kennis van het kind; ja men kan gerust zeggen, dat de volwassenen in het algemeen niet het minste begrip van de kinderpsyche hadden. Men behoeft slechts de enkele „kinderboekjes" uit het midden van de vorige eeuw in te zien, de bravigheden en heiligheden te lezen, die het kind geacht werd innerlijk te bejubelen, te denken aan de barbaarsche straffen en starre dwang, waarmee men het „kleine heiligje" op het pad der deugd meende te kunnen houden, aan de schijnheilige onkunde, die uit het „een liefhebbend vader spaart de roede niet" sprak, waarmee de ouders slechts een vrijbrief kregen om hun kwaadheid, ja zelfs vaak om hun sadisme uit te razen, aan de malle meening, dat men een kind het ongevaarlijkst op de broek, ja zelfs op de bloote billen zou kunnen slaan, terwijl er nauwelijks een straf te bedenken valt, die de sexualiteit van het kind meer prikkelt en verwart dan dát, aan de ouders, die uit opvoedkundig oogpunt hun kinderen meenamen naar publieke terechtstellingen, en dgl. Als men deze combinatie van felle driftprikkeling en krampachtige ideaalimponeering, waaraan de kinderen in vroeger tijden werden onderworpen, beschouwt, dan wordt het begrijpelijk, dat ook de daaruit groeiende volwassenen ánders waren dan de moderne menschen. Schrijver dezes heeft er op gewezen [1]) hoe de mensch van vroegere geslachten verge-

[1]) Hysterische Reaktionen und Entwicklungspsychologie. Psychiatr. en Neur. Bladen 1935, afl. 4/5.

leken met dien van heden „hysterisch" genoemd moet worden, datgene, waarin hij van den modernere verschilt is precies hetzelfde, wat wij als wij het heden aantreffen, als „hysterisch" betitelen — en als men nu nagaat hoe de kinderen vroeger „opgevoed" werden: Weerstand aankweeking, stiekeme driftprikkeling, taboeëering van het genitale en fixeering aan de ouders, waarbij dan de ouders op vaak ongeremde wijze hun erotiek aan de kinderen met knuffelen, in bed nemen, en dgl. uitleefden, dan zijn dit juist die dingen, waarvan we nu weten, dat men daarmee hysterici kan kweeken: bij ál onze hysterici van heden komt bij analytisch onderzoek aan den dag, dat zij aan deze momenten onderhevig geweest zijn, en bij controleering van deze gegevens door navrage bij en kennismaking met de personen van hun vroegere omgeving blijkt ook regelmatig, dat dit juist is.

En al vertoonen nu de hysterici méér en duidelijker dan anderen een op den voorgrond treden van de trekken van primitiever menschen, dan is juist door het bovenstaande tevens bewezen, dat wij hier niet met een aangeboden archaïsme te doen hebben, doch dat het *de reëele* jeugdbelevingen zijn, die in later jaren hun invloed nog doen gelden. Wanneer wij bij hen zoo vaak een „Oedipuscomplex" aantreffen (zie hoofdstuk VII), dan is het zeker interessant, dat bij primitiever cultureele verhoudingen dit Oedipuscomplex en zijn verwerkingen algemeener en duidelijker tot uiting kwam, doch dit wettigt geenszins de veronderstelling, dat wanneer wij bij iemand de typische trekken van het Oedipuscomplex vinden, dit een archaïsme, een reste van een primitieve driftconstellatie zou zijn: het voldoende doorgevoerd onderzoek brengt regelmatig aan het licht, dat wij met een reste van een *infantiele* driftconstellatie te doen hebben. En als dat dan in primitiever culturen meer op den voorgrond trad — dan hebben juist de sfeer en foutieve of primitieve paedagogische en moreele opvattingen het gewone infantiele Oedipus-complex daar meer gefixeerd. Kras gezegd: Het onbewuste is niet het primitieve, doch het primitieve is het infantiele, en het onbewuste is het in ons doorlevend infantiele.

Zooals gezegd, is deze opvatting juist door de verdere uitwerking der vergelijkende methode verder bevestigd. Al hadden enkele meer verlichte paedagogen als *Pestalozzi* en *Fröbel* op enkele

punten eenige verbetering in allerlei heerschende opvattingen en methoden weten te geven, al was er tegen het eind der vorige eeuw een begin gemaakt van een wetenschappelijke kinderpsychologie, door *Preyer* met zijn bekende: Die Seele des Kindes, later gevolgd en uitgebreid door *Stern* en anderen — aan al die opvattingen ontbrak iets, dat eerst door de psychoanalyse tot haar recht gekomen is. Het is de biologische beschouwing van de psyche, die daar nog steeds te kort kwam: dat onze psychische functies gegroeid zijn op en uit den bodem van onze biologische natuurlijkheid, was men gewoon over het hoofd te zien — nog steeds waarde ook in den geest van wetenschappelijke mannen iets rond van het geloof, dat de mensch toch iets principieel anders dan een gewoon levend wezen zou zijn, dat hij een „ziel" zou hebben, die op de een of andere transcendente wijze in zijn lichaam „hineingeheimnisst" zou zijn. En daardoor overzag men gaarne de eenvoudige biologische basis, die denken en doen van mensch en kind ongewrongen kon verklaren.[1]) Daarbij kwam dan, dat men tegen een der biologische hoofddriften, tegen de sexualiteit, in een sfeer van epidemisch voorbijzien leefde. De bestudeering hiervan was reeds bij de volwassenen iets précairs, personen, die met klachten daarover bij den arts kwamen, werden veelal als een soort minderwaardigen beschouwd, die dat eigenlijk zelf maar zoo gauw mogelijk in orde moesten brengen, men luisterde liever totaal niet naar hetgeen een patiënt er over mededeelde [2]) en bij een kind, dat een heiligje behoorde te zijn, hoorde dat totaal niet thuis. Met de puberteit kwam dat uit de lucht vallen — een voorgeschiedenis was er niet.

Hierin is nu door de psychoanalyse een groote verandering gekomen. *Freuds* eerste publicatie over de eerste ontwikkelingsphasen der sexualiteit, de Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie was nog voornamelijk een neerslag van zijn ervaringen uit de

---

[1]) In het volgend hoofdstuk gaan wij hier nader op in.

[2]) Een bekend gestichtspsychiater snoerde zijn patiënten zoodra zij over iets sexueels begonnen te spreken, den mond met een: „Dat zijn uw particuliere zaken, daarmee heb ik niets noodig" — en dat was met een zeer enkele uitzondering de algemeene houding. Krafft-Ebing was op het eind der vorige eeuw de eerste, die het waagde de stoornissen der sexualiteit ernstig te bestudeeren.

analysen van volwassenen; zijn eerste gepubliceerde observaties aan kinderen zelf konden nog ter zijde geschoven worden als te zijn van enkele „verpeste" uitzonderingen. Doch langzamerhand werd de stroom van waarnemingen aan normale kinderen grooter, en bleek het, dat al die eigenaardige „complexen" en z.g. „perverse" sexueele eigenaardigheden voor „normale" kinderen heelemaal niet abnormaal waren. En al zijn er nog vele niet-analytische kinderpsychologen, die de geleidelijke ontwikkeling der sexualiteit op de wijze zooals zij door *Freud* geschetst is, als niet of als niet ten allen tijde geldig erkennen, toch zal er w.s. niemand, die als wetenschappelijk psycholoog of paedagoog au sérieux te nemen is, meer zijn, die het ook maar eenigszins als een ernstig verschijnsel beschouwt, wanneer hij een kind waarneemt, dat evidente Oedipuswenschen heeft, of dat in sadistische of masochistische fantasieën zwelgt, en terzijnertijd ook in daden zijn lusten zou botvieren. Een kind, dat in duidelijk erotische opwinding komt door een prikkeling van de anale zône (zij het door met het passeeren daarvan door de ontlasting te manoeuvreeren, zij het op andere wijze) en dat daaruit een orgastische bevrediging puurt is evenmin iets bijzonders als een kind, dat onaneert, en een kind dat absurde fantasieën maakt over verslinden van lichaamsdeelen, waardoor men bevrucht kan worden, is evenmin een dégénéré als een kind, dat zich herhaaldelijk jegens zijn omgeving tracht te ontblooten. Ik weet nauwelijks een beter bewijs voor het doorgewerkt zijn van de psychoanalytische observaties in de opvattingen der niet-analytici, dan dit, dat al deze dingen, die men, als men ze bij volwassenen in sterkere mate aantreft, als afwijkingen beschouwt, bij het kind als van weinig belang meer en als niets verwonderlijks of niet onrustbarend beschouwd worden. „Dat zal wel voorbijgaan" — en dat doet het ook meestal (d.w.z. het bezinkt zonder geheel te verdwijnen of gaat op in de harmonie van het geheel). Dit alles wil toch zeggen, dat ook de niet-analytici wel tot de overtuiging gekomen zijn, dat deze dingen „normaler" zijn voor het kind dan voor den volwassene — het is het bij uitstek infantiele, en als wij het later nog als verdrongen, onbewust werkzame fantasieën of neigingen aantreffen, dan weten wij: het onbewuste is het infantiele.

Nu hebben de analytici, die zich stelselmatig met het onderzoek

van deze dingen bij kinderen bezig hebben gehouden, er meer en meer bewijzen voor gekregen, dat dit kinderlijk driftleven een zeer bepaalde ontwikkeling doormaakt. Het is noch mijn bedoeling hier die ontwikkeling te gaan schetsen en met voorbeelden te illustreeren, noch om eenig overzicht te geven van de veelheid van feiten, inzichten en problemen, die de analytische kinderpsychologie ons verschaft heeft. Hiertoe zou een apart werk noodig zijn. De kinderanalyse is een apart vak geworden, met een speciale opleiding voor de kinderanalytici (ae), een eigen tijdschrift, een speciale organisatie in medisch-paedagogische bureaux, enz. Ik moet hierover naar de desbetreffende literatuur verwijzen.

Op één ding moet hier echter nog met een enkel voorbeeld gewezen worden. Het zijn niet slechts de variëteiten en constellaties van het infantiele driftleven, die wij bij den volwassene in het onbewuste terug vinden, doch ook de wijze, waarop de volwassene in dieper, onbewuste lagen de verhouding tot de buitenwereld beleeft, is dezelfde als de eerste aanvangsstadia van bewust realiteitsbeleven bij het kind.

Vlak na de geboorte heeft de zuigeling nog geen besef van de eigenheid en geslotenheid van zichzelf. De teen heeft nog de qualiteit van het „vreemde" de moederborst veeleer de qualiteit van iets „eigens". Pijn wordt niet scherp gelocaliseerd, de zuigeling *kan* ook nog niet weten, dat hij alléén de pijn voelt, en zelfs door kinderen die een jaartje ouder zijn wordt nog vaak gemeend, dat in ieder geval de moeder dezelfde pijn voelt. Daar tusschen waarnemingen en voorstellingen, tusschen buiten en binnen door den zuigeling nog niet onderscheiden wordt, leeft hij in een primitieve éénheid en gemeenheid met zijn geheele „Umwelt"; voorzoover onderscheidingen gemaakt worden praedomineert daarin een ervaring van gebondenheid, van saamhoorigheid. Het kind grijpt nog meer samen dan dat het differentieert.

En als dan geleidelijk een onderkennen van zich zelf als „einheitliche" voelende, strevende persoon, als levend, psychisch wezen ontstaan is, en parallel daaraan ook in de buitenwereld persoonlijkheden worden erkend, dan kán hij nog niet weten, dat er levenlooze dingen zijn, en ervaart hij nog alle objecten als levende wezens; blokjes, speelgoed worden geaaid, figureeren als levende wezens in het spel, zijn „zoet" of „stout", worden gegroet

en aangesproken. Dit is de z.g. animistische phase der Ikontwikkeling.

En hoewel nu de volwassene voor alles „ik" en „het andere" onderscheidt en tegenover een levenloos ding geheel anders staat dan tegenover een levend wezen, bleek aan de psychoanalyse, dat dit slechts voor een oppervlakkige laag van ons geldt. Bij een ieder, zonder uitzondering, blijft een ondergrond van beleven aanwezig, waarin de buitenwereld als een deel van onszelf, en onze persoon als een deel der buitenwereld gevoeld wordt, waarin de objecten ons „beleefd", levend, zijn, waarin psychische kanten uit onszelf in anderen en ook in doode objecten „geprojecteerd" worden.

Meer op den voorgrond tredend en dus het eerst bestudeerd zijn deze belevingen bij verschillende neurosen, waarop wij hier niet ingaan. En daarbuiten komen zij het duidelijkst naar boven in de kunst en den godsdienst.[1]) Doch ook in de z.g. nuchtere, zakelijke, „verstands"-menschen leven onbewust de eenheidsbelevingen, de onzakelijke, „mystieke" houdingen tegenover de buitenwereld. Ze kleuren zonder dat hij het weet de affectiviteit, waarmee hij zijn zaken beoordeelt en behandelt, zij maken, dat hij plotseling tot bijgeloof kan vervallen, „invloeden" van buiten kan ondervinden (b.v. door behandeling door een magnetiseur), die slechts in zijn eigen psyche ontstonden, enz.

Bij uitstek duidelijk zijn deze belevingen weer bij de primitieve volken, waar zij als „participatie" verschijnselen, animisme en dgl. tot de typeerende trekken van hun psyche gerekend worden. Ook in dit opzicht hebben wij dus de primitieve mentaliteit te beschouwen als een geestestoestand, waarin de typisch infantiele trekken nog meer overheerschen dan bij ons. Niet het kind is een primitief, al heeft hij er veel mee gemeen, doch de primitief heeft meer van het kind in zich. De genoemde belevingsvormen zijn voor het kind absoluut onvermijdbaar, het is onmogelijk dat hij ze *niet* zou doormaken en hier meer, daar minder, blijft er van dit alles achter.

Zoo brengt ons dus de vergelijkende analyse telkens tot de slotsom, dat de kinderlijke neigingen en de kinderlijke driftconstel-

[1]) Uitvoeriger ging ik hierop in in „Psychoanalyse der Religiositeit". Alg. Ned. Tijdschr. v. Wijsbeg. en Psychologie 1935, Afl. I.

laties nooit geheel verloren gaan, en ten allen tijde, zij het met verschillend effect en op andere wijze, naar uiting dringen. Infantiele realiteits-belevingen blijven eveneens ten allen tijde werkzaam, en kunnen als onderstroom onder het bewuste denken, ons denken en handelen mede-determineeren. De menschelijke psyche is, naar *Stekel's* voortreffelijke kenschetsing: een *polyphonie*.

Door de vergelijking van verschillende toestanden zijn wij van eenige typische wijzen van functioneeren beter op de hoogte gekomen. De psychoanalytische beschouwing van het leven tracht ten allen tijde iets te weten te komen van die onderstroomen. Zij weet met *Bolland:* wie iets zegt, zegt iets anders. Verklaringen op grond van de kennis van de wetten en normen van het onbewuste moeten daarom op dengene, die daar niet van op de hoogte is, vaak den indruk maken met de gewone gegevens in strijd te zijn. Want de weerstand tegen het onbewuste is even algemeen als het onbewuste zelf, en uit zich o.a. ook in een pseudo-intellectueel verzet tegen het begrijpen van de onbewuste lagen van anderen. Wie echter bij zichzelf en bij anderen de werkingen van het onbewuste systematisch heeft kunnen observeeren, neemt het uiteraard ook verder beter waar, zooals de muzikaal onontwikkelde uit een orkest slechts een enkele melodie verneemt, terwijl wie weet te hooren de verscheidenheden van harmonie, instrumenten en boventonen verneemt.

Wij stipten hier slechts enkele punten aan, waarin het fundamenteele verband tusschen psychotische, infantiele, primitieve en normaal-onbewuste psyche duidelijk was. Een systematische bestudeering en rangschikking van de vele overige parallellen zoowel als van de verschillen alsook van de speciale psychologie der verschillende groepen behoort tot het terrein der psychiatrische psychoanalyse en der psychoanalytische psychologie.

VI DE PLAATS DER PSYCHOANALYSE TEN OPZICHTE VAN DE OVERIGE PSYCHOLOGIE

Hoewel de psychoanalyse als psychologie veelal in radicale tegenstelling tot de vóór-Freudsche psychologie (spec. de bewustzijnspsychologie) staat, zijn haar begrippen anderzijds niet los van andere opvattingen te denken. In de ruim veertig jaren, die de psychoanalyse telt, heeft niet slechts zij een ontwikkeling doorgemaakt, doch ook in de aanvankelijk nog overheerschende officieele psychologie zijn andere stroomingen naar boven gekomen en is er een zeker parallelisme te bespeuren tusschen den weg, dien beiden gegaan zijn. Beide zijn niet onbeïnvloed van elkaar gebleven, en, hoe revolutionnair ook in menig opzicht, toch kan ook de psychoanalyse als een kind van haar tijd gezien worden.

Een van de belangrijkste stroomingen, waarmee de analyse in haar eerste phase enger verbonden was, is de *associatie-psychologie*. Het woord „associatie", is het eerst aangewend door *John Locke,* als „association of ideas", in 1700. Zijn landgenoot *Hume* (1711—1776) echter geldt als de vader van een strooming, die het geheele psychische (dat was toen: bewuste) leven verklaarde als een aaneenrijging van psychische elementen, spec. gewaarwordingen en voorstellingen (ideas). En de eene voorstelling associeert zich aan de andere volgens bepaalde regels, de associatie-wetten. Deze „wetten", die in hoofdzaak aan *Aristoteles* ontleend waren, (die ze echter slechts voor de herinnering had beschreven), zeggen, dat een voorstelling, die op een vorige volgt, daarmee eenige overeenkomst heeft, of anders op de een of andere wijze het voorgaande „raakt". Zoo komen en gaan de voorstellingen of combinaties van voorstellingen door ons heen, en natuurlijk is de eene voorstelling sterker met de ander verbonden dan weer andere, en bepaalt ook de actueele situatie grootendeels, welke van verschillende mogelijke associaties naar boven zal komen, doch een Ik, dat zijn gedachten kiest, wordt hier niet gezien: het zijn „the successive perceptions only, that constitute the mind", het Ik is niets anders dan een complex snel op elkaar

volgende gewaarwordingen en voorstellingen. Intusschen is het niet slechts het door gewoonte automatisch geworden associeeren en de telkens nieuwe gewaarwordingen die volgens *Hume* ons geestelijk leven bepalen, ook de instincten hebben z.i. een leidenden invloed op ons denken.

Wij zullen ons niet verdiepen in de variaties, die de zich aan *Hume* aansluitende en vnl. een eeuw daarna opbloeiende *associatie-psychologie* doormaakte. Het is grootendeels haar verdienste, dat men systematischer de aaneenrijging der verschillende voorstellingen in den geest is gaan bestudeeren, en het is zeker mede onder haar invloed, dat *Freud* zijn methode van „vrij associeeren" ontwikkelde, waarbij met uitsluiting van den dwang van bepaalde bewuste „Leitmotiven", het denken aan zichzelf werd overgelaten, en nagegaan werd, welke voorstellingen na elkaar opkwamen, en *hoe* zij naar boven kwamen. Hoewel *Freud* nooit uitgesproken de leer van *Hume* en diens epigonen: dat de geest uit een aaneenrijging van elementen (te weten: gewaarwordingen en voorstellingen) zou bestaan, aanhing, deed deze denkrichting toch zeker mee, wanneer het onbewuste, dat hier ter tafel kwam, juist met de bewoording: onbewuste *voorstelling* beschreven werd. *Er bleken werkzame „elementen" te zijn buiten de bewuste* — die werden dus voorloopig als van denzelfden aard beschreven en betiteld.

Nu waren er, deels van geheel andere zijde, experimenten gedaan, waarbij men o.a. aan een proefpersoon bepaalde woorden toeriep met de opdracht, met het eerste het beste woord, dat hem daarna inviel, zoo snel mogelijk te antwoorden. Men bestudeerde daaruit den gemiddelden reactietijd, den aard der woorden waarmee geantwoord werd, enz., en trachtte daaruit dus een en ander over de functiewijze van den geest te weten te komen. Systematisch is dit o.a. door *Jung* gedaan. Deze stelde er zich echter niet mee tevreden, uitwendigen vorm en verloop der associaties na te gaan, doch lette tevens ter dege op de beteekenis die elk woord, elk begrip voor het gevoelsleven van den onderzochte persoon had. En zoo kwam hij onder meer tot de volgende resultaten.

De reactie op voorstellingen van sterk emotioneele waarde, was een andere, dan die op geheel of bijkans neutrale voorstellingen. Men meet den reactietijd op elk woord tot in vijfden van secon-

den. Terwijl de gemiddelde reactietijd b.v. 1 à 1½ seconde bedraagt, komen er (bij een serie van b.v. 100 woorden) allerlei woorden voor, waarop na een langere tijdsruimte geantwoord wordt. Deze *verlengde reactietijd* vinden wij bij uitstek bij woorden met een sterker emotioneele beteekenis. In enkele gevallen komt het voor, dat iemand na een bepaald prikkelwoord totaal niets, niet één woord weet te zeggen, er ontstaat een „vacuum". Terwijl verder het reactiewoord, als regel met het prikkelwoord in eenig wezenlijk verband staat (op „hoofd" reageert men b.v. met „hals", op „tafel" met „stoel") geven emotioneerende begrippen ook nog al eens een reactiewoord, dat er géén naspeurbaar associatief verband mee vertoont, of komen er rijmwoorden of andere klank-associaties. En nu geven niet de aangename emoties dergelijke „complexteekenen" (Komplexmerkmale), doch juist die woorden, die pijnlijke voorstellingen opwekken, en die een weerstand prikkelen, hebben dit effect. Vaak ook was het op het eerste gezicht niet duidelijk, dat de woorden, die complexteekenen gaven, inderdaad met emotioneele complexen samenhingen — doch in zoo'n geval onderzocht *Jung* met de analytische methode verder en dan bleek, dat ze met sterke onbewuste complexen samenhingen, of ook een symbool waren voor iets verdrongens. De besproken verschijnselen waren dus een gevolg van den *weerstand* tegen bepaalde voorstellingen of neigingen. En wat *Jung* hier bij het associatie-experiment het eerst aantoonde (hetgeen sindsdien duizenden malen herhaald en bevestigd is), is in beginsel hetzelfde, wat in de practische analyse bij het vrij-associeeren gevonden werd. Wanneer er bij het rustig voortspreken en van de eene voorstelling naar de andere voortglijden, een wat langere pauze optreedt, dan blijkt ook daar, dat dit veroorzaakt wordt door een weerstand tegen bepaalde opkomende voorstellingen. Eveneens komt daar dan soms een „vacuum" voor, de analysand beweert, dat hij „aan niets denkt", er wil hem totaal niets in den geest schieten! Ook daar zijn plotselinge absurde gedachtensprongen ons een aanwijzing, dat iemand aan opduikende verdrongen voorstellingen tracht te ontloopen, en ook daar bleek, dat een neiging om met rijmwoorden of klankassociaties van het eene woord op een ander over te gaan, een uiting was van het verdringen van andere voorstellingen.

Deze associatie-experimenten zijn een enkele maal ook met succes toegepast om na te gaan of personen, die van een misdrijf verdacht werden, inderdaad schuldig waren. Onder een serie woorden van allerlei aard, kwamen er eenige voor, die iets te maken hadden met het misdrijf of met dingen, die de dader op de plaats van de misdaad zeker in het oog gehad moest hebben. En inderdaad gaven die woorden dan verlengden reactietijd of(en) een ander type van reactiewijze. Zoo zijn wij bij de practische analyse ook als detectives die, — alleen nu in samenwerking met den onderzochte en zonder veroordeeling van het gezochte —, naar dingen, die verheimelijkt worden, speuren.

Nog één uitkomst der associatieproeven is hier van belang. Wanneer wij de çeel van prikkelwoorden hebben afgewerkt en de antwoorden genoteerd, nemen wij b.v. een dag later, deze woorden nog eens met den proefpersoon door en vragen hem dan of hij zich nog herinnert, met welk woord hij geantwoord heeft. Het grootste deel van de antwoorden wordt dan meestal nog geweten, ettelijke daarentegen zijn vergeten. En weer bleken het de weerstand-opwekkende begrippen, de woorden, die met verdrongen voorstellingen samenhangen, te zijn, die het slechtst gereproduceerd worden. Met haast absolute regelmaat blijkt dan ook, dat die antwoorden, die langere reactietijden vertoonen ook het slechtst herinnerd worden! Ook hier zien wij dus weer iets, dat de psychoanalyse telkens kon aantoonen: „vergeten" gebeurt speciaal daar, waar iets weggedrongen wordt: òf dat begrip geeft uit zichzelve weerstand, òf — hetgeen wij bij namen vergeten in het dagelijksch leven vaak zien — het woord, dat vergeten wordt is op zichzelf onschuldig, doch associatief verbonden met andere weerstandgevende voorstellingen. Vergeten is verdringen. (Of er wellicht ook nog een vergeten uit „uitslijten" voorkomt, is niet definitief uitgemaakt, in pathologische gevallen als seniliteit, waar hersencellen ten gronde gaan, is het wel waarschijnlijk, ofschoon ook bij typisch seniele patiënten plotselinge opklaringen van geheugen zijn waargenomen).

Aan de associatie-psychologen verwant, zij het er op principieele punten van verschillend, was *Herbart* (1776—1841). Terwijl men tot dien veel gedacht had over „associatiewetten", er over disputeerde of het samenhang in ruimte en tijd, gelijkenis of

contrast, enz. was, dat de voorstellingen opriep, zag *Herbart* de voorstellingen als *dynamische eenheden,* die met elkaar worstelden om een plaatsje in het bewustzijn, en die weliswaar zich konden combineeren, doch ook, indien zij met elkaar in tegenstelling waren, elkaar konden remmen en *uit het bewustzijn verdringen.* Teruggedrongen, aan den drempel van het bewustzijn wachtende, in het duister nog werkzame voorstellingen, waarvan we tòch nog eenig bewustzijn hebben, zijn z.i. de gevoelens.

Zoo is het krachtenspel en de verdringing van voorstellingen door *Herbart* theoretisch ter tafel gebracht, terwijl *Freud* later deze dingen in dagelijksche observatie practisch bestudeerd heeft.

Wanneer ik hier uitga van de associatie-psychologie dan is dat, omdat de grondmethode, waarmee de analyse practisch werkt, daaruit geboren is. Doch men bedenke wel, dat het wezenlijke beginsel van de associatie-psychologie: dat de geest opgebouwd zou zijn uit elementen (gewaarwordingen en voorstellingen), die zich aan elkaar zouden vastrijgen volgens bepaalde wetten, zeker nooit door *Freud* verdedigd is. Minder welwillende critici der psychoanalyse vermelden gaarne, dat zij uit de associatiepsychologie ontstaan is of zelfs er op gegrondvest zou zijn, „en dat de associatiepsychologie gevallen is", alsof daarmee ook een grondpijler aan de analyse zou zijn onttrokken. Ik wijs er daarom nog eens extra op, dat het de *methode* is, die de psychoanalyse aan die psychologie ontleende, zonder dat daarom de *grondbegrippen* dezelfde zijn, (al deden die ook speciaal aanvankelijk in de terminologie der verdrongen voorstellingen wel degelijk mede). Doch het is nog de vraag, of er eigenlijk wel ooit associatiepsychologen to the bitter end geweest zijn. Zelfs als men let op de opvattingen van *Hume,* dan vindt men daarin een en ander, dat over de engere: slechts-aaneengeregen-elementen opvatting heen wijst. Ook hij erkende immers de rol der instincten. En vooral nu, nu wij niet meer bevangen zitten in de *Cartesiaansche* dogmatische scheiding van lichaam en (bewuste) geest, en de instincten niet meer als lichamelijkheden principieel van het geestelijke onderscheiden, doch ze, zooals wij straks zullen zien, als psychische factoren erkennen, kunnen wij hierin een toegang tot de driftpsychologie zien.

De psychoanalyse accepteert de verklaringen, die iemand zelf van zijn gedrag geeft, niet direct als geldig. Wij zien immers regelmatig, dat iemand van zijn handelen in volle eerlijkheid redenen opgeeft, die klaarblijkelijk achteraf geconstrueerd zijn en niet de juiste of in ieder geval niet de belangrijkste zijn, hetzij dat men zich zelf in een bepaalde richting idealiseert, hetzij dat men, zooals ook voorkomt, slechts egoïstische motieven beweert te hebben, hetzij dat men, zooals bij de overdrachtshandelingen, wel iets verzinnen moet, omdat de diepere oorzaak: de tendentie om vergeten jeugdsituaties te reactiveeren, onmógelijk spontaan gekend kan worden. En wanneer iemand iets „voelt", ook wanneer hij liefde of haat betóónt, dan is dat maar al te vaak een opgeblazen beweging, en dan wordt dit dikwijls „gevoeld" om een andere neiging te maskeeren, of omdat het om de een of andere reden goed uitkomt, zooiets te voelen. En juist in gevallen, dat iemand zéér heilig en vast van overtuiging is, zichzelf ten volle te kennen, juist bij heilige huisjes en gevoelens van „evidente zekerheid" blijken er *altijd* totaal andere determineerende momenten te zijn. Wanneer iemand oorzaak en reden van zijn droombeelden, „Fehlleistungen", nerveuze symptomen, karaktereigenaardigheden of gewoontes geeft mogen wij aan zijn eigen meening daaromtrent weinig waarde hechten. Van uit het eigen bewustzijn is dit alles niet te benaderen.

Daartegenover is de methode der analyse: alle mogelijke gedragingen en uitingen met elkaar te vergelijken, en na te gaan, wat bij elkaar behoort. Ook de „associaties" zijn een onderdeel van het te bestudeeren materiaal.

Trouwens ook als wij onszelf objectief bestudeeren willen, moeten wij ons allereerst beoordeelen, alsof het een ander was, wij moeten ons los maken van onze innerlijke gevoelens en innige overtuigingen daaromtrent, en ons er meer tegenóver stellen. Het is ook niet slechts de psychoanalyse, die er naar gestreefd heeft, de onbetrouwbare introspectie door exacter methoden te vervangen; zoo schreef reeds in 1857 *F. A. Lange* [1]) „die Elimination der Einflüsse vorgefasster Ansichten und Neigungen ist das wichtigste Element des exakten Verfahrens, und dieses Element

[1]) Geschichte des Materialismus, 7e Aufl. 1902, dl II, blz. 385.

gerade wird bei denjenigen Beobachtungen, die sich auf eigene Gedanken, Gefühle und Triebe richten, unanwendbar, es sei denn, dass man die eigenen Gedanken etwa ganz unbefangen durch Schrift oder andere Mittel fixiert hat, und nun nachträglich den Vorstellungsverlauf prüft, wie den eines Fremden. Die Wahrheit zu sagen, so ist aber wohl diese Art von Selbstbeobachtung eben ihrer vergleichsweisen Zuverlässigkeit wegen sehr wenig beliebt, und die ganze gepriesene Selbstbeobachtung scheint uns hauptsächlich ihrer Fehler wegen so beliebt zu sein." Een systematische psychoanalyse van zich zelf te volvoeren is practisch een onmogelijkheid, men mist dan niet slechts de overdrachtssituatie, die wij als een cardinaal punt leerden kennen, doch het is ook zeer moeilijk omtrent zichzelf een inzicht in te winnen op die punten, die men juist *niet wil* weten. Indien men het toch wil beproeven, volge men een methode, die met het hierboven geciteerde verwant is: men schrijft (ev. uitgaande van beelden uit een droom) zoo snel mogelijk achterelkaar alle associaties, die maar invallen op, en bestudeert ze daarna, alsof ze van een ander waren, zoekt den „grootsten gemeenen deeler" er uit (zie blz. 42), enz. De methode is hoogst onvolmaakt, en men kan haar eigenlijk alleen toepassen, als men reeds een goed stuk analyse bij een ander heeft doorgemaakt, en met de techniek vertrouwd is, doch voorzoover er iets mee te bereiken valt, komt dat ook al weer, doordat men het materiaal eenvoudig beziet als *uitingen,* dus *gedragingen,* van een mensch, zonder er zich over te bekommeren, wat de bewuste „introspectie" van die persoon er over in het midden te brengen heeft.

Hierbij blijkt de psychoanalyse van hetzelfde beginsel uit te gaan als een door Amerikaansche biologen en psychologen geïntroduceerde richting, het *Behaviorisme. M. Meyer* [1]) en *J. B.* Watson [2]) gingen uit van de dierpsychologie, waarvan wij toch, evenals van de kinderpsychologie, *objectieve* gegevens hebben, en zonder dat de dieren en de baby's ons na bewuste „introspectie" hun overtuiging hebben meegedeeld. Daar bestudeert men dan het *gedrag* van het individu, beschrijft hoe het reageert op allerlei

[1]) Fundamental laws of human behavior, 1911.

[2]) Psychology from the standpoint of a behaviorist, 1919; Behaviorism, 1925.

invloeden, gaat na welke nuttige dingen het kan vinden, welke schadelijke vermijden, en hoe die reacties verloopen. Terwijl *Meyer* alle gedrag geheel op *reflexwerking* terug voerde, beschrijft *Watson* het vnl. als *aanpassingreacties* van het individu, die „antwoorden" op bepaalde „prikkels" zijn. Als prikkel wordt dan ook elke „situatie" beschouwd, ook de physiologische toestand. Ook de gesproken woorden zijn „antwoorden" op prikkels, en behooren dus tot het onderzoekingsmateriaal — kunnen bij den volwassen mensch zelfs het hoofdcontingent er van uitmaken. Bij het eenvoudig beschrijven blijft een psychologie natuurlijk niet staan, en zoo ziet dan *Watson* als verder doel: „het ontwarren van de gecompliceerde factoren, die in de ontwikkeling van het menschelijk gedrag van de jeugd tot den ouderdom zich doen gelden, en het vinden van de wetten, die het gedrag regelen." Nu is dit juist, wat de psychoanalyse ook zoekt; beide richtingen beginnen met er zich allerminst om te bekommeren of deze gevonden en uit de complicaties ontwarde factoren door den onderzochten persoon zelf zoo waargenomen waren, en het „onbewuste" dat wij bestudeeren bestaat juist uit de uit het „gedrag" (in allerruimsten zin) ontwarde factoren.

Watson gaat zelfs zoo ver, te beweren, dat hij het bewustzijn heelemaal niet kent. Andere behavioristen zien ook het bewustzijn als een functie, die haar biologisch nut heeft.[1]) Hier is dan een verdere brug naar ònze inzichten. Want wel beschikken wij over voldoende objectief materiaal om een exacte duiding te kunnen geven event. tegen de subjectieve zekerheid van den analysand in, doch voor het *therapeutisch effect* is het wel degelijk van belang of de analysand ook zelf tot dieper inzicht en bewuster doorleven van het verdrongene kan komen. Juist hier zagen wij, hoe het bewuste inzicht een innerlijke ontspanning en ontplooiïng kan geven.[2])

Dat er *denken* voorkomt kan *Watson* moeilijk ontkennen, doch dit is z.i. niets anders dan „stil spreken", een rudimentair praten, waarbij toch altijd innervaties naar en minimale bewegingen in de spreekspieren aanwezig zouden zijn. (Dat dit vaak zoo is, is

[1]) B.v. *E. A. Kirkpatrick* in zijn „Genetic Psychology", 1929.

[2]) Hierover uitvoeriger in *Westerman Holstijn:* De Invloed van het bewuste denken op het Onbewuste, Openbare Les, de Bussy. 1934.

aangetoond, dat het altijd zoo zou zijn is echter, spec. wat de spierbewegingen aangaat, twijfelachtig). Wij willen er in dit verband slechts op wijzen, dat de factoren, die de psychoanalyse uit het behavior analyseerde, in een andere, diepere laag liggen dan die van het „subvocal talking". Al wat door de behavioristen over het stille spreken mag zijn bestudeerd, betreft die lagen, die wij als aan-woordvoorstellingen-gebonden vóórbewust (ev. bewust) denken onderscheiden van het eigenlijke onbewuste; het behoort alles tot die innerlijke psychische organisatie, die wij als het „Ik" betitelen, in onderscheiding van de diepere lagen van onze algemeene biologische natuur, van het aan woorden niet speciaal gebonden driftleven, waarvan wij in de psychoanalyse allerlei differentiaties leerden kennen, en dat wij daar als het „Es" (het „Het") gewoon zijn aan te duiden.

Voor een groot deel baseeren *Watson* c.s. hun gedachtengang op de leer der *voorwaardelijke reflexen* van den voor kort overleden Russischen onderzoeker *Pavlov*. Ook daar wordt het gedrag der menschen beschouwd als geheel en al uit reflexen op in- of uitwendige prikkels opgebouwd te zijn. Daarbij worden deze reflexen als in eerste instantie vastomlijnde, stereotyp verloopende eenheden gezien, waarbij onder bepaalde voorwaarden andere prikkels, die associatief met de oorspronkelijke prikkels verbonden zijn, eenzelfde reactie kunnen te weeg brengen. Als *onvoorwaardelijke, absolute* reflexen zag *Pavlov* aangeboren reflexen die zich richten op voedsel, actieve en passieve verdediging, strijd, vrijheid, onderzoek, spel, sexualiteit en ouder-kind verhoudingen (gecompliceerde gedragingen dus, die menig ander niet graag als „reflexen" zou durven te betitelen). Wat hier bovenop komt, geleerd is, zou door *voorwaardelijke* reflexen te verklaren zijn. Indien men nl. voedsel brengt in den bek van een hond, scheiden de speekselklieren speeksel af. Indien men den hond gedurende enkele dagen, even voor de voedering, telkens in den poot knijpt, dan veroorzaakt later, als hij voldoende eetlust heeft, knijpen in den poot ook afscheiding van speeksel, zonder dat er voedsel gegeven wordt. *Pavlov* verklaart dit door te zeggen, dat twee centra, die tegelijk werken, zich onderling verbinden, wat hier dus gebeurt met het eetlustcentrum dat sterk, en een pijncentrum dat zwak

geprikkeld wordt. Daarbij zou dan de zwakke pijnprikkel doorgeleid worden naar het eetlustcentrum, de pijnprikkel wordt zoodoende eetlustprikkel en veroorzaakt afscheiding van speeksel. Naar dit schema zou dan alles wat wij aangeleerd hebben, voorwaardelijke reflex zijn; wie zich aan een kachel gebrand heeft en terug geweken is, zal een volgend maal reeds op den gezichtsindruk van den kachel, die er den eersten maal ook aan voorafging, terugwijken, enz.

Verder komen allerlei eenvoudige reacties ter wille van andere omstandigheden vaak niet tot stand, en *Pavlov* heeft allerlei wijzen nagegaan, waarop deze door hem zoo genoemde „inhibitie" van „reflexen" geschiedt. Wanneer b.v. een hond is afgericht om na den een of anderen prikkel speeksel af te scheiden, en er gebeurt tijdens de proef iets ongewoons, er gaat b.v. een deur open, dan kijkt hij daarnaar, wordt afgeleid, en de speekselafscheiding komt niet of minder tot stand. *Pavlov* zegt dan, dat de „onderzoekingsreflex" de voorwaardelijke speekselafscheidingreflex „inhibeert".

Indien men een dier heeft afgericht om op het hooren van een bepaalden toon (A) speeksel af te scheiden, geven ook in hoogte en dichtbij liggende tonen dezelfde reflex. Indien men echter herhaaldelijk zoo'n ietwat lageren toon (B) doet hooren, en men geeft daarop géén voedsel, en men herhaalt A en geeft daarop wèl voedsel, dan verwachten wij natuurlijk, dat het dier, als zijn onderscheidingsvermogen voldoende scherp is, dat zal bemerken, en in het vervolg wèl op A, doch niet meer op B zal gaan kwijlen. Dat is ook zoo, doch *Pavlov* drukt dit aldus uit, dat de aanvankelijke kwijlreflex op B, door „differentiatie" is „geïnhibeerd".[1])

Zij die bij *Pavlov* zweren, meenen nu, dat hier op een bij uitstek objectieve wijze het behavior beschreven is, en dat men het heele menschelijk gedrag op deze wijze zou kunnen „verklaren". Ten eerste is echter die formatie van verbonden centra in de hersenen pure fantasie [2]), doch bovendien is het woord „reflex" zeer subjectief gekozen en gebruikt. Het is heel wat juister om te zeggen, dat die hond die na knijpen in de poot al

[1]) *Pavlov*, Leçons sur l'activité du cortex cérébral, blz. 109.

[2]) Voor critiek op deze redeneeringen, die onder medici veel opgang gemaakt hebben, zie men ook *Jordan:* Psychologie der dieren, in het Encyclop. Handboek van het moderne Denken, uitg. v. Loghem Slaterus.

begint te kwijlen, dat doet, omdat hij het voedsel *verwacht,* dat immers vorige malen na het knijpen kwam. En als er een deur opengaat zal hij — op de buitenwereld ingesteld als een hond is — en daar het verwachte eten er niet direct is, afgeleid worden, uitzien of die nieuwe „prikkel" hem iets positiefs of negatiefs zal brengen, terwijl de voedselverwachting op den achtergrond zal komen. Deze kenschetsing is een veel adaequatere, juistere, dan het gekunstelde zeggen, dat een onderzoekingsreflex de voorwaardelijke reflex inhibeert. Alle door *Pavlov* beschreven reacties blijken bij onbevooroordeelde beschouwing *psychische* reacties te zijn; wij hebben hier steeds met een elementair *denken* en *streven* te doen, zooals wij dat ook bij de eenvoudigste organismen zullen leeren kennen.

Nu kunnen ook de neurotische reacties als te onpas gevormde en gefixeerde „voorwaardelijke reflexen" beschouwd worden.

Als voorbeeld van zoo'n verklaring diene een geval, dat door *Stenvers* vermeld wordt [1]) van een lijder aan een functioneele torticollis (draaihals-tic). Het betreft een jonge man, die voor zijn werk veel motorrijden moest, en dat steeds deed zonder stofbril, waardoor voortdurend wenden van het hoofd gedurende het rijden noodzakelijk was.

„In een phase van groote spanning en drukke bezigheden bemerkte hij, dat deze hoofddraaibewegingen ook buiten zijn wil optraden. Spontaan gaf hij aan, dat dit gebeurde, zoodra hij op den loopenden motor zat. Indien hij dan naast den motor ging staan, had hij geen last.

Aanvankelijk was hier dus het geluid van den motor en de houding van het op den motor zitten de voorwaardelijke prikkel, die zich gevormd had op den bodem van de onvoorwaardelijke reflex, bestaande in wenden van het hoofd tengevolge van den wind, vliegjes, enz.

Geleidelijk breidden de voorwaardelijke prikkels zich uit, zoodat ten slotte door allerlei niet meer te controleeren prikkels de beweging optrad."

En een volgend geval van denzelfden schrijver: „Ik herinner me een vrouw, die mijn polikliniek binnenkwam, huilend en

---

[1]) Hysterie en Reflexen, Psych. en Neur. Bladen, 1935, 4—5.

jammerend, druk bezig een hysterisch acces van groot allure te kweeken, zwaaiend met armen en beenen en vergezeld van een buitengewoon hulpeloozen man, die met het geheel uit den aard der zaak geen raad wist. De man vertelde met horten en stooten, dat de vrouw in dezen toestand gekomen was, daar de voogdijraad haar geweigerd had, een dochter die wegens wangedrag naar een tuchtschool was geplaatst, weer naar huis te halen. Sindsdien was met de vrouw geen huis meer te houden. Het eene acces volgde op het andere, zoodat de man dringend opname aanvroeg.

Het allereerste werk was den man de polikliniek uit te sturen en de vrouw mede te deelen, dat er geen sprake van was, dat de dochter thuis kwam, daar het zeker niet in het belang van de dochter was, dat ze thuis zou wonen bij een moeder, die zich zoo liet gaan. Zoodra de man verdwenen was en de reacties van de vrouw niet meer door de adaequate reacties der omgeving werden gevoed, verdwenen de voorwaardelijke prikkels, en hielden vanzelf zonder verder ingrijpen de hysteriforme reacties op."

Zoo zou het dan ook mogelijk zijn om reacties, die in aansluiting aan psychische traumata uit de jeugd opgetreden waren, te zien als „reflexen", die daarop waren opgetreden, en die nu later ook optraden, als aan de voorwaarde voldaan werd, dat bepaalde bijomstandigheden of onderdeelen uit de oorspronkelijke situatie weer aanwezig waren (Het is dan echter niet zoo gemakkelijk te begrijpen, waarom deze „voorwaardelijke reflexen" soms met één enkele „prikkeling" gefixeerd worden, soms jaren wegblijven, en dan weer ineens verschijnen!) En als bepaalde affectieve reacties, b.v. verliefdheid of haat t.o.v. een ouder in de jeugd sterk op den voorgrond getreden waren, dan kunnen bepaalde trekken van dien ouder als „voorwaardelijke" prikkels vastgelegd zijn, waarop dan later, als men ze bij een ander tegenkomt, „reflectoir" met dezelfde affecten geantwoord wordt. De overdracht zou daar dus onder vallen — hoewel daarmee o.a. ook niet verklaard wordt, waarom zoo'n reflectoire overdracht in de analytische situatie na analyse kan plaats maken voor een anderssoortige overdracht.

Ook de Symboliseering valt binnen het kader. Inplaats van een

object, dat een eenvoudige biologische reactie, een sexueele emotie b.v., zou opwekken komt daar een ander object, dat deze emotie reeds geeft. Aan dit plaatsvervangende object is dan dus een „voorwaardelijke reflex" verbonden geraakt — er is dus een *constante verhouding* ten opzichte van dat object ontstaan, en dat is ook juist wat wij bij de symbolen aantreffen (vgl. blz. 91).

En het is duidelijk, dat de aanhanger van Pavlov een open oog zou kunnen hebben voor de Verdringing, daar hij toch bepaalde vormen daarvan onder den naam van „inhibitie" experimenteel bestudeerde.

Indien men zijn redeneeringen zou kunnen accepteeren, dan kunnen hiermede tenminste eenige *feiten*, die het analytisch onderzoek aan den dag bracht — zij het op een andere wijze — belicht worden, een wijze, die niet geheel met onze zienswijze in strijd is. Want deze voorwaardelijke reflexen kunnen zich uitteraard geheel en al buiten de sfeer van de bewuste persoonlijkheid, van het harmonisch georganiseerde Ik afspelen, en hier wordt dus inderdaad rekening gehouden met andere lagen dan die, waarmee we in de „subvocal talking"-lagen te doen hebben.

Het op de reflexleer gebouwde behaviorisme kan men als den verwanten tegenhanger van het associationisme beschouwen. Daar waren het de in het bewustzijn tredende *voorstellingen*, die als psychische elementen gezien werden, uit wier combinatie dan het geheele psychische leven opgebouwd was, hier zijn het de *reflexen*, die als elementen van het behavior gezien worden. Een voordeel van de reflexologie is, dat terwijl de associatiepsychologie in ieder geval aangevuld moet worden met het aannemen van *onbewuste* voorstellingen of elementen, de eerste direct klaar is, om die reacties, die uit het bewuste Ik niet te verklaren zijn, met haar wetenschappelijke theorie te omvatten.

Beide theoriën gaan mank aan haar gekunsteld „elementen"-begrip, waarop wij straks terugkomen, maar ook als dat geen bezwaar was, zouden beide slechts bepaalde feitelijkheden beschrijven, doch de voornaamste drijfkrachten, waardoor juist déze associatieve banden, juist déze voorwaardelijke reflexen gefixeerd worden, onvoldoende besproken laten.

Wij zagen, dat in het associationisme de rol der instincten niet genegeerd kon worden, en evenmin kan dat in het behaviorisme.

Daar gaf *Pavlov* een heele serie gedragingen, die hij als *On*voorwaardelijke reflexen betitelde, waarbij echter het woord „reflex" een vrij willekeurig gekozen woord was, daar doet zich het feit voor, dat de *voor*waardelijke reflexen toch eigenlijk alleen maar dan gefixeerd worden, als een vitale drift of instinct of interesse in het spel is. *Pavlov's* klassieke voorbeelden betroffen dieren, die voedsel beliefden, en bij al die gevallen van menschelijke psychologie, die in dit boek ter sprake kwamen, hadden wij te maken met emotioneerende dingen, waarin de erotische drift of de aggressiviteit in de een of andere constellatie de drijfkracht was. Alleen daar waar een *drift* in het spel is, komen die „voorwaardelijke reflexen" tot stand, het is de *plasticiteit* van de drift, die maakt, dat ook een „symbolische" voorstelling het instinctmechanisme in gang kan zetten. En het is juist bij de meest typische „reflexen" de vraag of er ooit voorwaardelijke prikkels bij gefixeerd worden. Al luidt men duizendmaal een bel voordat men iemands kniepees prikkelt, dan krijgt men daarmee niet gedaan, dat vele jaren later, als er gebeld wordt, de betreffende spiercontracties spontaan zullen optreden, en al laat men een kind duizendmaal vader-spinazie zeggen, dan kan men alleen daarmee nooit gedaan krijgen, dat spinazie een symbool voor den vader, of de vader een symbool voor spinazie wordt. Het driftmechanisme wordt immers niet gewijzigd, doordat men iemand een bepaalde woord- of prikkelcombinatie inprent; slechts *als* er redenen zijn, waarom die drift zich zou wijzigen, zal zij zich aan een ander object trachten uit te leven. En dàn is bij een situatie, die tegelijk prikkelend en remmend werkt op het driftleven, zooals b.v. een sexueel trauma in de jeugd, één enkele gebeurtenis soms voldoende om jaren daarnà, plotseling een „voorwaardelijke reflex" te doen ontstaan!

Ook als men de gevallen, die men ten bewijze dezer theorie heeft gepubliceerd, eens onder de loupe neemt, blijkt hoe onvoldoende deze zienswijze is. Men leze nog eens het op blz. 166 volledig aangehaalde geval door. Het ziet er wel erg naar uit, dat de beschreven vrouw zoo jammerde en zich zoo „aanstelde" om onbewust haar man en wellicht ook anderen te imponeeren, en te laten merken, dat zij niet buiten die dochter kòn, hetzij om troost te vinden in haar narigheid, hetzij om steun te vinden om

die dochter terug te krijgen (dat had pas een dieper psychologisch onderzoek kunnen uitmaken). Daarmee had zij klaarblijkelijk succes, want toen de man weg was, werd zij rustiger, natuurlijk aanvoelend, dat zij bij den vreemden dokter hiermee géén succes zou hebben. Dat zij hiermee nu haar man wèl kon beïnvloeden, en dus volhield, heet hier: „dat haar reacties door adaequate reacties werden gevoed", en toen de man weg was, „verdwenen de voorwaardelijke prikkels". Wanneer men door teekenen van vreeselijk over stuur te zijn een ander kan imponeeren, kàn men desnoods dien ander een „prikkel" voor die „reflex" noemen, hoewel ik dat een gewrongen uitdrukking vindt, daar het belangrijke toch ligt in de quaestie, dat er zoo'n ongeremde behoefte aan steun of troost of wat dan ook was. En wanneer zij aldus met haar gedrag eenige bevrediging aan de houding van haar man wist te verwerven, dan is dit (àls men dit met „reflex" wil betitelen) een even *directe* „reflex" als menige door *Pavlov* als *on*voorwaardelijke reflex beschreven gedraging (vgl. blz. 164).

Nu spreekt het vanzelf, dat een gedrag als het hier beschrevene slechts bij eenigermate uitzonderlijke personen voorkomt. Als iemand zich zoo gedraagt, dan is er zeker al heel wat aan vooraf gegaan, dan zijn er zeker nog heel wat meer medewerkende oorzaken — en om zoo iemand te begrijpen zou het psychologisch onderzoek zich ook daarover hebben moeten uitstrekken.

Hetzelfde geldt voor den patiënt met den draaihalstic. Er is absoluut niet verklaard, waarom of waardoor juist deze voorwaardelijke reflex (op de betiteling valt hier minder aan te merken) van draaien op het motorgeluid, terwijl het oorspronkelijk voor vliegjes bedoeld was, gefixeerd is. Doch wèl is bij psychoanalytisch onderzoek van dergelijke lijders aan „voorwaardelijke reflexen" zonder uitzondering aangetoond, dat er tegelijk een stoornis in het driftleven bestond, en dat zoowel de „reflex" als de „voorwaardelijke prikkel" een speciale beteekenis voor die driften, waarover het innerlijk conflict ging, hebben.

Zoo nam ook ik een dergelijke patiënt met een draaihals-tic waar [1]) welke in aansluiting aan familietwisten ontstaan zou

[1]) Aus der Analyse eines Patienten mit Akzessoriuskrampf. Intern. Zeitschr. f. Psychoan. 1921.

zijn. Nu beginnen dergelijke tics meestal, hetzij na een verwonding in de halsstreek, hetzij nadat het hoofd éénmaal, en dan onder heftige emotie, een willekeurige beweging in de tic-richting gemaakt heeft, welke beweging dan later tegen den wil van patiënt in, herhaald wordt. Tijdens de analyse kwam eerst de herinnering aan die eerste maal naar boven: Kort nadat zijn oudste zuster gestorven was, was hij, toen hij 's nachts met zijn vrouw wilde verkeeren, daarin belemmerd geworden, door dat hij plotseling de sensatie had, dat zijn gestorven zuster in de kamer kwam. Krampachtig had hij terzijde òpgekeken naar de deur — dezelfde beweging die zich daarna als „tic" van den hals spontaan zou uiten. En de éérste malen, dat dat daarna gebeurd was, was als hij weer met zijn vrouw wilde verkeeren. Er was toen een impotentie ontstaan, en de tic was gaan optreden, telkens als hij intensiever herinnerd werd aan zijn oudste zuster of aan sexueele verhoudingen. De familietwisten, waarvan hij gemeend had, dat ze de oorzaak zouden zijn geweest, betroffen o.a. quaesties met zijn jongste zuster en zijn ouderen broer, die korten tijd later hadden plaats gegrepen.

Bij verder voortschrijden der analyse kwam aan het licht, dat angst voor de oudste zuster in dergelijk verband reeds vaker was opgetreden, daar zij het religieuse, verdringende element in de familie geweest was, en zij speciaal tegen zijn erotische escapades steeds zeer geprotesteerd had. Toen bleek, dat precies dezelfde draaibeweging schuin naar boven, hem eenmaal jaren geleden onder heftige angst gepasseerd was, toen hij in een steegje naast zijn huis ongeoorloofde toenadering tot een meisje gepleegd had, waarbij hij plotseling gemerkt had, dat de oudste zuster uit een raam schuin boven hem naar hem keek. En toen de analyse verder in de jeugd doordrong, kwamen infantiele verboden handelingen met zijn jongste zusje weer in zijn herinnering, waarbij hij ook telkens had moeten opkijken of zijn broer of oudste zuster niet in de kamer kwamen! Er waren nog allerlei andere determinanten van den tic, die hier nu niet besproken kunnen worden, doch er lag een hoofdgrond in deze combinatie van drift en driftremming, die gebonden waren aan bepaalde personen (de drift had tot hoofdobject de jongste zuster en de moeder, de driftafweer sproot voornamelijk uit

binding aan en vrees voor de oudste zuster en den broer voort), terwijl zeer individueele situaties en belevingen dus den bewegingsvorm van den tic determineerden.

Al zou het nu mogelijk zijn, ook dezen tic als een gefixeerde voorwaardelijke reflex te beschrijven, het belangrijkste is toch zeker de driftconstellatie die deze reactie te weeg riep en onderhield.

In zijn hoofdwenden lag onder meer, naast een zich van zijn vrouw afwenden, nog steeds een zich wenden tot de de-sexualiteit-verbiedende oudste zuster. Kort voor haar overlijden nu en dus ook voor den halstic, leed hij eenigen tijd aan een *niestic*. Als hij beproefde verkeer met zijn vrouw te hebben, begon hij plotseling te niezen, hetgeen zeer belemmerend werkte, een tijd lang werd het zelfs zoo, dat hij, als hij maar aan verkeer dacht, terwijl hij nog in de woonkamer was, geweldig begon te niezen, hetgeen pas ophield, als hij zijn plannen definitief van zich afzette! Dat niezen was hem, zooals uit de analyse bleek, een aequivalent voor een ontlading der sexueele energie (hij was bovendien zeer sterk vatbaar voor erotische prikkeling door geuren). En ook in dezen niestic lag een zich van zijn vrouw afwenden en zich richten tot zijn oudste zuster: deze laatste snoof veel tabak, en had hem voor jaren herhaaldelijk snuifjes uit haar snuifdoos gegeven. Doch merkwaardigerwijze: hoeveel snuif hij ook in zijn neus duwde — hij bleef er absoluut ongevoelig voor, en bracht het niet éénmaal tot niezen! Doch nu, na jaren, nieste hij zonder snuif! De snuifdoos van zijn zuster was hem een sexueel symbool, *toen* had hij alle prikkeling daarvan absoluut verdrongen, en dus *niet* met niezen gereageerd, en *nú* was hem het niezen, evenals later de halsdraaiïng, een zich van het genitale verkeer met zijn vrouw àf, en tòt zijn zuster (tot haar „snuifdoos") wenden; en parallel aan de remming van zijn functie t.o.v. zijn vrouw ging een verhoogde ontladingsdrang via de niesfunctie.

Wanneer men dezen niestic als een voorwaardelijke reflex zou willen zien, dan zou men hier dus het onmogelijke geval krijgen, dat de prikkel, die de directe nies-reflex had moeten veroorzaken, heelemaal géén effect gehad heeft, dat de reflex dus van den aanvang „geïnhibeerd" was en dat toch later

een zich onbewust instellen op de snuifdoos-zuster (bewust dacht hij nl. slechts aan zijn vrouw!) het niezen alsnog deed tot stand komen. Het zou doen denken aan de jachthoren van von Münchhausen, die bevroren was geweest, en waar 's avonds toen hij ontdooide ineens vanzelf de tonen uitkwamen, die men er overdag zonder succes ingeblazen had.

Ten slotte nog dit. Wanneer men hoort van een geval, waarbij door een eenvoudige actueele situatie bepaalde symptomen te voorschijn geroepen zijn, die ook na een geringe ingreep weer verdwijnen, dan lijkt het wel heel eenvoudig, dit met een „slagwoord" als „voorwaardelijke reflex" te verklaren, doch het eenvoudige is in de psychologie nooit het kenmerk van het ware. Want als men zoo'n geval verder onderzoekt, stuit men zonder uitzondering op innerlijke conflicten betreffende het driftleven, en op onbewuste neigingen en complexen, die de reden waren, waarom de eenvoudige situatieve momenten de aanleiding tot dit effect werden. Wil men echter deze daadwerkelijke oorzaken vinden, dan moet men zijn patiënten ook kunnen onderzoeken, en de techniek van het analytisch onderzoek ook geleerd hebben! Wat zou men zeggen van iemand, die beweerde, dat de tubelkelbacil de oorzaak van de tuberculose niet is, omdat hij hem nooit gevonden had, en die kouvatten als oorzaak vond, terwijl hij het onderzoek naar tuberkelbacillen nooit geleerd had? En toch zijn er nog geregisteerde „zenuwartsen", die noch het psychologisch-analytisch onderzoek geleerd hebben, noch de analytische therapie kennen, noch zelfs de denkwijzen van de (onbewuste) psyche bestudeerd hebben, en die in volle eerlijkheid beweren, dat zij allerlei ontdekkingen der psychoanalyse niet vinden, en dat die dus slechts bij uitzondering zouden voorkomen! (Dat het nóóit zoo zou zijn houdt tegenwoordig geen enkel ernstig mensch meer vol).[1])

Als dus àl het psychisch gebeuren als voorwaardelijke reflexen beschreven zou kunnen worden, dan zou nòg de driftconstellatie bepalen, wèlke voorwaardelijke reflexen tot stand komen.

---

[1]) Slechts de emeritus-psychiater *Hoche* uit Freiburg durft nog te laten drukken, dat hij nog *nooit* een kind heeft gezien, dat verliefd was op zijn moeder, en zijn vader dood wenschte!

Hoewel de hierboven besproken opvattingen aan speciale biologische inzichten aansloten, is toch juist de moderne biologie in menig opzicht veel verder, en blijkt de psychoanalyse vaak veel dichter bij de geldende biologische inzichten te staan.

Want hoewel *Freud* uitging van de directie studie van het menschelijke behavior, aanvankelijk goeddeels nog in aansluiting aan de psychologische opvattingen van zijn tijd over een van het „lichaam" onderscheiden „ziel", heeft hij steeds het biologisch verband in het oog gehouden, en in het verschiet gesteld, dat „het gebouw der psychoanalyse eenmaal op zijn organisch fundament" zou moeten worden gesteld. Ook hierin is men juist in Nederland een stuk verder gekomen, in het bijzonder door het werk van *Stärcke* [1]), *Rombouts* [2]), *K. H. Bouman* [3]), schrijver dezes [4]) en anderen. Het bleek mij, dat er een fundamenteele identiteit bestaat tusschen de eenvoudigste reactiewijzen van de onbewuste psyche (het „Es") en de algemeene biologische wetten; en in verband hiermee: dat het *organische fundament* moet gevonden worden in de *organische functie,* d.w.z. in de vitale wetmatigheden van het biologisch organisme. Het psychische is een wijze van functioneeren, en de basis van dat speciale menschelijk functioneeren moet men vinden in het algemeen biologisch functioneeren. Steeds zocht men in vroeger jaren naar eenig deel van den *vorm* van het organisme, speciaal dan de hersenen of deelen daarvan, waar men het psychisch gebeuren bovenop meende te kunnen zetten — en al hebben ongetwijfeld bepaalde deelen der hersenen méér te maken met bepaalde psychische lagen dan andere, nooit zal men een landkaart der psyche evenwijdig aan en bovenop een landkaart der hersenen kunnen plaatsen. Het wezenlijke der psyche vinden we juist *niet* in de hersenen gebaseerd, we vinden het als een vitale functie van het hééle organisme. En hoe belangrijk de kennis der hersenen, spec. dan van de functie der hersenen, ook moge zijn, *het fundament ligt in de vitale sfeer en niet in de cerebrale.*

Wij moeten nog even verder ingaan op het begrip der „reflexen"

1) Psych. en Neur. Bladen, 1912. Psychiatrie en Psychoanalyse, 1921.
2) Persoonlijkheid, 1925.
3) Psych. en Neur. Bladen, 1934.
4) Streven en Waarneming bij par. psychosen, dl I, 1929.

die men dus tot elementen, waaruit de psychische reacties zouden zijn opgebouwd tracht te bevorderen. Men denkt hierbij aan een werktuigelijke, materieel vastgelegde reactie (*Pavlov* spreekt dan ook van: onveranderlijke aangeboren reacties). Daarbij heeft men dan in het bijzonder het oog op het typische gebeuren bij den „reflexboog", waar een prikkel langs een aanvoerende zenuw naar het ruggemerg voortgeleid wordt, daar omgeschakeld wordt op een afvoerende zenuwbaan en dan een bepaalde spier tot contractie brengt.

Nu is er op gewezen, dat deze reflex-actie lang zoo mechanisch niet verloopt als men zich dat deels nog onder invloed van materialistische opvattingen over het leven, wel gedacht had. *Bleuler* [1]) komt b.v. tot de slotsom, dat wij bij de reflexen aantreffen: een kiezen uit de zintuigprikkels, die ter verwerking aankomen, d.w.z. een elementaire abstractie en aandachtsfunctie, associeeren volgens gelijkheid en gewoonte, aanduidingen van geheugen, enz.

En *Goldstein*, wiens opvattingen wij weldra nog wat uitvoeriger zullen bespreken, concludeert, dat bij alle reflexen de totaaltoestand van het organisme mede van invloed is op de wijze waarop zij verloopen, dat het heele mechanische reflexbegrip een kunstmatige abstractie is, die in werkelijkheid zoo heelemaal niet voorkomt: *dem strikten Reflexbegriff entsprechende Beziehungen sind nirgends direkt beobachtbar.*

Daarbij komt, dat de typische reflexboog uitteraard slechts bij die dieren voorkomt, die een zenuwstelsel hebben, doch wanneer wij de reacties van eencellige organismen onderzoeken, dan vervluchtigt daar het mechanische, onveranderlijk reflexmatige steeds meer. Het is vooral *H. S. Jennings* geweest, die in zijn onderzoekingen aan de laagste organismen [2]) heeft aangetoond, dat hun gedrag niet als eenvoudig physisch-chemisch reageeren te zien is, doch dat het een *zoeken* naar de gunstigste omstandigheden voor hetgeen een dier behoeft, is; terwijl daarbij ook een

[1]) Naturgeschichte de Seele und ihres Bewusstwerdens, 1e dr. 1921, blz. 26. De geestige en leerrijke psychologische publicaties van *Bleuler* zijn ook voor den leek uitermate verhelderend. Er zij hier nog in het bijzonder verwezen naar zijn: Die psychoide als Prinzip der organischen Entwicklung, 1925, Das autistisch-undisziplinierte Denken in der Medizin und seine Ueberwindung, 1e dr. 1919, en Mechanismus, Vitalismus, Mnemismus, 1931.

[2]) Vertaald als: Das Verhalten der niederen Organismen, 1912.

geheugen valt aan te toonen, daar zij kunnen leeren op den duur juister te reageeren. Hij eindigt zijn klassiek geworden werk met de opmerking: Wenn die Amöbe ein grosses Tier wäre ... würde sein Verhalten sofort bewirken, dass man dem Tier die Zustände von Lust und Schmerz, von Hunger und Begehren und dgl. zuschriebe, aus genau denselben Gründen, aus denen wir diese Dinge dem Hunde zuschreiben. Bei der Ausführung objektiver Untersuchungen bringen wir uns dazu diesen Eindruck zu unterdrücken, doch die gründliche Untersuchung führt dazu, ihn fester wieder herzustellen als zuvor. Die Amöbe ist ein Raubtier und macht den Eindruck als wenn sie von denselben elementaren Trieben beherrscht wird, wie die höheren Raubtiere. Wenn sie so gross wäre wie ein Wallfisch, so wäre es leicht denkbar, dass Gelegenheiten entstehen könnten, in denen es das vorurteilsfreie menschliche Wesen vor dem Untergange retten könnte, wenn es ihr die elementaren Zustände des Bewusstseins zuschriebe, während es infolge Mangels einer solchen Annahme zugrunde gehen würde." Een sophistische tegenwerping, die men een enkele maal hoort tegen het gebruik van termen als zoeken, streven, voelen, enz. bij dieren, nl. dat dit geen objectieve kenschetsingen zouden zijn, doch subjectieve begrippen, die wij aan onze eigen introspectie ontleend zouden hebben, is futiel, aangezien wij àlle begrippen waarmee de natuurwetenschap werkt, als kracht, energie, éénheid, enz. in eerste instantie ook in ons zelven gevonden hebben. Slechts heeft men de empirisch waargenomen gedragingen, die men met zoo'n woord wenscht te betitelen, scherp te omlijnen.

Metalnikov, wiens onderzoekingen de resultaten van *Jennings* bevestigden, drukt zich aldus uit: Celui qui a vu les infusoires (d.w.z. de infusiediertjes die reeds geleerd hebben, dat carmijn niet geschikt voor hen is) nager au milieu d'une épaisse émulsion de carmin, sait combien d'efforts ils dépensent pour repousser de leur orifice buccal les grains de carmin contre lesquels ils se heurtent continuellement. C'est une vraie réaction de défense contre une substance inutile ou même nuisible." [1])

---

[1]) La digestion intracellulaire et l'immunité chez les unicellaires. Annales de l'institut Pasteur. Tome XLVIII, blz. 681.

Zoo zien wij dus dat in de meest elementaire reacties een streven naar bepaalde doeleinden, die voor de eenvoudigste organismen ook nog zeer eenvoudig zijn, ligt. Daar het heele individu deze reacties verricht, zijn hier de vitale reacties tevens psychische reacties. De materialistische opvatting, dat men hier slechts met physisch-chemische processen te maken heeft, is allerwege verlaten, omdat het onmogelijk was de realiteit hiermee objectief weer te geven. Overal waar leven is, is iets principieel anders dan in het levenlooze, en dit andere vinden we in de eerste plaats in een drang om bepaalde toestanden en dingen af te weren, en andere toestanden en objecten te bereiken. Met „trial and error", met zoeken en falen gaat het op deze doeleinden af. Goeddeels onder invloed van *H. Driesch* en anderen ondervindt het feit, dat elk levend organisme in eerste instantie naar bepaalde doeleinden streeft, dat elke vitale, psychische reactie naar een biologisch doel gaat, geen noemenswaarde tegenspraak meer. Ook in Engeland kwamen leidende biologen, *E. S. Russel* [1]), *J. S. Haldane,* e.a. tot dezelfde slotsom.

Doch dat tasten en streven kan daarom nog wel een zekere mechaniseering ondergaan, het heele léérproces komt op een meer mechanisch afloopen van het probeerproces neer. Wanneer een weg gevonden is, die de meeste bevrediging geeft, dan kunnen de banen waarlangs die bevrediging bereikt wordt, worden „ingeslepen". Wij zien dat ook bij den mensch, als hij door hetgeen hij geleerd heeft, en door allerlei „Denk-Schablonen" soms een zekere psychische starheid krijgt, waardoor de echte vitaliteit en de beweeglijkheid van den geest wel eens lijden. Dat zien wij o.a. ook bij de „symbolen". Wanneer (zooals b.v. ook bij sommige religieuse symbolen) iets eenerzijds een uitbeelding is van gedachten die men niet goed anders kan of durft formuleeren, anderzijds een symbool is voor een onbewuste drift, die er zich in zekere mate aan uitleeft, dan is het den mensch zoo vreeselijk moeilijk

[1]) The study of living things, London, 1924: The essential difference between the inorganic unit and the living individual is that the activities of all living things tend toward some end and are not easily diverted from achieving this end ... what differentiates a living thing from all inorganic objects or units is the persistence of striving, this effort towards the expression of deep lying instinctive tendencies.

dergelijke „denk-beelden" los te laten. Voor dergelijke ideeën kan men met recht *Klages'* bewering, dat de Geest de „Widersacher der Seele" zou zijn, onderschrijven: gemechaniseerde denkingen dooden de plasticiteit. Hetzelfde zien wij eigenlijk bij àl die automatisch verloopende psychische bewegingen, die wij *mechanismen* noemen, waar de psyche zich met beperkte vrijheid, mechanisch langs bepaalde lijnen beweegt.[1]) Er zijn menschen, die zoo'n weerstand hebben tegen het feit, dat onze psyche vermechaniseeren kan, voor wie de psyche nog altijd iets heeft te maken met een „ziel", die zij van het „lichaam", en a fortiori van de „stof" wel zoo principieel mogelijk moeten afscheiden, dat zij het materieel klinkend woord „mechanisme" voor de psyche niet verdragen kunnen, en hier dan liever het woord „psychisme" willen gaan gebruiken. Dit verzet tegen een gangbare term is hier in hooge mate misplaatst, aangezien het typisch gemechaniseerde, dat de psyche kan gaan vertoonen, hiermee geloochend wordt. Het woord „psychisme" kan toch alleen daar van pas zijn, waar men de vormen van psychisch functioneeren in meest algemeenen zin bedoelt, waarbij we dan in de eerste plaats denken aan het streven naar bepaalde vitale doeleinden, aan het vrije zoeken naar bepaalde bevrediging gevende toestanden.

Als gemechaniseerde psychismen hebben wij ook de instincten te zien, erfelijk aangelegde soms zeer gecompliceerde handelingsschemata, die vaak zonder dat het dier eenig begrip heeft van hetgeen het eigenlijk doet, met soms wonderbaarlijke zekerheid allerlei tot stand brengen, dat van vitaal belang is voor het individu of zijn nageslacht. En al hebben ook instincten eenige mogelijkheid zich aan de omstandigheden aan te passen, veelal verloopen zij op dom mechanische manier, en kunnen makkelijk om den tuin geleid worden. Een graafwesp b.v. vindt instinctief haar nest terug, doch als men 10 c.M. er van af een streep in den grond maakt, vindt zij het niet terug, het „mechaniekje" werkt niet meer.

---

[1]) De „verdringing" b.v. verloopt als regel werktuigelijk, automatisch. Bij het projectiemechanisme projecteert men psychische kanten van zich zelf in anderen, méént men bij anderen waar te nemen, wat men slechts in zich zelf heeft, en ook dat geschiedt geheel werktuigelijk. In de Symboliseering zelve leerden wij zoo'n typisch mechanisme kennen, menige drift is in symbolen met recht „vast"-geloopen.

Een spin vliegt bij een bepaalde trilling van zijn webdraad op zijn prooi aan, die het web regelmatig met een bepaald trillingsgetal in beweging brengt; op andere dingen of dieren in zijn web valt hij niet aan. Doch als men met een stemvork van het juiste trillingsgetal het web in beweging brengt, valt hij direct de stemvork aan!

Sterk gemechaniseerd zijn ook de physiologische reacties, zoo zelfs, dat *Jordan* in dit verband van de „bewegingsmachine" van het dier durft spreken.

En het sterkst, háást volkomen gemechaniseerd is de psyche in de via een reflexboog loopende reflexen; hier mag men het practisch vergelijken met een druk op een knop, die elders een bel of iets anders in beweging zet. Hier is de oorspronkelijk psychische functie, ook in den vorm van zenuwbanen zichtbaar, tot een (volgens sommigen zelfs „onveranderlijk") werktuigelijk gebeuren verstijfd. Slechts sporen van herinneringsmogelijkheid, aanpassing, enz., die *Bleuler* vermeldde, vertellen er ons van, dat ook de reflexen nog iets te maken hebben met het oerpsychische, met het vrije streven en zoeken naar de gunstigste, meest bevredigende situaties.

De psychoanalyse vond, dat er buiten het bewuste Ik toch in den mensch psychismen rondgaan, spec. strevingen, die op een bepaald doel gericht zijn. Veelal echter blijken dan deze psychismen op bepaalde wijze gefixeerd, *gemechaniseerd* te zijn. Door de herbeleving van de fixeerende situaties en den verruimenden invloed van een weerstandsvrijer, redelijker denksfeer trachten wij dan de plasticiteit van de psyche uit de verstarring te ontkluisteren.[1])

Zoo brak dus geleidelijk de oude overtuiging nieuwe baan, dat alle menschelijk denken en doen op een zoeken en streven naar bepaalde doeleinden berust. Voor den leek was dit altijd de natuurlijkste kijk geweest, voor den bewustzijnspsycholoog was dit inzicht vervlogen voor het associationisme, dat slechts oog had voor aaneenkoppeling van voorstellingen, terwijl ook allerlei metaphysische dogmatiek den blik benevelde. Het materialisme wilde slechts de

---

[1]) Vgl. blz. 163, 195, en: De Invloed van het Bewuste Denken, enz.

eenvoudigste physisch-chemische verhoudingen als geldig erkennen, het dualisme scheurde den mensch in (bewuste) „ziel" en „lichaam" uiteen en was geneigd het „lichaam" met dat, wat niet uit het bewustzijn te verklaren viel aan de materialistische verklaringen over te leveren, de monistische opvattingen forceerden een eenheid, die het onderscheid tusschen levend en levenloos minder scherp deed zien. Doch nu van biologische zijde betoogd werd, dat àl het leven in tegenstelling tot het levenlooze actief zocht om bepaalde vitale belangen te verwerkelijken, dat *al het levende dus in wezen psychisch was,* nu stond er niets meer in den weg aan het (slechts door foute geleerdigheden verduisterde) begrip: dat al het psychische bewust of onbewust naar bepaalde biologische doeleinden streefde, en tastend, falend en leerend verder kwam. Naar wij trouwens zagen konden de vertegenwoordigers der twee richtingen, die dit systematisch trachtten te ontkennen, *Hume* noch *Watson,* geheel en al aan beter inzicht ontglippen. *Hume* kende aan de instincten een leidenden invloed toe, *Watson* zag de reflectoire „antwoorden" op bepaalde „prikkels" dan toch als „aanpassingsreacties" van het individu. En terwijl men vroeger instincten en driften als niet-psychische, doch biologische grootheden zag, erkent men deze nu als typisch psychische krachten.

De studie van de in het individu levende *psychische krachten,* die dus associaties of reflexen of denken of behaviour of wat dan ook richten, werd nu het hoofdobject der psychologie, en men zocht b.v. in zelfbehoudsdriften, voortplantingsdriften en dgl. het primum movens. Naast de psychoanalyse, die als een driftpsychologie gezien moet worden, is de leer van *Mc. Dougall* zeker de belangrijkste en meest gesystematiseerde. *Mc. Dougall* stelt zijn leer tegenover het „hedonisme", dat meent, dat wij alles in laatste instantie zouden doen ter verwerving van den een of anderen lust, of ter vermijding van eenigen onlust. Deze leer werd veelvuldig aangevallen, daar de mensch toch zoo vaak dingen doet, die hem veel meer onlust dan lust schijnen te geven, en bij neurotici is dat dan bijzonder duidelijk. De psychoanalyse scheen het hedonisme juist in deze zwakke plek te hulp te komen, daar zij aantoonde, dat men in de bestreden gevallen toch *onbewust* naar een bepaalde lust streefde. *Mc Dougall* echter was hierdoor nog aller-

minst overtuigd, en antwoordt op de vraag: „Why does a certain animal or man seek this or that goal?" eenvoudig: „Because it is his nature to do so." [1]) Hij zegt dus niet: het gaat altijd om de lust (waarin tevens een verklaringspoging van het streven ligt), doch constateert eenvoudig: de *instincten* drijven nu eenmaal tot allerlei gedragingen.

Van die instincten meent hij een heele serie bij den mensch te kunnen zien en zegt, dat die zich met elkaar kunnen verbinden, zij kunnen van bepaalde objecten en uitingswijzen afgehouden worden en aan andere richtingen, objecten, voorstellingen gefixeerd worden en daaruit zouden dan ook de „sentiments" (gevoelens van liefde, haat, achting, verachting, bewondering, vrees, enz.) ontstaan. Ook die sentimenten vormen met elkaar weer een superstructuur op het basale instinctmateriaal. De wijze, waarop dit alles zich op en aan elkaar voegt, klinkt wat theoretisch, en het maakt den indruk, of *Mc Dougall's* opvattingen meer een neerslag van scherpzinnige overwegingen zijn, dan, zooals b.v. die van *Freud*, van directe ervaringen aan honderden gevallen. Nu verstaat men onder „instincten" aangeboren, vastomschrijfbare handelingsschemata bij het dier. Juist daar zij zoo vast omlijnd zijn, kunnen zij ook zoo scherp van elkaar onderscheiden worden, nestbouwinstinct, ouderinstinct tot verzorging der jongen, instinct tot sexueele vereeniging, tot voedselopname, enz., zijn verschillende, van elkaar scherp afgrensbare grootheden. Wij beschouwden ze zooeven als zeer sterk gemechaniseerde psychismen. En nu is het wel wat ongewoon van *Mc Dougall* te hooren, dat uit de z.i. juist zeer plastische instincten de menschelijke persoonlijkheid zou zijn opgebouwd! *Mc Dougall* beweert nl., dat bekende instinctbeschrijvers als *J. H. Fabre* en Pater *Wassmann* de onveranderlijkheid en het gemechaniseerde van de instincten uit godsdienstige bijgedachten overdreven zouden

[1]) Ook hier heeft de psychoanalyse zich niet aan theoretische dogmatiek gebonden, doch zich zooveel mogelijk aan de waargenomen feiten gehouden. Het is onloochenbaar, dat vele neigingen het „lustprincipe" volgen, d.w.z. op primitieve wijze op het direct verwerven van lust zijn afgesteld. Doch daarnaast treedt al gauw het „realiteitsprincipe" op, men stelt zich in op de realiteit, en werkt voor toekomstige, event. gewijzigde lust. En ten slotte erkent *Freud*, dat er krachten „jenseits des Lustprinzips" werkzaam zijn.

hebben [1]), daar de kerk het instinct als karakteristiek voor het dier ziet, en den mensch door een belangrijke klove van het dier onderscheiden waant. Nu staat het wel vast, dat het instinct b.v. tegenover de reflex, nog over een wat grooter mate van plasticiteit beschikt. Wanneer een spin zijn web maakt, dan maakt hij dat, al naar de situatie (uitstekende takjes en dgl.) weer anders, dan past het instinct zich aan andere verhoudingen aan en verloopt allerminst blind werktuigelijk. Maar toch blijft het tot, volgens vast omlijnd schema afloopende handelingen, beperkt en het is zeer aanvalbaar het zoo bij uitstek plastische en door inzicht wijzigbare gedrag der hoogere dieren geheel en al te willen verklaren uit deze gemechaniseerde psychismen.

De psychoanalyse heeft een minder gewrongen basis in het *drift*begrip. Onder *drift* verstaat men een in de natuur van het dier liggend intensief streven, dat uitgaat van een zekere *behoefte* van het individu en zich richt op bepaalde objecten om daaraan op een bepaalde wijze tot *bevrediging* te komen. Hoe intensiever de behoefte, des te grooter de spanning, waaronder het geheel verloopt, des te duidelijker de ontspanning, die de bevrediging brengt. Dat wij hier met een drang te maken hebben, die noch werktuiglijk, noch scherp afgebakend verloopt, ziet men dagelijks als mensch en dier dingen doen, die slechts in zéér verwijderd verband met een vitale behoefte staan: dingen die slechts een middel, een tusschenphase zijn, om iets anders te bereiken, worden met aan den drift direct ontleende spanning nagestreefd; de symboliek en de overdracht waren ook slechts mogelijk door de plasticiteit van de driften. En ook het z.g. hoogere, geestelijke leven, het bewuste denken, kunnen wij als een rudimentair handelen zien, dat uit vitale behoeften ontstaan is, al kan de typisch driftmatige spanningsontlading daarin soms niet duidelijk meer terug te vinden zijn.

Nu heeft het Engelsch geen gebruikelijk, aan het woord „drift" (Trieb) geheel gelijkwaardig woord. Urge, striving, conation, impulse, tendency, drive, worden wel gebruikt, doch veelal maakt men daar tusschen drift en instinct geen onderscheid, en het analytische „Trieb" wordt dan ook regelmatig door „instinct"

---

[1]) In „The hormic psychology", Psychologies of 1930, blz. 14.

vertaald. Als men dit in het oog houdt, zou men dus wellicht *Mc Dougall*'s „instinct" ook en beter door „drift" kunnen vertalen, en hij zelf betitelt ook de laatste jaren zijn leer als „hormic psychology" (horme is het Grieksche woord voor drift).

Intusschen blijven er groote verschillen, die vooral duidelijk worden, als men ziet, dat *Mc Dougall* toch een groot getal scherp van elkaar onderscheiden instincten a.h.w. uitprepareert, terwijl *Freud* slechts een paar hoofdrichtingen, waarheen de natuur ons drijft als gronddriften aanduidt. *Mc. Dougall*'s instincten hebben nog veel van „elementen", bouwsteenen waaruit het gedrag is opgebouwd, zij het dan nu geen passieve „voorstellingen" of „reflexen", die door de situatie pas actief worden, doch actieve, levende, dringende elementen. De psychoanalyse herkent in de zoo aan alle kanten samenhangende levensverschijnselen van den mensch met hun onscherp in elkaar overgaande motieven, slechts eenige *hoofdrichtingen,* en dus ligt het voor de hand, dat de eene onderzoeker de afgrenzingen wat anders zal zien dan de ander, en men ook niet precies kan zeggen: er zijn zoo of zooveel driften. Zoo heeft *Freud* dan ook in verschillende perioden van zijn wetenschappelijke ontwikkeling verschillende hoofddriften meenen te moeten afgrenzen. Wel brachten zijn onderzoekingen hem er telkens weer toe, twee hoofdrichtingen te onderkennen, die practisch regelmatig tegengesteld aan elkaar waren. Zoo zag hij aanvankelijk de Ik- en Zelfbehoudsdrift als tegenspeler van de Sexualiteit. Later werd daarin een wijziging gebracht, doordat bij de steeds nauwkeuriger wordende analysen bleek, dat de zelfbehoudsdrift voor een groot deel met liefde voor het eigen organisme in verband stond, en dat die zelf-liefde van de sexueele liefde niet steeds onderscheiden kon worden, daar zij geleidelijk in elkaar konden overgaan.[1]) Verder wijzigde *Freud*'s opvatting zich ietwat, inzooverre hij alle „houden van" met het primitieve

[1]) Het zou te ver in de speciale psychoanalyse voeren, hier met voorbeelden te gaan uiteenzetten, hoe zoo'n omzetting precies gaat. Het is voor de eer anti-theoretische, en slechts op de observaties zich oriënteerende psychoanalytische denkwijze kenschetsend, dat deze veranderde kijk pas op kwam, toen uit bepaalde gevallen die identiteit aan het licht kwam, en niet eerder, hoewel voor een buitenstaander eigenlijk van den aanvang af theoretische speculaties voor de hand gelegen hadden, om desnoods àlle op zichzelf gericht zijn als een vorm van zelfliefde te zien.

sexueele houden-van verwant en als een differentiatieproduct van de primair-biologische drift zag (ook al weer n.a.v. bepaalde waarnemingen, o.a. die betreffende de sublimeering). En in een nog later phase zag *Freud* als gronddriften: de *Eros (Erotiek* of *Synthetische Drift),* en de *Aggressiviteit* of *Destructiedrift.* Binnen het kader van de hoofddriften kunnen en moeten dan uitteraard weer meer verbijzonderde driften onderscheiden worden.

Dit onvermijdbare hergroepeeren illustreert wel het beste het verschil tusschen drift en instinct. Een nestbouwinstinct kan nooit identiek gezien worden met een paringsinstinct, het een is geen onderdeel van het andere, het zijn aparte grootheden. Doch wel kan men nagaan of het inrichten van een huis een verbijzondering is van de zelfbehoudsdrift, of dat het uit een wensch tot samenwonen met een vrouw voortspruit en dus uit sexueelen drang geschiedt, of dat een vroeg-infantiel sexueele wensch om in de omhulling van het moederlichaam (symbolisch) weg te kruipen (zie blz. 141 en 213) er in mee doet, of(en) in hoeverre de vernietigingsdrift er zelfs op de een of andre manier in meedoet. En daarom blijft er verwarring bestaan tusschen *McDougall* en de zijnen eenerzijds, en de psychoanalyse anderzijds, wanneer gene b.v. beweren, dat het *instinct* waarmee de moeder het kind verzorgt, streng te scheiden is van en dus heel iets anders is dan het sexueele *instinct,* dat op geslachtelijke vereeniging uit is, terwijl de psychoanalyse bij elk mensch weer ziet hoeveel identieks er is in de diepere drijfveeren en ook in de uitingen van deze schijnbaar zoo verschillende dingen, hoe we hier met twee verwante *drift*vormen te maken hebben, waarbij de een onbewust als onderlaag aanwezig kan zijn als de andere domineert. Deze verwarring spruit zeker goeddeels voort uit het gebruik van het woord „instinct" in het Engelsch, waar *Freud* in het Duitsch van „Trieb" spreekt.

Die echte mooie instincten komen bij den mensch nauwelijks voor, en het is onjuist een psychologie te grondvesten op mechanismen, die men speciaal bij insecten zoo prachtig vindt, doch bij allerlei lagere en hoogere dieren veel minder. Driften vindt men daarentegen overal, innerlijke drijfkrachten, die uitgaande van een zekere behoefte, naar een bepaalde bevrediging streven, en waarbij het individu het doel tracht te bereiken door zoeken en

tasten, soms, zooals bij den mensch, ook door logisch overwegen. Daarmee is niet ontkend, dat ook bij den mensch hier en daar rudimentaire instincten te vinden zijn, waarbij bepaalde driften erfelijk min of meer zijn vastgelegd, en tot zekere hoogte spontaan, automatisch verloopen. Voor dergelijke gevallen gebruikte ik in vorige hoofdstukken hier en daar het woord instinct, sprak van instinctief weten, enz. Het dringen der driften, het uit een steeds stijgende behoefte naar een lustvolle ontspanning drijven, waarna de drift zoo goed als latent kan zijn, om geleidelijk weer aan te zwellen, deze voortdurende heen en weer schommelende spanning vinden wij het duidelijkst bij de sexualiteit in engeren zin, waarbij dan nog bij de hoogere dieren de eigenaardige werking van bepaalde klieren met orgastische ontlading dit verloop zeer onderstreept. Daar de sexueele drift tevens de meeste *plasticiteit* blijkt te bezitten, daar zij zoo bij uitstek zich laat sublimeeren, daar zij den mensch drijft steeds nieuwe wegen te zoeken, ook voor zijn gesublimeerde doeleinden, hem tot poëzie en andere kunstuitingen inspireert, daar zij in haar verschillende verschijningsvormen tevens een groote *tenaciteit* doet blijken, als, zooals wij zagen, door allerlei symbolische en verwrongen uitingen heen, de oorspronkelijke vormen nog in stand blijven, en daar deze drift in ieder geval bij den mensch haast zonder uitzondering via gecompliceerde karakterformaties, afschuw, overschatting, vrees enz. systematisch is geremd — door dit alles leent zij zich bij uitstek tot bestudeering der eigendommelijkheden van het driftleven. Daar komt nog bij, dat wij hier toch in ieder geval een van de fundamenteelste kanten van de psyche voor ons hebben, waarin de vitaliteit duidelijker pulseert, het leven grondiger leeft dan in vele andere levensvormen.

Zoo lag het voor de hand, dat mede in verband met *Freud*'s ontdekkingen over de oorzaken van neurosen, de psychoanalyse vooral aanvankelijk een hoofdstudie van de sexualiteit maakte. Het is na al het voorgaande intusschen wel duidelijk, dat slechts kwaadwillige verdraaiers de psychoanalyse als „pansexualisme" kunnen kenschetsen. Theoretisch is dat niet juist, daar er ook andere driften gezien worden, en de psychoanalyse bovendien heelemaal niet staat of valt met deze of gene afgrenzing, en practisch is het nog veel onjuister, daar de vele conflicten en

conflictjes, de verschillende verdringingen en vervormingen waarmee wij in de dagelijksche practische analyse te doen hebben, maar voor een zéér klein deel de sexualiteit in engeren zin betreffen.

Doch als ik protesteer tegen deze verdraaiende betiteling, dan moet ik evenzeer protesteeren tegen enkele halve analytici die gebruik makend van de theoretische mogelijkheid om het woord sexualiteit door het woord erotiek te vervangen, wanneer zij zich in het publiek over een en ander uitlaten, maar liever het „fatsoendelijker" woord „erotiek" gebruiken, en daarmee een compromis maken met de weerstanden die anderen en zijzelf tegen de macht der sexualiteit koesteren. Al zijn er dingen, waarvan het nog niet zeker is, of zij onder het hoofd: sexualiteit moeten vallen, al zou het mogelijk zijn, het begrip erotiek of synthetische drift als het ruimere, fundamenteelere te zien tegenover de sexualiteit in engeren zin, dan gaat het daarom nog niet aan, allerlei dingen, waarvan de psychoanalyse juist aantoonde, dat zij van typisch sexueelen aard (in engeren zin!) zijn, zooals b.v. de infantiele sexualiteit, met het ruimere woord erotiek te gaan desexualiseeren. Het valt buiten het bestek van dit boek, de gevallen te gaan bespreken, waar wij van „gedesexualiseerde erotiek" spreken (ons „Ik" is daar b.v. goeddeels mee opgebouwd), doch wanneer iemand daar, waar wij met eenvoudige sexualiteit te maken hebben, steeds van „erotiek" spreekt, dan verloochent hij de psychoanalytische inzichten, hij doet dan immers net of het eigenlijk iets anders is dan sexualiteit. Het gaat niet aan, om wat *Freud* gevonden heeft als een determineerende kracht, waartegen felle weerstanden leven, te gaan verwateren, door het te gaan betitelen met een woord, waartegen men algemeen *minder* weerstand heeft. Wat algemeen weerstand wekt moet niet betiteld en bekleed worden met een fluweelig woord.

Een laatste hoofdrichting van het moderne psychologisch denken moeten wij nog behandelen en wel wat men als *„totaliteitspsychologie"* pleegt te betitelen. Men gaat daarbij uit van het feit, dat een levende persoonlijkheid nooit te zien is als de som van eenige onderdeelen, dat de functie van zijn organisme iets anders is, dan de aan elkaar gevoegde functies der organen, dat een

denking of een handeling altijd meer is dan bij elkaar opgetelde elementen waarin zij te ontleden zou zijn. Elke gedraging heeft een *subject*, en het is altijd het heele organisme in zijn totaliteit, dat de gedraging verricht. Reeds van een eenvoudige beweging geldt dat: wij zeggen b.v. „de mensch beweegt zijn been", niet omdat we met „de mensch" meenen, dat alle cellen van zijn organisme aan de veroorzaking van die beweging even actief meedoen, doch omdat het organisme *als* totaliteit deze beweging met een bepaald doel teweegbracht. De mensch, het dier (de „persoon" zooals *Stern* [1]) hier zegt), is iets anders dan een verzameling van allerlei tegen elkaar liggende celletjes, pas het feit, dat die tot een totaliteit („Ganzheit") geordend zijn, maakt ze tot iets anders, tot een persoon. En de eigenschappen van den Persoon zijn allerminst dezelfde als de resultanten van al de eigenschappen van de hem constitueerende cellen. Verder heeft *alles* wat de persoon doet, ja elke reactie op eenige prikkel, eenige beteekenis in het levensverband van het geheel, er komen geen zinlooze reacties bij een levend wezen voor. En slechts daar, waar wij de reacties of gedragingen van een organisme als totaliteit, als eenheid, bestudeeren, spreken wij van psychologische bestudeering. Bestudeeren wij daarentegen de reacties van kunstmatig apart geziene onderdeelen, zooals b.v. van de lichaamsorganen, maag, lever, enz., dan is dat „physiologie", en hebben wij geen psychische reacties voor ons. Ook wanneer wij dezelfde beenbewegingen van zooeven krijgen door electrische prikkeling, is dat geen psychische reactie meer, aangezien daarbij het totaliteitsverband is uitgeschakeld. Doch de meest eenvoudige psychische beweging heeft haar biologischen zin, is iets anders dan opgetelde spiercontracties; de beteekenis van elke gesproken volzin is iets anders dan de som van de beteekenissen der afzonderlijke woorden, elke waarneming is een samenordening van slechts voor de abstractie apart te beschouwen elementen, alleenlijke „gewaarwordingen" komen niet voor.[2]) Dit voorkomen van Totaliteiten, Ganzheiten, personen, Gestalten, organismen, of hoe men ze ook betitelen of onderscheiden wil, is een eenvoudig empirisch feit, dat men slechts door gekunstelde en foutieve redeneeringen kan wegredeneeren.

[1]) *W. Stern*. Studien zur Personwissenschaft, I, 1930.

[2]) Streven en Waarneming, enz. I, bijlage I blz. 167.

Zij, die de realiteit der eenheid van het organisme als causale en doelstellende factor loochenen door te wijzen op stukken er van, die dood-werktuigelijk (men zegt dan liever: „physisch-chemisch") reageeren, begaan een dergelijke fout, als zij, die beweerden, dat Achilles den schildpad nooit kon inhalen, omdat hij eerst de helft van den afstand moest inhalen, dan daarvan weer de helft, enz. enz., waarmee men slechts de werkelijkheid weg-analyseerde door een schijn-logica. Doch als men in populaire publicaties van Ganzheitspsychologen tot vervelens toe dezelfde bestrijding van de meening, dat het organisme of de psyche een som van elementen zou zijn, aantreft, dan moet men hier wel bij bedenken, dat dit vnl. gebeurt, om door het contrasteeren met de som-opvatting het eenheidsinzicht duidelijker te belichten. Want het is zeer de vraag of er ooit zoo heel veel meer psychologen geweest zijn, die de bestreden opvattingen ten volle aanhingen, dan er menschen waren, die werkelijk meenden, dat Achilles geen schildpad kon inhalen. Want wij troffen immers zelfs bij *Hume* en *Watson* uitingen aan, die er op wezen, dat zelfs zij niet volledige „optellers" waren, en de lateren hadden toch veelal, zij het minder duidelijk uitgesproken, een onmiskenbare notie van het totaliteitsbegrip.

Doch het is buiten kijf, dat in de laatste jaren dit begrip, dat het geheel er is vóór de deelen, dat elke gedraging uit de Ganzheit verklaard moet worden, dat alle psychische reacties, reacties van een biologische totaliteit zijn, pas goed bewust begrepen is, terwijl dan allerlei speciale onderzoekingen zoowel op bewust-psychologisch als op biologisch terrein een en ander onomstootelijk bewezen.

Ook de psychoanalyse heeft zich hierover in den loop der jaren steeds duidelijker uitgesproken. Methode en terminologie der eerste tijden knoopten aan het associationisme aan, doch de groote tegenstelling tegen deze psychologie lag juist hierin, dat allerlei verschijnselen, die buiten het direct-begrijpelijke bewustzijnsverband vielen, *niet* verklaard werden als louter werktuigelijke associaties, doch als *gedragingen van den persoon*, uitingen van zijn wenschen of driften. En al leven er verschillende wenschen in één persoon, het zou een gewrongen en foute abstractie zijn, deze wenschen als geheel apart levende krachten te zien — het is toch altijd de

persoon als veeleenheid, die streeft naar verschillende, event. tegengestelde, doeleinden. In de latere jaren is deze „ganzheitliche" opvatting, mogelijk mede onder den invloed der genoemde scholen, steeds duidelijker uitgesproken kunnen worden, in 1931 verklaart dan ook *Bernfeld,* een vooraanstaand analytisch paedagoog, in een uitvoerige vergelijking der psychoanalytische opvattingen met die van *Stern* [1]) explicite, dat de psychoanalyse ontegenzeggelijk een personalistische psychologie is.[2])

De ouderwetsche theoretische vraag, hoe en hoever de „geest" op het „lichaam" kan inwerken, de practische vraag, die we reeds n.a.v. de suggestie stelden over den invloed der „voorstellingen" op de physiologische functies, kan nu op veel eenvoudiger wijze gesteld worden.

De physiologische processen zijn immers gemechaniseerd behavior, de „voorstellingen", het bewuste denken leerden wij als een „proefhandelen", en rudimentair behavior kennen. Beide zijn van psychischen aard. Het komt nu dus neer op de vraag, hoe en in hoeverre een persoon door het eene psychisme nog invloed kan uitoefenen op zijn andere, sterk gemechaniseerde psychismen.

En al is hierin nog veel, dat wij niet weten, er zijn hierbij wel degelijk oplosbare kanten, en zoo weten wij dan dat in hypnose, suggestie en in de analytische situatie, zoowel als in heel of half extatische toestanden in kunst en godsdienst, de innerlijke verstijving ten deele losser gemaakt kan worden (zie ook blz. 229).

Hoewel wij zeer wel weten, dat in elk psychisme het heele organisme als subject mededoet, spreken wij toch gemakshalve van het eene „stuk" of den eenen „kant", die tegenover andere stukken of kanten staat. Want het organisme is georganiseerd, d.w.z. er zijn verschillend gerichte „instanties" aan te onderscheiden, die kunnen samenwerken of tegengesteld zijn.

Bij de mechanismen en andere sterk gemechaniseerde psychismen kan het verband met de overige persoonlijkheid inderdaad losser worden, zij vormen in zekeren zin „staten in de staat",

---

[1]) Die Krise der Psychologie und die Psychoanalyse. I. Der Personalismus. Intern. Zeitschr. f. Psychoan. 1931. p. 176.

[2]) Ten onzent was op de verwantschap reeds gewezen in een voortreffelijk werkje van *Dr. J. M. Rombouts:* Persoonlijkheid, 1927.

„partieele totaliteiten" [1]), die met relatieve zelfstandigheid kunnen functioneeren.

Een aanmerkelijke versteviging heeft de totaliteitspsychologie de laatste jaren gekregen door het werk van *Goldstein*.[2]) Deze kwam door nauwkeurige onderzoekingen tot de slotsom, dat de reactie, die een organisme op welke prikkel dan ook, vertoont, ten eerste *nooit* absoluut constant is, en ten tweede, dat steeds op verschillende wijzen *meerdere gebieden, ja zelfs het heele organisme aan de reactie meedoet.* Bij elke verandering op een bepaalde plaats van het organisme treden tegelijkertijd veranderingen op verschillende andere plaatsen op. Hij observeerde, om een sterk voorbeeld te noemen, dat bij belichting van het oog met groen, allerlei deelen van het organisme anders meedoen, dan bij rood licht, en niet slechts verschillende deelen van het oog — de lens geeft een wat verschillende breking bij andere kleuren — doch zelfs allerlei spieren van armen en beenen, buigers en strekkers komen daarbij in een ietwat anderen spanningstoestand. De organisatie van het geheel wordt nu hoofdzakelijk via het zenuwstelsel onderhouden; en het was ook zeer speciaal het zenuwstelsel, dat *Goldstein* als een altijd in zijn geheel reageerend apparaat deed zien.

Vroeger meende men, dat ieder deel van het zenuwstelsel, ieder onderdeel van hersenen of ruggemerg een afzonderlijke functie uitoefende, dat ieder psychisch onderdeel aan een bepaald deel der hersenen zou zijn gebonden. Bij ten gronde gaan van dat hersendeel moest ook de daarin gelocaliseerde psychische of geestelijke functie ten gronde gaan. In strengen vorm is deze „localisatieleer" niet meer vol te houden, daar ten eerste bleek, dat andere hersendeelen allerlei functies konden overnemen, doch ten tweede, en dit betoogde dan juist *Goldstein,* daar het gehéééle zenuwstelsel één netwerk is, *dat altijd in zijn geheel functioneert.* Dit systeem bevindt zich nooit in rust, doch in een voortdurenden spannings- of prikkelingstoestand (Erregung); wèl is, al naar de functie, die verricht wordt, dit of dat deel van het netwerk méér in actie, doch de grens van deze activiteit is nooit scherp te trekken

[1]) Vgl. Westerman Holstijn: Over den „zin" der psychotische uitingen, Vergaderingsverslag der Leidsche Vereeniging voor Psychoanalyse en Psychopathologie, Psych. en Neur. Bladen, 1935.

[2]) Der Aufbau des Organismus, den Haag 1934.

en zelfs de rust van die deelen, die er oppervlakkig niets mee te maken hebben, is slechts schijnbaar.

Tusschen *Goldstein* en de overige totaliteitspsychologen is dus nog een verschil. Zeiden wij te voren, dat van elke psychische actie het organisme *als* totaliteit subject is, *Goldstein* komt nu mededeelen, dat bij elke actie het organisme *in zijn geheel mede-doet*. De eerste spreken, om een vergelijking te gebruiken, over handelingen, die door den Staat geschieden, zonder dat de verschillende staatsburgers daar iets van behoeven te weten of mee te maken hebben; *Goldstein* spreekt a.h.w. over een Staat, waarbij aan elke actie alle staatsburgers min of meer meedoen. Men gebruikt voor het dierlijk organisme wel eens vergelijkenderwijs het woord „cellenstaat", doch dit is nu juist het verschil tusschen een biologisch organisme en een sociaal organisme, zooals b.v. een staat, dat het eerste een veel reëeler eenheid is, dat de band tusschen de onderdeelen een veel nauwere is, dat juist daar aan elke actie alle onderdeelen min of meer deel hebben. De sociale staat is een eenheid, die uit individuen is opgebouwd, „elementen", die zich zelf al of niet binnen het verband kunnen plaatsen, het organisme daarentegen is een eenheid, die er was vóór de deelen, en waaruit de deelen zich pas gedifferentieerd hebben.

Goldsteins ontdekking, dat bij elke reactie van een levend wezen het gebeuren niet slechts tot de geïsoleerde reactie beperkt is, doch dat altijd grootere gebieden, ja zelfs het heele organisme, op de een of andere wijze aan de reactie deelnemen, moet als een bevestiging der psychoanalytische inzichten uit een geheel anderen hoek gezien worden. Immers daar vonden wij ook, dat één enkele handeling of psychische actie nooit zoo maar op zich zelf plaats vindt, doch dat er tegelijkertijd allerlei andere onbewuste bijgedachten, herinneringen, neigingen mede geactiveerd worden. En van de gronddriften vonden wij zeer bepaaldelijk, dat zij bij elk gebeuren min of meer opklinken, dat zij in iedere handeling of voorstelling op de een of andere wijze meedoen. Indertijd werd door iemand, die de analyse bespottelijk wilde maken, gezegd: de analytici meenen, dat elk lang ding altijd een phallus, elk rond of hol ding altijd een vrouwelijk genitaal beteekent. Deze handschoen werd echter opgenomen met het antwoord, dat inderdaad elk dergelijk voorwerp voor de onbewuste driften zoo'n symbool

kon zijn; en daar verder de gronddriften van het leven nooit volkomen „afgesteld" zijn (er is altijd een zekere „Erregung" zou men met *Goldstein* kunnen zeggen), streven zij ook altijd naar uiting. Zooals een klank- en kleurgevoelige op klank en kleur reageert, ook al weet hij daar zelf niets van (men denke aan *Goldstein*'s onderzoekingen met rood en groen licht), zoo gebeurt er ook iets met den erotisch-gevoelige (d.i. met elk gezond mensch), als hij voor de typische symbolen is gesteld. Het is dat andere denken, waarover wij het in het vorige hoofdstuk hadden, dat niet nalaten kan, deze voor den onwelwillenden criticus bespottelijke gedachtencombinatie te maken. Voor dat onbewuste, waar drift en denken slechts theoretisch-abstraheerend te onderscheiden zijn, geldt dus inderdaad, dat elk lang ding een phallus is, enz. En men is, niet geheel ten onrechte zelfs, zoo ver gegaan, hierin een kenteeken te willen zien, of iemand de analytische inzichten begrepen had — slechts hij, die de werkzaamheid van het onbewuste en de alomtegenwoordigheid van de gronddriften werkelijk kent, kan (en durft) deze ietwat uitdagend gestelde bewering als juist erkennen.

Doch een groote „maar" moeten wij hier aan toevoegen. Het komt er in elk geval slechts op aan te weten, welke rol een dergelijke denking speelt, hoeveel accent, hoeveel libido er op valt. Elke gedraging, gedachte of voorstelling wordt door verscheidene driften en neigingen naar boven gestuwd. In zeker opzicht doet de hééle persoonlijkheid er aan mee, zooals volgens *Goldstein* het hééle zenuwstelsel en zelfs het hééle organisme bij elke actie meedoet. Doch het is alléén van belang in elk apart geval de *hoofd*-determinanten te weten, die men dan als bewuste en onbewuste, als actueele en chronische kan uiteenhouden. Als iemand, die wel eens iets van psychoanalyse heeft hooren verluiden, mir nichts dir nichts bij elk lang ding zijn vinger opsteekt, en zegt, dat dat een penissymbool is, dan is dat even kinderachtig als wanneer een zich noemende leerling van *Goldstein* bij elk gebeuren zou beweren, dat b.v. dat deel der hersenschors waar de genitale prikkels voornamelijk uitstralen, heusch óók in „Erregung" was! Dat is zoo, en bij het waarnemen van of denken aan „typische symbolen" zal het dit w.s. nog een tikje extra zijn, doch de vraag is, *of men de bijzondere drijfkrachten, het speciale spel der motie-*

ven in elk apart geval kan nagaan. Dàt bestudeert de psychoanalyse, en stereotype symboolvertalingen hebben met psychoanalyse niets meer te maken.

Als dus in elke actie de hééle persoonlijkheid meedoet, wil dat niet zeggen, dat in deze „polyphonie" alle tonen even luid zouden meeklinken. Elke handeling, die iemand doet, doet hij om vele redenen. Gaat hij tennissen, dan doet hij dat wellicht bewust om wat lichaamsbeweging te nemen, doch hoeveel meer kan en zal daarbij niet tegelijk „in het spel" zijn! Hij kan het tevens doen omdat zijn vader een goede tennisser was, en hij dezen wil evenaren, of om met dames in contact te komen en zijn sexualiteit een kans te geven, wellicht zal hij onbewust denken een bepaald persoon te zullen ontmoeten, die voor zijn carrière van voordeel kan zijn, zal hij het zonder het te weten doen om zijn aggressiviteit eens uit te leven in het slaan, of om op de een of andere manier een sexueele drift symbolisch te bevredigen, wellicht zal hij juist een weerstand tegen tennissen hebben, en door eenige innerlijke constellatie zichzelf willen pesten, en wat niet al. Zeker is, dat er altijd *vele* min en meer belangrijke redenen werkzaam zijn. Juist door dit inzicht, dat de heele psyche min of meer in elke actie aanwezig is, onderscheidt de psychoanalyse zich van die vormen van totaliteitspsychologie, die slechts zien, dat elke actie door den persoon *als* totaliteit geschiedt, zooals wij op blz. 187 bespraken. Het is niet slechts „de persoon", die handelt of denkt, doch in elke actie doet àl zijn heden en verleden op eenige wijze mee, zijn meerdere soms tegengestelde tendenties, verschillende „lagen" werkzaam. In het bijzonder onderscheidt de analyse zich hierin van de z.g. „individueele psychologie" die door *Adler, Künkel,* e.a. wordt gepropageerd, en die om haar dogmatische simpelheid in de leekenwereld nog al eenigen aanhang heeft gevonden, al zijn er nauwelijks psychiaters of wetenschappelijke psychologen, die dat standpunt verdedigen. Daar toch wordt slechts één doelwit van de totale persoonlijkheid gezien, nl. de bevrediging van machtsbehoefte, en alles, wat er in het leven uitzonderlijk mag schijnen, wordt daar langs het lijntje van orgaanminderwaardigheid, minderwaardigheidsgevoel, mannelijk protest en streven om bóven te zijn, verklaard. Als typeerend voor deze richting mogen de bekende gedachten van *Künkel* hier ge-

citeerd worden: „Een geslachtsdrift bestaat er slechts in de fantasie der moedeloozen(!)... geonaneerd wordt er slechts uit minderwaardigheidsgevoel!" 1) Het éénige oorzakelijk doel van al het behavior ligt hier in de nagestreefde macht, en slechts worden allerlei nuanceeringen van dit streven gezien, waardoor het individu zich dan soms voor zichzelf een schijn van macht weet te verzekeren. Hier wordt dus één doel gezien van de geheele persoon *en niets anders.*

Het kenmerkende van de psychoanalyse daarentegen is, dat de persoonlijkheid wel als een eenheid gezien wordt, doch als een véélеenheid, waarbij vele, ev. antagoniseerende, gedifferentieerde kanten, in één actie samenwerken.2) Dat nu ook het streven naar macht in alles en altijd mede zal doen, volgt uit het voorgaande direct, en de observaties aan bepaalde gevallen, die de activiteit er van bewijzen, worden dan ook allerminst tegengesproken, zij worden door het psychoanalytisch onderzoek ook dagelijks bevestigd.3) Ook hier geldt echter weer, dat het slechts een belang is te weten, wèlke plaats zij in het geheel der persoonlijkheid innemen, hoeveel accent er op valt.

In tegenstelling dus tot die „richtingen", die meenen, dat men een bepaalde handeling met slechts één bepaald doel kan doen, of dat het mogelijk zou zijn aan één ding tegelijk te denken, is de psychoanalyse dus consequente totaliteitspsychologie.

In de oudste associatie-psychologie bedoelde men met den geest, die uit elementen was opgebouwd, den *bewusten* geest, en tusschen „geest" en „psyche" werd als regel geen onderscheid gemaakt. En zoovele reacties, die wij nu in onze bestudeering opnemen: bewegingen, klierfuncties, enz. werden als „lichamelijk" — ev. „biologisch" — kategorisch daarvan onderscheiden. Doch tegenwoordig noemt men ook deze functies terecht „psychisch", wanneer zij acties van het totaal-organisme zijn, die met een bepaald doel door het organisme verricht worden, en slechts scheidt men daarvan dan de in aanleg werktuigelijk vastgelegde

1) Arbeit am Charakter, blz. 68 en 69.

2) Vgl. hierover *R. Wälder,* Das Prinzip der mehrfachen Funktion, Int. Zeitschr. f. Psychoan. XVI, 285.

3) *Adler* heeft het machtsstreven allerminst ontdekt, slechts heeft hij het tot het eenige doelwit van den mensch gepromoveerd.

als „physiologische" af. Het is duidelijk, dat de begrippen „psyche" en „geest" zich nu niet meer dekken, en terecht heeft *Klages* deze onderscheiding van het vitale psychische en het bewust geestelijke, scherp gemaakt. Al kan ik *Klages'* meening, dat de geest te allen tijde de „Widersacher" van de psyche moet zijn, niet deelen [1]), de woorden Geest en Psyche kan sinds zijn werken geen wetenschappelijk mensch meer door elkaar gebruiken. Met het oog op het voorgaande kan men nu zeggen: De oude associatiepsychologie was een elemententleer van den geest, de behavioristische reflexenleer was een elemententleer van de psyche. Het biologische psyche-begrip komt overeen met wat men in de psychoanalyse het „Es" noemt. De Geest is een bijzondere ontwikkelingsvorm van de Psyche, ontsproten uit de menschelijke mogelijkheid in woorden te denken.[2]) In de psychoanalyse wordt het woord niet als technische term gebruikt; al wij daar van het „Ik" spreken als een innerlijke organisatie, die zich uit de bewuste waarnemingsfunctie als kern ontwikkeld heeft en die wij het meest direct als onze eigen persoonlijkheid kennen en aanvoelen, dan is de Geest daarvan zeker een belangrijke component, doch hetzelfde is het niet. Onder het Ik verstaan wij nl. ook onze heele *georganiseerde houding* tegenover de realiteit, inclus. onze wijze van bewegen en gebaren; ons Ik heeft ook onbewuste kanten, daar het zonder dat wij het bemerken, de uit onze onbewuste natuur opdringende neigingen terugdringt of reguleert. Wij kunnen hier echter op deze onderscheidingen niet nader ingaan en moeten met deze vrij grove aanduiding der theoretische problemen en verhoudingen volstaan.

Van belang is het echter nog te vermelden, dat het psychebegrip, waartoe men nu wel algemeen gekomen is, wanneer men van *„psychisch"* daar spreekt, *waar een levend organisme als totaliteit ageert,* zich niet meer dekt met het begrip „ziel", dat een onvermijdelijk metaphysische en religieuse bijbeteekenis heeft. Men spreekt van „de psyche", zooals men van „het leven" spreekt en, zooals wij zagen, dekken deze twee begrippen elkaar tegen-

---

[1]) In laatste instantie kan de Geest zelfs de Voleindiger der Psyche zijn, gelijk ik trachtte aan te toonen in „De Invloed van het Onbewuste, enz."

[2]) Op andere gebruikswijzen aan het woord Geest ga ik hier niet in, ik besprak ze in Streven en Waarneming, enz. dl I § 3.

woordig grootendeels. Doch als wij „het Leven" waarnemen, nemen wij eigenlijk levensverschijnselen waar, „het Leven" is een abstractie daaruit en niemand meent, dat „het Leven" iets is, dat ook apart bestaat. Zoo nemen wij ook slechts „psychische functies" waar, „de psyche" is een abstractie, evenals „het Leven". En als wij dan spreken van de „psyche", die wij bestudeeren, dan is dus de *psyche,* als abstractie uit de functies van het totaalorganisme, een begrip uit de natuurwetenschappelijke biologie, waarvan de psychologie een onderdeel is; zij is „van de aarde aardsch" en absoluut „diesseitig" en zij is geheel iets anders dan de *ziel,* waarvan de religieuse mensch gelooft, dat haar wezen eeuwig is; die deel uitmaakt van het verborgen godsrijk en die onafhankelijk van het lichamelijk organisme apart verder leven kan. Tot welke psychologische school men tegenwoordig ook behoort, men bestudeert de *psyche* door middel van de empirische observatie van het gedrag van „personen" *(Stern),* doch de *ziel* benaderen zij, die daaraan gelooven, mèt het geloof en met de metaphysische speculatie. Want men vergete niet, dat er zeer veel eerste klas psychologen en all-round psycho-therapeuten zijn, die heelemaal niet aan het bestaan van een „ziel" gelooven, al houden zij zich met de studie van de *psyche* bezig. En omgekeerd: slechts hij, die zelve „staat in het geloof, gefundeerd en vast" weet, wat de *ziel* behoeft en die zal daaromtrent door alle psychologische studie geen woord wijzer worden.

In den tijd, toen het z.g. materialisme hoogtij vierde, en men meende, alle levensverschijnselen, inclusief de psychische, uit zuiver physisch-chemische wetmatigheden te moeten kunnen verklaren, kon men met eenige gerechtvaardigde hoon deze richting als „Psychologie ohne Seele" kenschetsen. Want het woord psyche gold eenvoudig als een vreemd woord voor het woord ziel, en een psychologie zonder ziel of psyche was dus een contradictie. Doch nu men onder de psyche de zinvol gesynthetiseerde reacties van een totaalorganisme verstaat, functies, die wij zeer wel onderscheiden van physisch-chemische, nu is de psychologie geen psychologie zonder *psyche* meer. Doch wèl is zij meer dan ooit een psychologie zonder *ziel,* en of men nu wèl gelooft, dat er een ziel bestaat, of dat men géén grond ziet om dat aan te nemen, als *psycholoog* houdt men zich hier niet mee bezig. Kennis van

de *ziel* daarentegen is zaak van den theoloog, den zieleherder en den metaphysicus.[1])

Intusschen gebruikt men de woorden psyche en ziel nog vaak voor en door elkaar, en spreekt van zielkunde, zielsziekten, van ziel en „zieleleven", waar men slechts de eenvoudig biologisch-psychologische feiten op het oog heeft. Men kan dat als een woord-quaestie beschouwen, die van weinig belang is, als men maar weet, wat men bedoelt. De vraag is echter, of ook de lezer altijd weet, wat er bedoeld wordt; en dan kan men wel zeker zeggen, dat voor een groot contingent lezers of hoorders het woord „ziel" misleidend werkt. Het wekt allerlei religieuse, mythologische, leeken-psychologische associaties op, het klinkt menigen hoorder dierbaar, — en is reeds daarom in wetenschappelijke publicaties gevaarlijk. Het verwekt regelmatig het idee, dat de schrijver of spreker het over iets substantieels, iets dat van het lichaam te onderscheiden valt, of over iets speciaal heiligs heeft. En wanneer van dengeen, die het gebruikt, zooals b.v. van *Freud,* allerwege bekend is, dat hij niet in het „bestaan" van een „ziel" gelooft, dan komt het er inderdaad weinig op aan, of hij nog al eens dit woord uit het ouderwetsche spraakgebruik aanwendt. Doch erger wordt dit, wanneer een geloovig psycholoog voor de beschrijving van psychologische feiten, termen gaat gebruiken, die bij den zieleherder thuis hooren. Zoo iemand smokkelt daarmee zijn zielegeloof in de psychologie binnen, en maakt anderen en soms ook zichzelf wijs, dat deze beide sferen in deze studie zouden samentreffen. En maar al te veel verneemt men meeningen, dat b.v. de moderne psychologie allerlei geloofsovertuigingen zou steunen — of ook juist, dat zij deze zou ondermijnen. Hiertegenover moet van de moderne psychologie in het algemeen, en van de psychoanalyse zeer in het bijzonder verklaard worden, dat zij een biologische wetenschap is, dat zij slechts bepaalde functies van levende organismen bestudeert, en dat zij met alle quaesties over lichaam en ziel, over monisme, dualisme, parallelisme en dgl. totaal niets te maken heeft.

Overzien wij nog even kort het in dit hoofdstuk besprokene.

---

[1]) Uitvoeriger schreef ik hierover in: „Ueber Psyche, Geist und Seele, Zeitschr. f. die ges. Neur. und Psychiatrie, B. 145, H. 1 und 2.

De psychoanalyse heeft aan de *associatie-psychologie* haar grondmethode ontleend. De geassocieerde voorstellingen zijn ons echter niet meer de elementen, waaruit de „geest" is opgebouwd, doch de uitingen waarin een innerlijk gebeuren voor ons waarneembaar wordt.

Alle „*Behavior*" vormt het materiaal, dat de psychoanalyse te bestudeeren heeft. In tegenstelling echter met de ultra-behavioristen ziet de psychoanalyse ook het bewust-worden als een biologisch effectieve functie.

De uitingen van onbewuste psychische werkzaamheid zouden (ten deele) ook beschouwd kunnen worden als *voorwaardelijke reflexen,* die in de jeugd gefixeerd zijn, en buiten het bewuste Ik om kunnen afloopen. Doch deze komen toch slechts tot stand, waar iets vitaals in het spel is.

De meest primitieve en tevens meest typische psychische reactie is tevens de meest typische levensreactie: de „trial and error", het tastend streven naar het meest bevredigende. In de psychische „mechanismen", in instincten en reflexen is het psychisme tot een (nooit volkomen) werktuigelijkheid verstard.

Psychische drijfkrachten (driften), uitgaande van een bepaalde behoefte, drijven met een zekere spanning naar een bevrediging, waarbij de spanning tot ontlading komt, determineeren het verloop van „associaties", het tot stand komen van „voorwaardelijke reflexen", en bepalen wat er (tastend of rechtuit) nagestreefd wordt. De psychoanalyse, die deze driften als grondkrachten erkent en hun constellatie en ontwikkeling bestudeert, is dus allereerst *driftpsychologie.*

Zij ziet de persoonlijkheid echter niet als met bouwsteenen opgebouwd uit scherp van elkaar afgegrensde instincten en ontwikkelingsproducten daarvan *(McDougall),* doch staat hier op het standpunt der *totaliteitspsychologie,* dat de persoon *als geheel* subject van het behavior is. Zij kwam echter nog bovendien tot de slotsom, dat in alle psychische werkzaamheid ook de persoon *in zijn geheel* meedoet, dat de meest verschillende tendenties (spec. onbewust) de een meer, de ander minder, *tegelijk* in het spel zijn. Zij gaat hier goeddeels parallel aan *Goldstein*'s opvattingen, dat in elke actie het geheele organisme in „Erregung" is. Echter vond de psychoanalyse ook, dat *tegengestelde* neigingen in

éénen werkzaam zijn. Want zij ziet de persoon wel als een eenheid, doch dan als een zeer gedifferentieerde veel-eenheid, waarbij bepaalde kanten antagonistisch georganiseerd kunnen zijn.

Het „Es" der psychoanalyse komt overeen met het biologische Psyche-begrip. De bewuste Geest is een functie van de innerlijke Ik-organisatie; de Ziel is een metaphysisch begrip, behoort tot de bovenzinnelijke dingen, en is wel te onderscheiden van de Psyche die wij bestudeeren, en die een biologisch begrip is.

VII HET OEDIPUSCOMPLEX

Wij willen nu nog wat uitvoeriger stilstaan bij een bepaald psychisch ingesteld-zijn, dat in het onbewuste veelal een uitermate belangrijke rol speelt, zooals door velerlei psychoanalytische onderzoekingen al gauw aan het licht kwam, het *Oedipus-Complex*. Ik zal hierbij de vergelijkende methode volgen: men kan daarmee immers het best aantoonen welk een overwegend belang het Oedipuscomplex in het menschelijk leven heeft, en hoe het een hoofd- en kerncomplex uit het onbewuste genoemd is kunnen worden. Het is voor den practischen analyticus natuurlijk heel gemakkelijk, aan de hand van een paar gevallen met de beschrijvende methode de structuur, genese en verwerking van het Oedipuscomplex gedurende den loop van het leven uiteen te zetten, doch behalve de reeds vaak genoemde bezwaren, die er aan de uitvoerige publicatie van gevallen verbonden zijn, maken dergelijke publicaties op den buitenstaander, die toch juist het algemeene zoekt meer den indruk hoe gecompliceerd de psyche kan zijn, en hoe scherpzinnig, event. hoe pietepeuterig het werk van den analyticus kan zijn, dan dat zij ook maar eenigermate een overzicht geven hoe algemeen belangrijk het complex is waarvoor men zich interesseert.

Onder *Oedipus-Complex* verstaan wij de zinnelijk-sexueele neiging van den jongen tot zijn moeder of opvoedster, gepaard aan een neiging om uit rivaliteit den vader uit den weg te ruimen. Ook de overeenkomstige constellatie bij het meisje noemen wij zoo, gemakshalve zullen wij het voornamelijk over het Oedipuscomplex bij personen van het mannelijk geslacht hebben, mutatis mutandis gelden als regel dezelfde verhoudingen voor het andere geslacht.

Verder zullen wij in dit hoofdstuk van de twee hoofdcomponenten van dit complex voornamelijk de z.g. incestneiging [1])

[1]) Incestum, van in en castus, letterlijk „onkuisch", beteekende reeds oudtijds in het bijzonder de onkuischheid par excellence, de „bloedschande".

bestudeeren; dat er zeer veelvuldig een strijd tusschen vader en zoon bestaat is immers iets zoo algemeen bekends, dat wij daaraan niet veel woorden hoeven te besteden. Bovendien is de rol, die deze strijd om de macht in het leven kan spelen, door *Adler* en zijn volgelingen voldoende (of liever: overmatig) belicht geworden. Intusschen leert ons echter de ervaring, dat bij deze strijd rivaliteitsmotieven een groote rol spelen, en eerst dan heeft het ook pas wat met het Oedipuscomplex te maken. Wij zullen ons als altijd zooveel mogelijk houden aan dat wat de ervaring leert, en alle dogmatiek afwijzen, die dan in dit geval speciaal komt van hen, die starweg beweren, dat de sexueele neiging tot de moeder niets anders dan een neiging om bóven te zijn zou wezen die de binding aan de moeder die zoo veelvuldig het leven door blijft bestaan, beschouwen als: „een middel om de mannelijke vuurproef te kunnen afwijzen, zonder aan minderwaardigheidsgevoelens bewuste concessise te doen" *(Ronge 1)*.

Het hoogtepunt bereikt het Oedipuscomplex als regel tusschen het vierde en zesde jaar, al zijn er ook voor en na dien tijd vele teekenen van een voorkeur voor de ouder van het andere geslacht gepaard aan een negativiteit tegen die van hetzelfde geslacht te vinden. Weliswaar worden deze neigingen vaak overdekt door tegengestelde neigingen, vaak ook zijn zij maar licht aangeduid, doch als men er eenmaal oog voor heeft, komen zij toch altijd weer naar voren.

„Wat is trouwen eigenlijk", vroeg een vijfjarig ventje eens aan zijn vader te midden van een grooten kring bezoekers, waartoe ik ook behoorde. De vader zat met de vraag ietwat verlegen, en gaf onder algemeene stilte een antwoord, dat dubbelzinniger en dus vollediger was, dan hij zelf w.s. wist. Trouwen, zei hij, is samenwonen met iemand waar je het meeste van houdt. [2]) Zonder aarzelen riep de jongen hierop uit: Dan ga ik later trouwen met mammie! Bezoekers en tantes bleken door dit antwoord ietwat geroerd te zijn hetgeen zich uitte in uitroepen van „snoezig" en dgl. Ja maar, zei hierop een bezoeker, en pappie dan? O, antwoordde de jonge Oedipus terstond: die moet dan maar dood! De omgeving bleek dit nu wat te kras te worden, er ontstond

[1]) „Individualpsychologie", 1934, blz. 27.

[2]) Samen-wonen is immers de letterlijke vertaling van co-habitare.

een afkeurende stilte, en met een: zulke leelijke dingen mag je niet zeggen, werd de jongen snel naar bed gestuurd. Naar ik later hoorde, is het een licht neurotische jongeman aan het worden, die er zich w.s. totaal niets meer van zal herinneren, dat hij dergelijke wenschen ooit gekoesterd heeft, laat staan ze in een zoo weerstanderige omgeving ooit te berde gebracht heeft.

Vrijwel woordelijk hetzelfde en nog allerlei andere onmiskenbaar „oedipale" uitingen had een jongen van vier jaar gedaan, waarover in het Zeitsch. f. psychoan. Pädagogik een en ander verteld werd. [1]) In afwezigheid van den vader had hij in vaders bed mogen slapen, en toen de vader in den nacht was thuis gekomen, was de moeder zoo tactloos geweest, den jongen er nog in te laten liggen zoodat de vader hem op moest nemen en in zijn eigen bedje leggen, hetgeen onder groot kabaal geschiedde. Den volgenden dag is de jongen met zijn blokken aan het bouwen. Vader vraagt, wat hij daar bouwt, en krijgt ten antwoord: „Ein Grab, ja ein Grab für dich!" De vader is zoo verstandig hieraan geen aanstoot te nemen. Eenige dagen later heeft de jongen twee grafkruisen geteekend, bij het eene hangt één, bij het andere twee kransen. Het eerste blijkt het graf van zijn broertje voor te stellen, waarmee hij juist ruzie gehad had, het andere stelde weer dat van zijn vader voor. Deze vraagt nu, waarom hij met twee kransen bedacht werd. „Weil du ein so Lieber bist", is het antwoord, dat nog eens doet zien dat een kind vaak zelf niet weet, of hij meer positief of negatief tegen den ouder is ingesteld, dat liefde en haat in eenen samen kunnen gaan dat er wat wij noemen een „ambivalente" instelling kan bestaan.

In de verhouding van jonge kinderen tot de ouders speelt de *sexe* steeds een zekere rol, vader en dochter, moeder en zoon kunnen het regelmatig het best met elkaar vinden, en mede daarom noemden wij deze verhouding, waar dan een rivaliteit tegen den ander zoo vaak bij komt, een *sexueele*. Verder noemden wij deze neiging ook *zinnelijk*. Het kind begeert nog niet op een platonisch ideëele wijze, het zoekt direct lichamelijk contact, en tracht daar op verschillende wijzen lust uit te erlangen. Een mij bekende dame, deelde mij eens mee, hoe haar beide zoontjes steeds ge-

[1]) Ein kleiner Ödipus, Zeitsch. f. psychoan. Pädag. I, blz. 89.

tracht hadden met hun handjes in haar boezem te graaien, en vroeg mij, of dit toch niet iets ernstigs was. (Zij was knap, en decolleteerde zich voor haar jongens klaarblijkelijk nog al „einladend"). Toen ik haar zei, dat dit niets bijzonders te noemen was, merkte zij op, dat haar dochtertjes dat toch nooit gedaan hadden. Doch bij nadenken bleek, dat die zoo graag schrijlings op vaders knieen hadden paardje gereden, en zich daarbij zoo opvallend hartstochtelijk tegen hem hadden aangedrukt! Men kan zich vanzelf wel voorstellen, hoe deze natuurlijke sexueele prikkelbaarheid van het kind zich ontwikkelen kan, wanneer de ouders een kind dan sterk gaan „knuffelen", bij zich in bed nemen, tegen zich aandrukken, indien men moeders waarneemt, die hun hartstochtelijkheid goeddeels aan zoo'n kind uitleven. Mede onder invloed van de psychoanalyse weet men nu, dat een eenvoudig Oedipuscomplex bij een kind niets onrustbarends is, doch ziet men tevens de gevaren van dergelijke prikkelingen in. Niemand zal meer meenen, dat het „ongevaarlijk" is zich aan een kind uit te leven, al vinden in dit opzicht nog de grootste fouten plaats. Vroeger meende men inderdaad, dat wat in de vroege jeugd gebeurde, aan een kind voorbijging als aan een pop; mij werd verteld van een ernstig en ontwikkeld man, uit het begin van deze eeuw, die zijn jonge kinderen op een beestachtige manier ranselde, om ze „op te voeden" met de motiveering: wat je ze beneden het vierde jaar aandoet zijn ze later toch vergeten, alleen wat je na het vierde jaar doet, nemen ze je later kwalijk. Sla ze dus vroeg met kracht in het goede spoor". Inderdaad was dit eigenlijk de consequentie van de ouderwetsche psychologie. Dank zij de psychoanalyse weten we nu echter, dat juist wat in die eerste jaren gebeurt, tot zekere hoogte leven blijft, ook al wordt het z.g. „vergeten".

Doch behalve zinnelijk en sexueel, is de oedipale verhouding tevens een *genitale*. (Ik leg hier in het bijzonder den nadruk op tegenover hen die de feiten trachten te confijten door slechts van „gevoelsverhoudingen" te spreken).

Zooals bij den gezonde volwassene bij dergelijke vrijerijen het genitaal meereageert, zooals de algemeene erotiek van het lichaam in gevallen van prikkeling een neiging vertoont om te centreeren om het genitaal, zoo begint ook bij het kind op dezen

leeftijd het genitaal reeds een centraler plaats in te nemen. Geheel onaandoenlijk was dit orgaan trouwens te voren ook niet. *Freud* heeft velen geshockeerd, door op deze feiten te wijzen, deze twijfelaars hadden echter slechts eens naar Indië behoeven te gaan, en daar hun oogen open te zetten, dan hadden zij van de eerste de beste baboe kunnen leeren, dat het genitaal reeds vanaf de geboorte „erregbar" is. Wel duurt het dan nog eenige jaren, eer het de centraler plaats in de erotiek krijgt, doch in den tijd waarover het hier gaat, staat die juist op het punt bereikt te worden. Wij houden ons in dit werk niet bezig met de ontwikkeling van het erotische leven, bespreken ook niet, wat er in de oedipale phase nog mag ontbreken aan een volledige ontplooiing van de sexualiteit, welke angsten en complexen tegelijkertijd remmend kunnen werken, welke verschillende varianten van het Oedipuscomplex zich kunnen voordoen, doch houden ons slechts ter algemeene orienteering met het grondbegrip bezig. En hierbij moet dan vermeld worden, dat fantasieën over genitaal contact in deze phase allerminst uitzondering zijn.

Normaliter nu treedt het Oedipuscomplex geleidelijk op den achtergrond, het „gaat onder". Dit wil niet zeggen, dat er totaal geen spoor meer van achterblijft, zooals o.a. *Mc. Dougall* uit de publicaties van *Freud* heeft afgeleid. [1]) In het psychische gaat niets gehéél verloren, en b.v. in den droom staat het verleden veelal weer ten leven op. Als het goed gaat weet de jongen het verzet tegen zijn vader te temperen, en door zijn liefde voor hem, vindt hij meer een weg, een houding waardoor hij de principes, die zijn vader van hem vraagt, zich eigen maakt. Daartoe behoort een andere houding t.o.v. zijn moeder. Hier moeten zijn zinnelijke en genitale wenschen in ieder geval op andere personen gericht worden, voor de naaste familieleden mag slechts een hartelijke, niet-lichamelijke teederheid overblijven. Wat dus aanvankelijk één geconglomereerde neiging was, moet gedifferentieerd worden, moeder en zuster mogen de genitale drift niet meer opwekken, door andere personen mag dat (en ook dat nog met allerlei voorbehoud) wèl gebeuren, de geestelijker kanten daarentegen mogen blijven. Deze opgave, aan een bepaalde vrouw een

---

[1]) Psychoanalysis and social Psychology, 1936.

bepaald deel van zijn neigingen te onttrekken, en toch een waardevol geheel over te houden, is voor menig volwassen man te zwaar! Spreekt het niet vanzelf, dat het jonge kind met zijn geringere geestelijke mogelijkheden deze opgave vaak niet goed kan volbrengen? Het leven vraagt later deze differentiatie herhaaldelijk van den mensch, een belangrijk deel van onze cultuur berust er juist op, dat dit hem mogelijk is — en reeds in de vroege jeugd, t.o.v. een zoo over-gewichtige en meest overmatig geliefde persoon als de ouder van het andere geslacht, moet deze opgave volbracht worden! Allicht, dat bij bemoeilijkende omstandigheden deze zaak vaak niet lukt, dat òf de heele genitaliteit over boord gegooid wordt, en de liefdesmogelijkheid voor het heele leven benadeeld wordt, event. impotentie ontstaat, òf dat er reëele incestwenschen blijven bestaan. In het eerste geval kan dan de verdrongen drift op verschillende wijzen ook weer losbreken en neurotische symptomen geven (speciaal aan de gevallen van hysterie blijkt met absolute regelmaat een onvoldoende verwerkt Oedipuscomplex ten grondslag te liggen), en ook in het tweede geval zijn verschillende nuances mogelijk. Wij zullen eenige veel voorkomende mogelijkheden bespreken.

Indien de constellatie zoo is, dat het Oedipuscomplex niet of onvoldoende, of voorloopig niet ondergegaan is, kan het in sommige gevallen tot reëele incestuitleving als kind komen. Het hangt natuurlijk zeer van de ouders af, of zoo iets gebeuren kan, het is natuurlijk alleen dan mogelijk als een ouder zich er toe leent, of zelf in dezen actief is. Deze reëele incest komt heel wat meer voor dan men meestal denkt, het hangt er echter natuurlijk ten deele van af, wanneer men een bepaald gedrag als sexueel verkeer wil betitelen, wanneer men van reëel incestueuse verhouding wil spreken. Wij mogen ons immers niet aan de nuchtere, rauwe, al te scherpe definitie van den jurist, die deze schijnt noodig te hebben, houden, doch moeten er van uitgaan, dat er geleidelijke overgangen zijn van samen in bed of samen in bad tot verkeer in optima forma. Het is vaak meer een quaestie van intensiteit dan van principe. Bij primitieve woningtoestanden komt het meestal makkelijker voor, hoewel in het nauwe samenzijn met de andere leden der familie, speciaal met de andere ouder, weer een remmende factor zit. Niet licht zal ik een geval vergeten, dat ik

in mijn studententijd op een polikliniek tegenkwam, en dat mijn aandacht hierop voor het eerst vestigde. Daar kwam een jongetje van zeven jaar met een acute gonorrhoe, die hij onmiskenbaar bij zijn moeder had opgeloopen, die aan dezelfde aandoening leed. Toen de behandelende arts de moeder hierover met eenig verwijt bejegende, snoerde zij hem den mond met een: Och man, waarvoor heb je zoo'n kwajongen anders!

H. Többen geeft eenige statistieken over Westfalen [1]) waaruit blijkt, dat bij de „Fürsorgezöglinge" van den staat, in niet minder dan 1¾% van alle gevallen reëel incestueuse verhoudingen de uitsluitende reden der „Ueberweisung in die Fürsorgeerziehung" was, wat natuurlijk wil zeggen, dat het in een groot percentage van de andere gevallen ook nog had plaats gegrepen. *Schmidt*, een „Landesrat" aan den Rijn heeft daar bij eenvoudige navrage onder zijn gevallen een ontzaglijk veel hooger percentage gekregen. Ook uit Nederland kreeg ik hierover uit de laatste jaren allerlei zij het niet statistisch bewerkte, ontstellende gegevens.

De reëel uitgevoerde incest in optima forma bij jonge kinderen moet als voor hen zeer schadelijk beschouwd worden. Ten eerste is het het sexueele trauma zelve, waarvan wij reeds zagen welke gevolgen het met zich kan slepen; het organisme is nog niet klaar om dergelijke emoties te verwerken. Juist wanneer dit met een volwassene plaats vindt en dan nog wel met een ouder, is dit veel aangrijpender, want wij mogen niet vergeten, dat kinderlijke sexueele experimenten *onderling* zeer veelvuldig en betrekkelijk zeer onschuldig zijn. Ten tweede echter geeft het ook daar, waar het bij uitzondering zonder veel angst of pijn mogelijk is, een ontzaglijke psychische fixatie aan deze dingen, en aan de betreffende ouder. Het kind gaat met een andere kijk op de wereld, en met een vergiftigde gevoelsinstelling het leven in. Vooral in onze cultuursituatie is dat het geval, waar het voor het kind nauwelijks mogelijk is zonder sterke innerlijke afweer er tegenover te staan, daar het hier een algemeen als vreeselijk verboden beschouwde vrucht betreft terwijl tevens een vrij uitleven van de sexualiteit met anderen er door belemmerd wordt, zoodat er altijd een zeer heftig onoplosbaar conflict van in de kinderpsyche achterblijft.

[1]) Uber den Inzest, 1925.

Daar komt dan nog bij, dat de ouders die hier aan meedoen tenminste in onze cultuur vrijwel zonder uitzondering zeer vreemde types en rare opvoeders zijn, zoodat het begrijpelijk is, dat we juist in gevallen, dat de incest ook werkelijk plaats gegrepen heeft, de zwaarste psychische beschadigingen aangetroffen hebben. Wij zagen, dat bij gewone hysterische patiënten een onvoldoende verwerkt zijn van een Oedipuscomplex de oorzaak was van hun psychische stoornis; een enkele maal komt het voor, dat hysterische verschijnselen zoo'n afmeting aannemen, dat een opname in een krankzinnigengesticht noodzakelijk is. Welnu, juist bij die allerzwaarste hysteriën, bij hysterische psychosen, is in de enkele gevallen, dat er een dieper psychologisch of analytisch onderzoek mogelijk was, gevonden, dat daar een reëele incest had plaats gehad. *(Stekel 1), H. C. Jelgersma, e.a.)*.

Zooals gezegd, geldt het gevaarlijke van de reëele incest speciaal voor onze cultuur, over andere culturen is hiermee niets gezegd; tegenover het uitleven der sexualiteit staat men daar in sommige gevallen veel vrijer, in andere gevallen nog bekrompener dan ten onzent. Met enkele straks te vermelden uitzonderingen, staat men er echter tegenover de incest veel strenger, wordt die daar nog aanmerkelijk feller tegengegaan dan bij ons.

Behalve, dat het huwelijk tusschen naaste verwanten meestal verboden is, wordt het bij natuurvolken nog in het bijzonder onmogelijk gemaakt door de instellingen der z.g. totemexogamie, waardoor speciaal moeder en zoon, broer en zuster niet met elkaar kunnen huwen [2]). Doch daarnaast bestaan nog allerwege allerlei „vermijdingen" (avoidances), waardoor reeds alle wat intiemer contact als zijnde gevaarlijk, belet wordt. *Frazer* heeft deze speciaal in Australië en Afrika beschreven. Zoo moet b.v. op de Nieuw Hebriden de jongen vanaf een bepaalde leeftijd in een clubhuis wonen, moet zijn moeder en zuster vermijden, als broer en zuster elkaar zouden kunnen ontmoeten, moeten zij zich voor elkaar verstoppen, zijn moeder mag hem, als hij eens thuis komt, zijn eten niet aanreiken, en moet hem met U aanspreken. Bij de Battakkers is beschreven, dat broer en zuster zich onbehaaglijk voelen als zij in elkaars nabijheid zijn, de vader mag er

[1]) Fortschritte der Psychanalyse und Sexualwissenschaft.

[2]) Freud, Totem und Tabu.

niet alleen met de dochter, de moeder niet alleen met den zoon in huis zijn. De Basoga, een Afrikaansche stam, vreezen de incest dusdanig, dat zij die ook bij hun huisdieren met den dood straffen! Als regel staat trouwens de doodstraf op deze misdaad.

Nu spreekt het vanzelf, dat iets, waartegen men zulke geweldige afweermaatregelen moet nemen, iets moet zijn, dat ook als een zeer reëel dreigend gevaar gevoeld wordt. Wat niemand begeert behoeft ook niemand te verbieden, de geweldige afschuw, die primitiever volken tegen de incest koesteren, bewijst slechts, dat juist de neiging hiertoe versterkt in hen leeft. En het behoeft dan ook niemand te verwonderen, dat juist bij dergelijke volken feestelijkheden voorkomen, waarbij zij uit den band springen, en waar de incestgrens gaarne overschreden wordt, zooals b.v. beschreven is bij de heilige orgiën op de Fiji-eilanden. Deze oervormen van het carnaval bewijzen, dat de afkeer oppervlakkiger ligt, minder vast verankerd is dan de neiging, bij loslaten van den teugel komt de diepere natuurlijker kant tot uiting.

Dat de incestneiging bij de primitiever volken nog sterker is dan bij de cultuurvolken behoeft na het bovenstaande niet meer te verbazen. In de allervroegste jaren zijn zij jegens hun kinderen zeker nog ongeremder in het uiten van hun affectiviteit, dan het lagere volk ten onzent, en als dan daarop ineens een tijd van felste verboden volgt, spreekt het vanzelf, dat de kinderen niet goed in staat zijn, de fijne differentiatie, die van hen geeischt wordt, vlot te volvoeren. Bovendien mag men aannemen, dat de primitieveren ook van nature een ietwat andere „libido-verdeeling" hebben zoodat het hen w.s. ook onder gunstige omstandigheden moeilijk zou vallen hetzelfde niveau als de cultuurvolken te bereiken, of zoo het al bereikt kan worden, te behouden.

Moeilijker te verklaren is de algemeenheid en felheid van het *incestverbod*. Men heeft hiertoe, zooals bij alle moeilijk te verklaren dingen, de oplossing gezocht in een geheimzinnigen ethischen zin, in een goddelijke wet. Afgezien van het feit, dat men zich daarmee al te gemakkelijk van de zaken afmaakt, en de verifieering van deze bewering meer een zaak der zielkunde dan der psychologie is, verklaart het niet, waarom dan God of de ethica deze dingen niet veroorloven, en verklaart het heelemaal niet, waarom zeer zeker enkele zoowel vrij primitieve als juist zeer

hoogstaande volken, er géén bezwaar tegen hebben. Ook een pseudo-biologische verklaring, dat voortgezette inteelt schadelijk zou zijn, geeft hier geen licht, want wij weten, dat juist eenige inteelt vaak het beste middel is, om een rasverbetering te verkrijgen. Ook beweringen, dat inteelt direct schadelijk zou zijn voor de nakomelingschap gaan hier niet op, want ook hier geldt, dat dit in evenveel gevallen juist gunstig kan werken. Bepaalde eigenschappen, die het kind van beide ouders heeft, versterken elkaar, het resultaat kan net zoo goed gunstig als ongunstig zijn. (In *onze* samenleving is er, zooals gezegd, met menschen, die tot reëele incest komen, iets „los", de kans op slechte resultaten is hier dus iets grooter; doch er zijn geheel geen aanwijzingen, dat daar, waar de incest als geoorloofd beschouwd wordt, ook speciale slechte resultaten zouden zijn).

Ter verklaring zal men moeten uitgaan van het feit, dat incest tusschen moeder en zoon regelmatig veel erger gevonden wordt en veel stelselmatiger vermeden wordt, dan die tusschen vader en dochter. Het is het verbod van den vader, dat zijn stempel bij uitstek op de moraal gedrukt heeft; van den vader, die ook tegenwoordig nog als regel in het gezin praedomineert, die dat in vroeger tijden nog veel meer deed, en het allermeest bij de allerprimitiefsten, waarvan wij gezien de verwantschap van den mensch met de apen die (spec. makaken en bavianen) in typische horden leven, moeten aannemen, dat zij ook in „oerhorden" geleefd hebben. De hordeleider duldt nimmer, dat een zoon, dat een jong zich afgeeft met de vrouwelijke leden. Doch ook als de primitiefste mensch eens niet in horden geleefd zou hebben, doch in een primitief gezinsverband, dan zouden hier dezelfde verhoudingen hebben bestaan. Ook in het primitieve nest, gaat het mannetje dergelijke relaties tegen, het is bekend, hoe o.a. de zwaan als hij zoo iets bemerkt, de jongen uit jaloerschheid uit het nest werpt. Wij zullen het er hier niet over hebben, hoe de ontwikkeling tot incest-afkeer dan precies verder gegaan is, doch het belangrijkste is zeker dit, dat bij den mensch, ook bij den primitieven mensch, het kind naast angst en haat voor den oervader, tevens een primitieve *liefde* voor hem koestert. Deze zelfde verhouding vinden wij ook bij het moderne kind terug. Het is de liefde tot den tevens gehaatten ouder, die maakt, dat het kind

diens geboden als een heilige wet in zich opnemen kan. Uit liefde en angst wordt het incestverbod van den vader tot incestafschuw bij het kind. Dat het Oedipuscomplex daarmee nog niet geheel uitgewischt is, hebben ons de feiten bewezen.

De lezer zal zich afvragen, hoe de verhoudingen dan wel zouden zijn bij de moederrecht-culturen, daar waar de vader geheel niet zoo'n overwegende rol speelt, of daar misschien de moeder de moraal oplegt, en alles mutatis mutandis hetzelfde zou zijn. Dit blijkt niet het geval te zijn. *Malinowski* [1]) heeft deze situaties onderzocht op de Trobriand-eilanden. De rol die de vader daar in het gezin vervult, is practisch voornamelijk die van kindermeisje. Ook is hij de minnaar van de moeder, doch eenige rechten op erotische gunsten heeft hij absoluut niet, hij moet de erotiek eerst en telkens weer verdienen, en kan dat doen door liefderijke, goede zorg voor de kinderen. Daarmee betáált hij het als het ware. Op deze wijze wordt de negativiteit van de kinderen jegens den vader op de beste manier vermeden, deze regeling is immers in het belang van alle partijen! Bovendien is de moeder in de allereerste tijd zelf ongeremd in haar affectieve uitingen jegens de kinderen. En als na eenige jaren, ook hier een grens tusschen ouders en kinderen getrokken wordt, dan wordt dit den kinderen zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt, doordat zij volkomen vrij zijn om alle mogelijke sexueele spelletjes met elkaar te doen, ja er zelfs toe aangemoedigd worden. Slechts één beperking is er weer: de zuster is voor den broer taboe en mag zoo niet benaderd worden. Het is echter noch de vader noch de moeder, die de moreele wetten geeft, doch de oom, de broer van de moeder, die elders woont. Negativiteit tegen dezen oom moet er dus uiteraard ontstaan, doch ook hiertegen heeft men daar een prachtig temperingsmiddel: eens per jaar mogen de neefjes bij oom in den tuin komen, en al zijn plantjes uitrukken! „Klein klein kleutertje wat doe je in mijn hof" is daar dus een sociaal instituut. Overal ter wereld treffen wij in de mythologie verhalen aan, waarin die dingen, die verdrongen zijn of zedelijk veroordeeld worden, door mythologische personen worden uitgevoerd: het is dan ook geheel en al volgens onze verwachting, dat in de mythologie der Trobri-

[1]) Mutterrechtliche Familie und Odipuskomplex, Imago X.

anders juist verhalen over incest met de zuster voorkomen! Het is hier niet de plaats om er op in te gaan, hoe deze instellingen zich ontwikkeld hebben, ik geef dit slechts weer om te laten zien, hoe hier met de andere moraal ook een andere vorm van Oedipuscomplex voorkomt, die in incest met de zuster en negativiteit jegens den oom toch als een variant van het gewone complex te zien is. Zoo speelt dus in het leven der primitieveren het Oedipuscomplex nog een grooter rol dan ten onzent.

En nu zijn er dus menschen, die ook in later jaren nog blijven hangen aan de infantiele instelling tot vader en moeder, en dat is dan in de eerste plaats gevonden bij die neurotici, wier onbewust moedercomplex hen dwong, om steeds vrouwen te kiezen, die slechts een „Ersatz" voor de moeder waren, die er uiterlijke of innerlijke trekken mee gemeen hadden, die slechts verliefd konden worden op een vrouw, die ouder was, of die voor hen onbereikbaar was, of slechts op de vrouw van een ander. Ook de andere component van het complex: om den vader uit den weg te ruimen, deed bij deze menschen meest op de een of andere wijze mee, hetzij b.v. in voortdurend protesteeren tegen alle autoriteiten, hetzij juist in een terugschrikken voor àlle aggressieve daden. In sommige gevallen kon dit laatste zoo ver gaan, dat in èlke daad een stuk aggressiedrift gevoeld werd, waaraan de onbewuste aanvalwensch op den vader zich associeerde, met het gevolg, dat èlke daad zoodoende als een symbolischen vadermoord vermeden werd, en deze persoon tot een uitermate geremd mensch zich ontwikkelde.

Bij de beoordeeling van dergelijke gevallen moet men wel in het oog houden, dat het de *infantiele* incestwensch is, die zich in latere jaren nog doorzet, dat het de wensch is, om *zelf kind zijnde,* de moeder *zooals die toen was,* te bezitten. Ook bij personen, die niet trouwen omdat zij liever met hun moeder willen samenwonen, meene men niet, dat zij verliefd zijn op de moeder, zooals die *nu* is, men bega dus niet dezelfde fout als waarvan ik op blz. 45 sprak. De moeder van later jaren is een voortzetting van die uit de jeugd, is niet meer dezelfde en is dus evenzeer „symbool" voor de vrouw, die onbewust nog begeerd wordt, als welke andere vrouw die moedersymbool is, ook. Ook in gevallen van reëele incest van volwassen met elkaar zooals ook meer voor-

komen, dan men meestal weet, en zooals o.a. in bepaalde geschiedkundige gevallen verhaald wordt (Nero, Lucrezia Borgia, Beatrice Cenci, e.a.) zou men om het psychologisch goed te beoordeelen, moeten uitmaken, of het incest in onzen zin was, d.w.z. of de infantiele incestneiging zich er in uitte, of dat het een eenvoudige verliefdheid op een bereikbare, lichamelijk aantrekkelijke persoon van het andere geslacht was, waartegenover men toevallig in de ouder-kind verhouding stond.

Doch ook bij niet neurotische personen, bij hen, waarbij de zooeven besproken differentiatie der liefde in hartelijke, niet-lichamelijke teederheid eenerzijds en vrije, direct-sexueele driftmatigheid anderzijds, goed gelukt is, ook daar blijft in diepere lagen een ongedifferentieerd stuk achter: in het psychische gaat immers niets geheel verloren. En daardoor heeft ook de volgroeide volwassene, de een meer, de ander minder, een tendentie, om bepaalde kanten van het moedercomplex te *sublimeeren*. Zoo vinden wij menschen, waarbij het meedoet in hun sociale bemoeiingen, ik weet van iemand, waar het meedeed in een opmerkelijke vereering van al het moederlijke in de wereld, een ander, wiens hartstochtelijke actie ten voordeele van ongehuwde moeders er door gestuwd werd; ook wordt de verhouding van zoovelen tot de Madonna er door gedetermineerd. Dan weer doet het mee in de liefde tot den geboortegrond die een algemeen moedersymbool is, zooals ook *Brutus* begreep, toen hij het orakel, dat hij, die thuis komend het eerst zijn moeder zou kussen, heerscher zou worden, uitlegde, door zoodra hij aan land stapte in Rome, den grond te kussen. En in de liefde tot de geboortestad doet het mee, en het levert (als alle andere onbewuste complexen) zijn bijdrage tot de passie voor schoonheid en kunst in verschillende vormen.

Intusschen hebben wij hier vaak te maken met een vorm van moederbinding, die van de oedipale vorm te onderscheiden valt, al sluit zij zich er vaak aan aan. Het is vaak niet zoozeer het huwelijk, de sexueele vereeniging, die onbewust begeerd wordt, als wel een omhuld worden, een bijzondere vorm van beschermd worden door een moederremplaçant, dat gezocht wordt. De symbolen spreken dan over een toestand van *in* iets of iemand zijn. Het betreft een toestand van vereenigd zijn met de moeder die er eenmaal reëel geweest is — vóór de geboorte. Naar die rustige,

lustvolle zekerheid van dien paradijstoestand streeft het kind steeds terug: in de houding die de pasgeborene aanneemt is het zichtbaar, in de slaap, waarin een dergelijke afgesloten donkere omhulling gezocht wordt, en waar alle psychische banden met de buitenwereld weer losgelaten worden en het psychisch leven weer involueert tot een zelfde rudimentair stadium, wordt het goeddeels herbeleefd, in de wieg geeft men het kind een zoo goed mogelijke remplaçant, en het uit de een of andere weerstand in onbruik geraakte heen en weer wiegen is zeker aan het kind hierom zoo aangenaam, omdat het het heen en weer deinen van de praenatalen toestand eenigermate imiteert.

In ietwat later jaren uit zich deze wensch naar het verblijf in het moederlichaam dan vaak in de neiging tot kruipen in allerlei holletjes en hokjes en hoekjes waar men zoo „gezellig alleen" kan zitten, en in de fantasiën over een luilekkerland, waar men zich niet eens behoeft te bewegen, omdat het eten iemand vanzelf wel naar binnen vliegt, zooals het in het land van voor de geboorte ook was. (Een analysand vertelde mij, dat hij als jongen speciaal nog fantaseerde over het z.i. uitermate genoeglijke verblijf binnen in de rijstebreiberg waarin men op de heenreis wel ettelijke weken aan alle kanten door vloeibare brei omhult, moest vertoeven).

En ook in later jaren blijft een neiging tot fantaseeren over een verloren paradijs; een verlangen naar dien oertoestand van ongestoord geluk en rust leeft door, zoo buitengewoon juist geschilderd door *Klaas Groth* in zijn bekende:

O wüsst' ich doch den Weg zurück
Den lieben Weg ins Kinderland
O warum sucht' ich nach dem Glück
Und liess der Mutter Hand

waarin hij dezen weg terug terecht met de moeder in verband brengt, en dat zeer typeerend verder gaat

O wie mich sehnet auszuruhn
Von keinem Streben aufgeweckt
Die müden Augen zuzutun
Von Liebe sanft bedeckt

Und nichts zu forschen nicht zu späh'n
Und nur zu träumen leicht und lind
Der Zeiten Wandel nicht zu seh'n
Zum zweiten Mal ein Kind...

Want daarbij moeten we bedenken, dat dit wel erg mooi klinkt, doch die toestand van niet streven, niet vorschen, niet rondzoeken, is allerminst de voor een kind typische instelling! Integendeel, bij het kind zijn deze neigingen, is dit zich actief op de buitenwereld instellen juist zeer sterk; het kind wil het leven leven met lust en nieuwsgierigheid. Wat hier echter beschreven wordt, deze toestand van strevensvrij dommelen bestond slechts in de àllervroegste jeugd, in den tijd voor de geboorte en wordt hier dus tòch terecht met moeder en kinderland geassocieerd.

Wij bespraken in een vorig hoofdstuk (blz. 138) hoe in allerlei godsdienstige en andere magische riten, in wedergeboorteceremoniën en dgl. waarin men in water of een omhullend iets moet vertoeven, deze onbewuste drift symbolisch wordt uitgeleefd. In de schizophrenie komen zooals we gezien hebben allerlei onbewuste complexen meer naar de oppervlakte, en ook van dit geval bespraken wij reeds een voorbeeld, n.a.v. die patiënte die over die Coe fantaseerde en die in haar zeggen dat haar cel nu haar Coe was, te kennen gaf, dat zij dit gevoel nog bij voortduring herbeleefde. Schizophrenen nemen gaarne de foetale houding aan, hetzij direct hetzij met symbolische omhullingen; ik weet van een patiënt, die den ganschen dag doorbracht onder water in een warm bad gelegen waarbij hij door een buisje, dat boven water uitkwam, ademde.

In de fantasieën over een verloren tooverland, over een gouden tijd die verloren is gegaan, doet deze moederbegeerte mee; ik trof haar regelmatig als determinant van het Schwärmen van Joodsche analysanden over Jeruzalem, dat niet vergeten worden mag. Dit voor den buitenstaander vaak zoo moeilijk begrijpbare Schwärmen over een stad, waarin een paar duizend jaar geleden iemands voorouders gedurende eenige eeuwen gewoond hebben, werd bij hen ten deele verklaard doordat de onbewuste moedersymboliek zich hieraan had kunnen hechten.

Wij moeten dus deze bij beide geslachten evenzeer voorkomen-

de moedersymboliek wel onderscheiden van de uit het Oedipuscomplex stammende wensch naar contact met de moeder, doch anderzijds moeten wij bedenken dat in alle gevallen, dat oedipale moederbeelden op den voorgrond komen, ook deze diepere laag associatief tot meeklinken gebracht kan worden, zoodat dan ook veelal daarbij die beelden van omhulling en dgl. gevonden worden. Het spreekt dus van zelf, dat wij deze zooals andere beelden regelmatig en telkens weer zullen aantreffen al zal er bij de eene persoon veel meer libido aan vastzitten dan bij den ander. In verband hiermee heeft men (spec. *Jung)* dat wat in het onbewuste steeds weer aangetroffen wordt, het „collectieve onbewuste" genoemd, een misleidende term, aangezien hierin iets over een mystiek verband, dat alle menschen met elkaar zouden hebben, welke oereenheid men in dat collectieve onbewuste voor zich zou hebben, geïnsinueerd wordt. Er is aan dat collectieve onbewuste niets bijzonders daar het slechts dat is, wat we allemaal individueel hebben; wij hebben ook allemaal een lever en toch zal het niemand invallen van een collectieve lever te gaan spreken! Het overeenkomstige en gelijke is nog niet het gemeenschappelijke.

Wij zijn nu geleidelijk reeds gekomen tot een zeer belangrijke verwerking van het Oedipuscomplex, en wel die in de kunst en de literatuur. Niet slechts immers aan een reëel persoon kan gepoogd worden de infantiele verhouding tot de moeder uit te leven, ook een geheel gefantaseerd persoon kan een symbool zijn, de drang om de incest te beleven leeft men in fantasieën over een ander uit — de weerstand heeft op fantasiepersonen minder vat, het is immers een ànder, die het doet, en in de zelf gefantaseerde of door anderen literair beschreven gebeurtenissen leeft men met de dramatis personae méé en leeft zijn onbewuste er in uít. Dit is juist het fascineerende en tevens verlossende van kunst en fantasie: in anderen leeft men dat uit, waarvan het leven geen vervulling geeft, wat wat men bewust en als het op daden aankwam, nooit zou willen meemaken.

Als duidelijkste uiting van deze onbewuste tendentie in de dramatische kunst kunnen wij het Oedipus-drama aanvoeren. Men herinnert zich dat Oedipus door een vergissing zijn vader doodde en zijn moeder huwde, nadat het uitkwam zich de oogen uitstak, zwervend ronddoolde, om ten slotte op niet duidelijke

manier van de aarde te verdwijnen. Aan zijn gebeente of wat men daarvoor hield werd goddelijke eer bewezen, hij werd een beschermheilige van Boeotië, zijn overblijfselen zouden een speciale beschermkracht tegen vijandelijke invallen hebben, er was een grafteeken voor hem op den grens van Attica en Boeotië.

Aangezien hij zijn daden deed, zonder dat het mogelijk was, dat hij wist dat de andere personen zijn vader en moeder waren, kan men de daad zelf eigenlijk niet als incest in onzen zin betitelen. Doch het is niet het standpunt van den legendarischen Oedipus, dat ons interesseert, doch dat van de scheppers van de sage, van de dichters van de tragedie, en van de menigte die door dit motief meer getroffen werd, dan door menig ander. En dan komt het gebeurde dus op *onbewuste* incest en vadermoord neer. Het is opmerkelijk welk een fascineerende invloed van dit onderwerp ten allen tijde is uitgegaan, en hoeveel bewerkers deze legende telkens weer gevonden heeft. Ik noem slechts: Sophokles, Aeschylus, Euripides, Xenocles, Achaios, Seneca, Corneille, Voltaire, Hölderlin, von Hoffmannstal, en tientallen dii minores. Ook Caesar schreef zijn Oedipusdrama, Caesar, van wien trouwens bekend is, dat hij ook in een droom met zijn moeder verkeerde.

Ook in de dichtkust treffen wij moederremplaçanten aan als de incest beschreven wordt. De dichter die de aperte Oedipussituatie te cru vindt, kan op een doorzichtig verhulde wijze hetzelfde laten gebeuren met een stiefmoeder zooals b.v. in de don Carlos tragedie en in de Phädra geschiedt. *O. Rank* heeft in een zeer uitvoerig werk [1]) tientallen gevallen uit de wereldlitteratuur nagegaan en aangetoond hoevele malen en telkens weer het Oedipuscomplex in de een of andere doorzichtige verhulling daarin verwerkt werd. Sommige drama's zooals b.v. de Hamlet zijn door hun relatie tot het Oedipuscomplex pas goed begrijpbaar geworden [2]).

Bij het beleven, zoowel bij het scheppend beleven als bij het

---

[1]) Das Inzestmotiv in Dichtung und Sage, 1912.

[2]) *E. Jones,* Das Problem des Hamlet und der Ödipuskomplex. Schriften zur angewandten Seelenkunde, X. F. Deuticke.

nabeleven van de kunst wordt het onbewuste opgewoeld, naar boven getrokken. Dieper nog in het onbewuste roert veelal de godsdienst, speciaal de primitieve godsdienst. Daar beleeft men zoo bij uitstek een éénzijn met de godheid, extatische toestanden treden op, waarin ook een eenheidsbeleven met de geheele natuur meer tot uiting komt en waarbij en waarna men de primitieve felle driften der onbewuste natuur in de goden waarmee men in een diepe laag geïdentificeerd blijft, projecteert. Men hoort wel eens een enkel maal in afkeurenden zin over deze godsdiensten spreken, en er wordt dan b.v. beweerd dat de Grieksche godsdienst eigenlijk niet veel zaaks zou zijn geweest, dat allerlei rare onfatsoenlijke verhaaltjes over de goden het lage niveau van een dergelijke religiositeit zouden aantoonen. Doch wie zoo redeneert, voelt niet in hoe juist die verhalen uit intens religieus beleven zonder mooipraterij en ethische hypocrisie geboren zijn; de primitiever mensch projecteert meer in het kosmische, omdat hij zich ongescheidener voelt van het kosmische; de diepste natuurlijkheid klinkt in de religieuse mythologie mee. De mensch heeft zich een God geschapen naar zijn beeld — juist van de vroegere volken geldt dit, die hebben nog wat minder aan hun goden gevijld. We kunnen den mensch dus leeren kennen uit zijn goden. Doch wanneer de figuur van deze goden werkelijk *geschapen* is en niet slechts maakwerk, als de scheppingsdaad waaruit deze goden ontstonden werkelijk een vitale daad is, waartoe het diepste levensgevoel heeft meegewerkt, dan zullen wij ook juist de diepere lagen van de psyche uit de goden leeren kennen.

En dan blijkt dat in vrijwel alle godsdiensten het Oedipuscomplex een voorname plaats inneemt.

Bij de Grieken huwt een van de oudste godheden, Erebos, zijn moeder Nux, na zijn vader Chaos gedood te hebben. Later huwt Uranos met zijn moeder Gaia, en diens zoon Kronos ontmant Uranus en huwt met zijn zuster Rhea. Zijn zoon Zeus verjaagt Kronos weer om met zijn zuster Hera te trouwen.

In Rome vereenigde Maia zich met haar vader Faunus, die als slang tot haar kwam.

In Egypte vereenigde Amon, de „stier van zijn moeder" zich met zijn moeder Neith, om later te huwen met Mut, een moedergodheid. En Isis, die reeds in het moederlichaam verkeer gehad

had met haar tweelingbroer Osiris had later een verhouding met haar zoon Horus. [1])

In Klein Azië was een incestueuze verhouding tusschen Attis en zijn moeder Cybele, tusschen Adonis en zijn moeder Astarte.

In Babylon vinden wij hetzelfde tusschen Tammuz en Ischtar. En ook Mummu de zoon van de oergoden Apsu en Tiamat dringt zich tusschen beide in en verwekt met Tiamat een nieuwe generatie.

In Indië zou men de incestueuze verhouding aantreffen tusschen Maja en Agni tusschen Tanit en Mithra [2]).

In Japan zijn Izanami en Izanagi moeder en zoon tevens vrouw en man.

In de Indische archipel treffen wij om slechts een enkel voorbeeld te noemen, het verhaal van Luminatu, die door de wind bevrucht wordt en dan met de daaruit geboren zoon trouwt.

Frobenius beschrijft in „Das Zeitalter des Sonnengottes" de „mythe van de wereldouders": de hemel als vader ligt in sexueele verbinding met de moeder aarde en een jonge zoon dringt dan de ouders uiteen, zich al of niet van de moeder accapareerend. Deze mythe zou bij bijna alle natuurvolken in Afrika, Ozeanië, China en Amerika te vinden zijn.

Bij de Germanen zijn de ouders van Siegfried, Siegmund en Sieglinde, tweelingen, kinderen van Wotan. Wotan zelf, vader der Walkyren, had minstens met zijn dochter Brunnhilde erotische relaties.

Als men deze algemeene verspreiding der incest in de handelingen der goden der heele wereld waarneemt, kan men moeilijk volhouden, dat een natuurlijke *afkeer* van de „bloedschande" zoo diep in de psyche alomtegenwoordig zou zijn — duidelijk is slechts dat diepliggende wenschen en fantasieën hierover steeds naar uitleving dringen.

In het voorgaande noemde ik alleen verhalen over incest van goden, indien ik alle andere legenden, waarin incest plus vadermoord voorkomen, zou willen gaan opsommen, ware het een onbegonnen werk.

---

[1]) Max Müller, Egyptian Mythology, blz. 398.

[2]) Ontleend aan O. Rank, op. cit.

Ook in den Bijbel treffen wij de goddelijke incest aan. Ik vermeldde reeds, hoe voor vele Joden Jeruzalem een moedersymbool is; en in het Oude Testament wordt Jeruzalem ook bezongen als een vrouw en nog wel als de vrouw van Jahwe. Men leze slechts Ezechiël 16: 7 en 8, waar zij aldus aangesproken wordt: gij zijt gegroeid en groot geworden, en zijt gekomen tot groote sierlijkheid; uw borsten zijn vast geworden en uw haar lang; doch gij waart naakt en bloot. Als ik nu bij u voorbijging, zag Ik u, en zie, uw tijd was de tijd der minne; zoo breidde Ik mijnen vleugel over u uit [1]) en dekte uwe naaktheid, ja ik zwoer u en kwam met u in een verbond, spreekt de Heere Heere, en gij werd mijne." Vervolgens verwijt Jahwe haar overspel in termen, die zelfs voor een psychoanalyst wat gepeperd zijn, en gaat dan o.m. voort: Voorts hebt gij uwe zonen en uwe dochteren, die gij Mij gebaard had, genomen en hebt ze geofferd (aan haar amices). Jeruzalem was hier dus de moeder, Jahwe de vader.

In het Nieuwe Testament wordt dan het Jeruzalem-begrip gesplitst in een aardsch Jeruzalem, en een Hemelsch Jeruzalem, waarvan in de Galatenbrief wordt gezegd: „Jeruzalem, dat boven is, hetwelk is ons aller moeder", getuigend, dat ook daar nog de moederidee van Jeruzalem duidelijk is. Doch het hemelsche Jeruzalem blijkt hier geen relaties meer te hebben met den Vader, doch nu met den Zoon.

Jeruzalem wordt door de kerk geidentificeerd met Maria, Moedermaagd en Stad-Gods. Als in Op. 12 er van staat: de maan was onder hare voeten, op haar hoofd een kroon van 12 sterren, dan wete men, dat ook in de kunst Maria zijnde de Stad Gods, met de maan onder haar voeten wordt voorgesteld. Verder weten wij door *Drews* [2]) en anderen, dat Maria de christelijke vorm van de Klein-Aziatisch-Egyptische „goddelijke moeder" is, die onder haar andere namen als Cybele, Astarte, Aphrodite of Isis zooals wij hierboven zagen, regelmatig in een incestueuze ver-

---

[1]) Dit vleugeluitbreiden legt men gemeenlijk slechts uit als een beeldspraak, die de bescherming zou beteekenen; intusschen is het doen gelijk de vogels, vliegen enz. voor het onbewuste een zeer constant symbool, waarin de sexueele daad wordt uitgedrukt; vgl. ook den droom van blz. 98. Dat deze symboliek hier niet vergeten mag worden bewijst hier het heele verband.

[2]) *Arthur Drews*, die Marienmythe, 1928.

houding tot haar zoon stond. Het verwondert ons dus allerminst, dat ook het hoogtepunt van het Christusmysterie zooals ons dat in het laatste hoofdstuk van den Bijbel wordt gegeven, hieraan parallel gaat, als daar beschreven wordt de Bruiloft van het Lam (d.i. de Zoon Gods) met Jeruzalem. Daar zien wij hoe het nieuwe Jeruzalem „neerdaalt van God uit den hemel, toebereid als een bruid die voor haar man versierd is," daar wordt aan Johannes getoond: de Bruid, de Vrouw des Lams.

Zoo treffen wij dus ook in het Christendom evenals in haast alle andere godsdiensten een glorificeering van de Incest aan — al zal de gewone bijbeluitlegger hiertegen natuurlijk met het volste recht beweren, dat de schrijvers met deze dingen totaal andere dingen bedoeld hebben, dan wat er hier in gelezen wordt. Doch wanneer iemand hierbij bewust iets anders denkt, dan wordt daarmee het feit, dat we hier een keten voor ons hebben uit een verband van incestglorificaties, allerminst weggewischt, al zal menigeen dat gaarne willen, en ook hier interesseert het ons slechts in de tweede plaats, wat men er bewust bij gedacht heeft. Zonder twijfel is in dit alles beeldspraak te vinden, doch wij zagen voldoende, hoe de bewuste beeldspraak vaak onwillekeurig den weg wijst naar de onbewuste symboliek, die er aan ten grondslag ligt.

Dichter bij de godsdienstige incest dan bij de reëele incest zooals die in de moderne cultuur voorkomt, staat de heilige incest in die landen waarin de incest onder de hoogere kringen „du ton" was, speciaal in Egypte, bij de Inca's, in Arabië, en daar waar koningen en hoogere kringen bij voorkeur incestueus huwden. In zoovele landen, waar de koningen tevens goden waren, of waar men zich in het bijzonder met de een of andere godheid identificeerde, lag de incest voor de hand als er ook een godenincest was. Zoo volgden de Egyptische koningen in het bijzonder het voorbeeld van Osiris, die zijn zuster als gade had, en huwden bij voorkeur hun zuster. Ook de lateren Antiochus I en Antiochus X, waren met hun moeder getrouwd. Ptolemaeen huwden hun zuster, zooals men in het algemeen de zuster als een jeugdiger editie van de moeder prefereerde. Van Gudea van Lagasch, (± 2600 v. Chr.) is bekend, dat hij als zonnegod, de huwelijks-

geschenken aan zijn moeder Astarte in den tempel aanbood.[1]

Deze getolereerde, heilige incest der hoogere kringen moet psychologisch streng gescheiden worden van de misdadige incest in de cultuurlanden waar zij verboden is. In de laatste gevallen hebben wij altijd te doen met personen met een ontwikkelingsstoornis, die niet los zijn gekomen van een infantiele moederbinding, die regelmatig met een sterk vaderprotest behept zijn, menschen met allerlei andere disharmonische trekken. Niemand zal echter van Toetmes de groote en van zoovele anderen kunnen beweren, dat het disharmonische, onontplooide types waren. Het is in de formatie van het „Ueberich", dat deze laatsten verschillen zoowel van de incest-misdadigers als van de normale modernen.

Juist in den tijd van den ondergang van het Oedipuscomplex, als het kind uit de Oedipale phase loskomt, worden de speciale *levenslijnen* gevonden en fixeerd, die een geordend aangepast gedrag mogelijk maken. De jongen weet met opoffering van de lichamelijke erotiek tot de moeder, goeddeels ter wille van den tevens geliefden vader een identificatie met hem, of liever met diens levenshouding te vinden. Wij kunnen de verschillende variaties en afwijkingen van dit ontwikkelingsproces hier niet bespreken. Doch als regel kunnen wij zeggen, dat tezelfder tijd, dat het kind loskomt van het Oedipuscomplex, dat dat naar de diepte zinkt, zich zijn psychische bovenbouw consolideert: de psychische energie waarmee aan de oedipale tendenties gehangen werd, wordt goeddeels gebruikt ter betere synthese, ter versterking van het *Ik,* d.i. van de reëel handelende, in zijn kern bewuste, geordende persoonlijkheid; en van het „Ueberich", het „Ik-ideaal", de organisatie van „Leitlinien", van moreele en sociale idealen, die een stuk van ons zelf worden, en zich weer als een aparte organisatie min of meer antagonistisch tegenover de natuurlijker, primitiever neigingen kan stellen, die zij geheel uit de bewuste introspectie kan wegdrinken. Bij hen, die tot de misdadige incest komen, is deze bovenbouw slechts rudimentair gevormd, bij de gevallen van koninklijke, goddelijke incest daarentegen zal het kind ook in de jeugd wel afstand hebben moeten

[1]) H. Winckler, Die Babylonische Geisteskultur, blz. 110.

en kunnen doen, is de mogelijkheid tot differentiatie in de liefdesvariaties wel degelijk tot stand gekomen, doch is voor de latere jaren een mogelijkheid tot *verdere* indentificatie met den vader toegelaten (die dan in onze cultuur niet toegelaten is), waarbij ook diens heele erotische houding tegenover de moeder overgenomen wordt, en waarbij het in de diepte van de psyche nog sluimerend Oedipuscomplex uit de verdringing bevrijd wordt en door den godsdienst getolereerd en geheiligd wordt.

Slechts één geval is bekend, waar de incest absoluut en aan iedereen geoorloofd zou zijn geweest: Herodotus vertelt dit n.l. van de oude Perzen [1]). En van groot belang is, wat hij er bij vertelt: dat er bij hen nooit één geval van vadermoord zou zijn voorgekomen! Of dit nu historisch geheel juist is, kunnen wij terzijde laten, doch psychologisch is het zeker juist. Als de vader de incest geheel vrij laat, kan er ook geen reden zijn hem uit rivaliteitsoogpunt uit den weg te willen ruimen, en de loutere „strijd om de macht" die toch nog zou kunnen overblijven, is op zichzelf klaarblijkelijk niet fel genoeg, om tegen de positieve binding in zich in daden door te zetten. Wij hebben hier een voorbeeld voor ons van een algemeene regel, die door de psychoanalytische paedagogie gevonden en practisch bewaarheid geworden is; dat de grootst mogelijke vrijheid de meest geordende types geeft, dat dwang en angstaanjaging en aankweeken van moreele idealen steeds prikkelt, om tot felle reacties te komen.

Het Oedipuscomplex verdwijnt als al het psychische nooit geheel, er blijft altijd iets van achter, doch doordat de libido ervan andere banen vindt, *bezinkt* het, en uit het zich steeds minder.

Doch ook de „bezonken" mensch, d.i. hij wiens complexen bezonken zijn, kan beroerd worden, en het bezonkene kan dan weer eenigermate opgewekt worden. De grootste levensvolheid heeft juist hij, bij wien de onbewuste complexen niet hermetisch van alle opleving afgesloten zijn, doch hij bij wien het onbewuste klaar ligt tot meereageeren, zooals dat zooals wij zagen kan geschieden in kunst, in fantasie, in godsdienst en in de verschillende

[1]) De van de Perzen afstammende Indische Parsi hebben tot in lengte van dagen de gewoonte van incesthuwelijken behouden, wat hen allerminst geschaad heeft, daar zij tot de hoogst-ontwikkelde Indische groepen behooren.

sublimeeringen. Onze cultuur kent geen heilige reëele incest meer, doch een geremd mensch moet hij genoemd worden, die bij zooveel symbolische mogelijkheden niet kan laten opklinken en uitleven de tendenties uit zijn kinderjaren. En wie ze kent, en er zonder sterke weerstand tegenover staat is op hun mededoen steeds verwacht, en behoeft niet of minder te vreezen, dat zij ter ongelegener tijd zijn bovenbouw op neurotische of asociale wijze zullen doorbreken.

SLOTBESCHOUWINGEN

Uit de gegeven voorbeelden zal menig lezer wellicht afleiden, dat men met kennis van de werkwijze van het onbewuste toch wel direct heel wat van de „dessous" van een persoonlijkheid uit zijn handelen, denken en droomen kan lezen. Kennis van het infantiele, van de primitieve biologische kanten en van de verschillende mechanismen, brengen ons zeker een stuk op weg. Doordat ik een keuze moest doen, werd op het algemeene misschien wat overmatig nadruk gelegd en kwam het altijd-individueele, zonder associaties en zonder weerstandsopheffing on-analyseerbare van zooveel behavior wat op den achtergrond. Men vergete nooit, dat er een voortdurende kracht in den mensch aanwezig is, die de uitingen der diepere lagen tracht tegen te gaan, ze op alle mogelijke manieren tracht onherkenbaar te maken. Met één voorbeeld wil ik dit nog toelichten.

Freud droomt [1]) : a. Mijn vriend R. is mijn oom — ik heb een gevoel van groote teederheid voor hem. b. Ik zie een in de lengte vertrokken gezicht voor me, speciaal een geelachtige baard. — Wie nu bij die baard aan een sexueel symbool ging denken, die de teederheid met homo-sexueele neigingen in verband ging brengen, zou *practisch* den plank misslaan. *Freud's* associaties gingen naar een bepaalden oom, op wien het gezicht (behalve op R.) ook leek. Die man was een domkop en een misdadiger. R. had den vorigen dag aan *Freud* verteld, dat de minister hem gezegd had, dat hij (R.) om „konfessioneele" redenen niet tot hoogleeraar benoemd kon worden. *Freud* zelf maakte toen ook juist voor een dergelijke benoeming kans, doch dezelfde redenen golden tegen hem. R. = de oom, zegt de droom, d.w.z.: R. is een domkop en een misdadiger. Het tweede gaat heelemaal niet op, en het eerste, dat hij een domkop is, zou *Freud* nooit durven zeggen,

[1]) Die Traumdeutung, 4e Aufl. blz. 106.

al is er een heel klein tikje van aan. Als hij het nu in den droom wél zegt, heeft dat een goede reden: „voor zoo'n domkop gelden de konfessioneele redenen — doch daarom nog niet voor *Freud!*" Deze „latente gedachte" verklaart ten deele het („manifeste") droombeeld. Associeerend op „misdadiger" komt *Freud* op een anderen vriend van hem, die óók hoogleeraar had willen worden, doch dat óók niet geworden was t.g.v. een (valsche) aanklacht tegen hem bij het gerecht. Op *Freud* valt sociaal niets te zeggen, zooals op N., hij is geen domkop zooals R., (hij heeft dus wèl kans) zegt de droomwensch klaarblijkelijk. De overdreven teederheid, die *Freud* in den droom voor R. gevoelt, zóó sterk als hij nooit realiter zou durven laten blijken, correspondeert met het overmatige naar beneden halen van R. in de gelijkstelling met den domkop-oom. *Freud* had 't zeer onaangenaam gevonden te moeten toegeven, dat hij dat innerlijk voor een tikje meende — in den droom had hij zich die negativiteit nog niet heelemaal eerlijk toegestemd, doch dat door een wat overmatig gevoelen van het tegendeel bedekt.

Het was onmogelijk, de latente gedachten van den droom, en de verdrongen negativiteit tegen den vriend, uit den manifesten droom te lezen. Dat achter het beeld van den oom nog onuitgesproken gedachten over R. en N. in verband met de actueele situatie schuil gingen, kon eerst door de directe analyse aan het licht komen. En zoo gaat het ook bij alle andere denken en doen — psychische onderstroomingen, die men zóó niet kon herkennen, doen altijd mee — men heeft er slechts op bedacht te zijn, dat zij ook onder de meest logische en eenvoudige gedragingen aanwezig zijn.

Doch al deze onderstroomingen zijn van betrekkelijk primitieven aard, hoe dieper men komt, des te minder intellectueel, des te minder altruïstisch, des te infantieler, lichamelijker, primitief-biologischer, dierlijker worden de psychismen. „De normale mensch is niet slechts veel immoreeler dan hij gelooft, hij is ook veel moreeler dan hij weet" is een veelvuldig herhaald woord van *Freud*. Die onbewuste moraal ligt altijd nog wel in hoogere lagen dan de biologische bestialiteit, doch zij kan anderzijds niet gelijkgesteld worden aan de bewuste redelijkheid en zedelijkheid van

den volwassene met een goede libidoverdeeling op de buitenwereld en een mogelijkheid om een differentiatie tusschen de verschillende vormen van erotiek te maken [1]). De moraal van het onbewuste is een primitieve en barbaarsche moraal, van oog om oog en tand om tand, ja zelfs van zeventigmaal zevenmaal wreken, en van verkrachten en neersabelen van de diepere biologische natuur. Ook wijsheid en inzicht moet men van het onbewuste niet verwachten, al zijn er ook gevallen bekend, dat intellectueele inzichten buiten de bewuste scherpe formuleering in woorden om, in iemand rijpten, en dan betrekkelijk plotseling in scherpen vorm voor den geest kwamen. Deze denkingen waren niet verdrongen, niet eigenlijk onbewust, doch behooren tot het *voorbewuste,* tot dat, wat direct in het centrum van den geest kàn komen, al valt er tijdelijk de aandacht niet op. Tegenover mystiek aangelegde naturen, die vaak meenen, dat uit het onbewuste allerlei waarschuwingen, moreele aanwijzingen, verrassend heldere inzichten en dgl. naar boven zouden komen, die b.v. beweren, dat de droom ons vaak „iets zeggen wil" dat dan eenige meer dan gewone waarheid zou behelzen, moet hier uitdrukkelijk verklaard worden, dat van deze dingen *nooit* goed geconstateerde duidelijke observaties zijn gepubliceerd. *Bolland,* die de analytische onderscheiding in latenten (verborgen) en manifesten (openbaren) inhoud van den droom reeds kende en als juist erkende, gaf de feitelijke verhoudingen in dezen voorbeeldelijk scherp en waar weer: „In verhouding tot het ontwaakt bewustzijn heeft de droom verborgen en openbaren inhoud. Waarheid echter stijgt naar de bovenkamer uit de zielekelder niet; de droom levert slechts gegevens van en voor de bij zichzelve blijvende menschelijke natuur." [1]) Doch juist van die menschelijke natuur deed de analyse ons nog een hoedanigheid, die ten slotte vermeld moet worden, beter kennen.

Door personen, die de psychoanalyse onvoldoende kennen of haar onvoldoende begrepen hebben, hoort men soms opmerken, dat op een „analyse" toch eigenlijk een „synthese" moet volgen. Men stelt het dan wel zoo eenigszins voor, alsof de analysand in

---

[1]) Vgl. blz. 204.

[2]) De Boeken der Spreuken II. 544.

stukken zou zijn geanalyseerd, alsof men slechts hier en daar eenige causale samenhangen uitgepeuterd zou hebben, en alsof men, na hem inzicht gegeven te hebben, event. na vermindering van den weerstand, hem nu toch zou moeten helpen om tot een nieuwe betere eenheid, om tot opbouw van een beter aangepaste, zoo men wil, gezondere persoonlijkheid te komen. Aan de psycho-analyse moet een synthese aansluiten, is dan de leus.

Doch deze opvatting miskent een grondeigenschap van de psyche, nl. dat in al het psychische zich steeds een synthese openbaart, van finaal gerichte krachten, dat in al het psychologische en physiologische behavior van de „persoon" een tendentie ligt, als harmonische eenheid te functioneeren, waarbij dan behoort een bevredigende verhouding tot de buitenwereld.

Evenals na beschadiging van de lichamelijke vormen, ziektes, en dgl. een regeneratie en genezing plaats grijpt wanneer de beschadigende invloeden weg of verminderd zijn, vinden we deze *reconstructietendentie* in het psychische. Als men ziet, hoe na een delirante, soms vrij langdurige psychose met totale geestelijke verwardheid, hallucinaties, ongecoördineerd gedrag, waarbij andere driften dan normaliter naar boven komen, waarbij het Ik uit elkaar gevallen is, en de heele psychische bodem, het „Es", gestoord is, soms in betrekkelijk korten tijd de oude harmonie weer hersteld kan worden, hoe na een neurose, na jaren van innerlijke tweespalt, onmacht tot het vinden van levensaanpassing, soms zelfs na zeer oppervlakkige psychotherapie, na opheffing van een enkelen weerstand, een nieuwere en betere aanpassing dan te voren, een betere harmonie naar binnen en buiten bereikt wordt, zonder dat een arts of iemand anders deze nieuwe wegen zou hebben kunnen uitvinden of voorschrijven — dan is het duidelijk hoe ook in de psyche de *vis medicatrix naturae,* de trek van al het levende naar een harmonischen toestand, dingen tot stand brengt, die een mensch met zijn bewustzijn niet zou kunnen uitdenken. Het is deze synthetische tendentie van al het levende, die wij in de analyse telkens weer werkzaam zien, die wij niets slechts in den groei der organismen onderkennen, doch ook in den groei van hun wijze van functioneeren, van hun psyche, in de geleidelijke ontwikkeling der libido van de vroege jeugd af, in de synthetiseering van het Ik, in de tendenties tot sublimeering en

tot vinden van allerlei vormen van psychisch contact, enz. enz. Zooals bij den groei van al het levende en bij elke genezing kunnen wij slechts belemmeringen wegnemen, een gunstige sfeer voor vrije ontplooiing scheppen, doch de genezing, de groei zelve, gaan *van nature,* d.i. spontaan. Zoo groeit in ieder mensch ook en juist in de analytische situatie zijn eigen psychosynthese, niet overeenkomstig de ideeën van zijn arts, ook niet overeenkomstig het Ik-ideaal, dat zijn opvoeders hem oplegden, doch overeenkomstig zijn eigen aard, zijn eigen geestelijke en psychische mogelijkheden, overeenkomstig dat, wat men in de biologie het „programme vital", de „Lebformel" genoemd heeft, en waarvoor *Schilder* eenmaal het woord „waar ideaal" gebruikt heeft [1]).

Wie daarentegen een ander mensch actief wil gaan bepsychosynthetiseeren is als een kweeker, die met zijn handen aan de blaadjes zou gaan trekken, om ze mooier te doen groeien, die wil „wijzer zijn dan onze lieve heer", i.c. dan de natuur. In de practische psychoanalyse ervaren wij steeds weer de macht van de synthetische tendenties, en moeten wij een „hands off" toeroepen tot hen die voor Prometheus willen spelen en andere menschen meenen te kunnen synthetiseeren. De creator spiritus wortelt in de diepste vitale lagen, worstelt naar boven via allerlei brute uitingen, ontplooit zich tot liefde in al haar schakeeringen en tot krachtige beheerschte aggressiviteit, om in de Rede zijn veelzijdigsten vorm te vinden. Intellectueele wijsheden en logische inzichten hooren in de hoogere lagen thuis — psychische plasticiteit, algemeene levensvormen, nieuwe libidoverdeelingen worden in het onbewuste geboren. Het onbewuste, het „Es", is de gedachtenfabriek, waar de motor staat; de drijfkracht van de levensfontein komt van beneden af, de schoonheid en sprankeling van den geest vindt men slechts in de hoogte. (Dat deze materieele vergelijkingen toch weer op een cardinaal punt mank gaan begrijpt de lezer na hoofdstuk VI vanzelf). Innerlijke evoluties en revoluties kunnen nieuwe mogelijkheden scheppen, wij ervaren het ook in de psychoanalyse, doch dat geschiedt alweer slechts dan, als de diepste vitale lagen beroerd worden. En in volledige vrijheid, onbelemmerd door goedwillige ingrijpers en moedwillige

[1]) Vgl. Streven en waarneming enz. I, blz. 134.

synthetikers groeit de psyche het best. Ik weet geen betere woorden ter kenschetsing van de analytische houding in dezen, dan die van iemand, die theoretisch in dit punt (zij het dan t.o.v. het groeiende kind) dezelfde meening is toegedaan: *Maria Montessori*. Deze zegt[1]): „Wij kunnen niet weten, wat de gevolgen zijn, wanneer een spontane daad wordt onderdrukt, in den tijd, dat het kind begint te handelen; misschien verstikken we het leven zelf... indien eenige daad van opvoeding van invloed is, dan kan het alleen zijn deze, die er op gericht is, om de geheele ontplooiing van het leven te begunstigen... De opvoeder heeft in hoofdzaak passief te zijn... het leven gaat vanzelf. De biologie ziet in de vrijheid in de opvoeding den meest gunstigen toestand voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid, ze sluit in de vrije ontwikkeling van het bewustzijn. De krachten van het leven moeten wij noch uiteenhalen noch onderdrukken, maar slechts de achtereenvolgende openbaringen ervan gadeslaan". Dat de analyticus intusschen nog wel iets anders doet dan gadeslaan is na al het voorgaande wel duidelijk, doch duiding van het onbewuste, doseering van de overdracht en scheppen van een weerstandsvrijer sfeer is nog iets anders dan opzettelijk aan iemand trachten te bouwen. Wie *uit beginsel* psychosynthetiseeren wil, heeft geen geloof in de scheppende vernieuwende kracht van het leven — en wie die niet bij zichzelf en anderen ervaren heeft kan die ook moeilijk kennen. Doch aangezien het ons met de analyse nog lang niet altijd *lukt,* de plasticiteit der psyche, de synthetische kracht van het leven, te ontkluisteren, mag men het niemand kwalijk nemen, als hij dan naar andere wegen zoekt, en ook eens gaat probeeren zelf voor natuurkracht te spelen.

En nu spreekt het vanzelf, dat op den bodem van zoo'n spontaan gegroeide, betere synthese, ook het voorbewuste en bewuste Ik, inclus. de logica, tot betere ontplooiing kan komen. Het kan dan plotseling tot helderder inzichten en conclusies capabel zijn. De psychische bodem kan na slaap, droom, hypnose, analyse, enz., eenigermate gewijzigd zijn, waardoor het Ik nieuwe formuleeringen en daden kan verrichten, die dan den indruk kunnen maken juist in dien slaap, enz. gevormd te zijn, hetgeen onjuist

[1]) De Methode Montessori, 4e dr. 1926.

is. Het is zuivere mystiek, het zoo voor te stellen, alsof deze logische vormsels zelve in en door den verminderden bewustzijnstoestand en door de diepere lagen zelve geheel vervaardigd waren — laat staan dat, zooals de ouden meenden, geheimzinnige invloeden van buiten dan allerlei wijsheden zouden doen toevloeien.

Psyche is Leven, zagen wij in vorige bladzijden. De psychoanalyse als wetenschap impliceert dus een bepaalde levensleer, zij is een wijze van het leven te beschouwen, en kan dus een „levensbeschouwing" genoemd worden. Alle phaenomenen die het leven biedt, tracht zij te zien in hun biologisch verband, onder alles wat in den geest en in de psyche van levende menschen naar boven kwam, wat zij uitdachten en maakten, kunnen wij de grondkrachten van het leven onderkennen, in elke psychische daad weten wij de aanwezigheid van meerdere onbewuste psychismen, van innerlijke dynamische spanningen, die vaak nauwelijks naar boven zichtbaar worden. Of kunst of godsdienst of politiek of misdaad of wat dan ook — als levensuitingen van levende menschen wenschen wij er van te weten te komen, hoe ze uit de biologische gronddriften zijn opgegroeid, wat hun onbewuste determinanten zijn. In zooverre dus is de psychoanalyse *altijd* een levensbeschouwing; en wie beweert, dat hij wel de psychoanalyse als therapie en als psychologie doch niet als levensbeschouwing accepteert, begaat reeds een contradictie in zijn termen. Wie voor bepaalde geestelijke phaenomenen een uitzonderingspositie wil aannemen, en ze niet als biologisch gefundeerd wenscht te bekijken, die mag zich nooit psychoanalyticus noemen. Die kan natuurlijk zooals hopelijk menig lezer van dit boek, meenen, dat er toch wel allerlei belangrijke dingen door de psychoanalyse gevonden zijn, doch die mist de cardinale instelling: het weerstandsvrij dieptepsychologisch bezien van *alle* psychische verschijnselen *in het totaliteitsverband der menschelijke psyche*. Wie schotjes maken wil en sommige dingen buiten het biologisch verband bekijken wil, heeft de totaliteitsopvatting der psychoanalyse niet begrepen.

Doch al is de psychoanalyse een beschouwing van het Leven, zij is allerminst een *wereldbeschouwing* (al haalt men de begrippen wereldbeschouwing en levensbeschouwing nog al eens door elkaar). Opvattingen over den kosmos, over de wetmatig-

heden in de levenlooze natuur, over de vraag of het wereldtotaal al of niet een bepaalden zin zou hebben, of de mensch met bepaalde transcendente bedoelingen in het leven geplaatst zou zijn, vallen geheel buiten haar kader; zij vraagt slechts, waarom over deze dingen deze dat en gene dit meent. Ook zal zij niet in een biologische metaphysica verzeilen, door het feit, dat een consequent biologische opvatting van alle phaenomenen van het menschelijk leven mogelijk en dus noodzakelijk is, te gaan uitbreiden tot de bewering, dat hiermee nu alles volkomen en restloos verklaard of te verklaren zou zijn. Zij is en heeft te blijven een empirische wetenschap, die, gesteund op allerlei observaties, met een nieuwe kijk op het leven verder werkt.

Freud is van oordeel, dat de beteekenis der psychoanalyse als wetenschap van het onbewuste in de toekomst haar belang als genezingsmethode verre zal overtreffen. Dat is reeds nu het geval. Zij is het allerbelangrijkst voor den gezonden mensch, die door haar tot grooter ontplooiing, ruimer levensmogelijkheid kan komen [1]). Daarmee is zij tevens voor de toekomst der menschheid van belang. *Thomas Mann,* in een voor kort gehouden voordracht [2]), verwacht, dat zij mede den weg zal voorbereiden tot een veranderde menschheid: „der zu den Mächten der Unterwelt, des Unbewussten, des „Es", in einem keckeren, freieren und heitereren, einem kunstfreieren Verhältnis stehen wird, als es einem in neurotischer Angst und zugehörigem Hass sich mühenden Menschentum von heute vergönnt ist." Die weg is nog lang, doch wij zijn *Freud* dankbaar, dat hij den stoot tot ettelijke schreden gaf.

---

[1]) Vgl. ook mijn artikel in het Alg. Handelsblad van 6 Mei 1936: Sigmund Freud 80 jaar.

[2]) Freud und die Zukunft, Imago 1936, H. 3, ook apart uitgegeven bij Bergmann-Fischer Verlag Wien.

